

CSEERNICSKÓ ISTVÁN

KARMACSI ZOLTÁN

DUDICS KATALIN

SZÓFAJTAN

ÉS MORFOLÓGIA

Csernicskó István – Karmacsi Zoltán – Dudics Katalin

Szófajtan és morfológia

Jegyzet

a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
filológus hallgatói számára

Закарпатський угорський інститут ім. Ф. Ракоці II
Кафедра філології
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Filológia Tanszék

Csernicskó István – Karmacsi Zoltán – Dudics Katalin

Szófajtan és morfológia

Jegyzet

a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
filológus hallgatói számára

Beregszász, 2020

УДК: 81'366 Cs-62

Csernicskó István – Karmacsi Zoltán – Dudics Katalin

SZÓFAJTAN ÉS MORFOLÓGIA

Jegyzet a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola filológus
hallgatói számára

Черничко Степан – Кормочи Золтан – Дудич Катерина
**КУРС ЛЕКЦІЙ З MORFOЛОГІЇ СУЧАСНОЇ УГОРСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ**

Збірник лекцій для студентів-філологів
Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці II

A jegyzet a mai magyar nyelv rendszeréből a szófajtan és a morfológia című részt öleli fel. A kiadvány részletesen taglalja a szófajokat, azok mondatban betöltött szerepét, jellemző tulajdonságait, illetve az egyes szavak morfológiai jellemzőit, a morfémák sajátosságait, viselkedését egy szóalakon belül. Minden téma után rövid fogalomtárat és begyakorló feladatokat találunk.

У навчальному посібнику розроблено теми лекцій з морфології сучасної угорської літературної мови. Після кожної теми додається основні поняття і терміни, які розглядаються на лекції. Видання розраховано на студентів першого курсу Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці II за спеціальністю «Мова і література (угорська)».

Lektorálta:

Dr. habil. Beregszászi Anikó,

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Filológia Tanszék

Dr. Bárány Erzsébet,

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Filológia Tanszék

Рецензенти:

Берегсасі Аніко, доктор габілітований

Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II, Кафедра філології

Барань Єлизавета, доктор філософії

Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II, Кафедра філології

Jóváhagyta a Filológia Tanszék Magyar Tanszéki Csoport 2020. augusztus 25-én összehívott tanszéki értekezlete, illetve a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Tudományos Tanácsának 2020. augusztus 27-i határozata.

© Csernicskó István, 2020

© Dudics Katalin, 2020

© Karmacsi Zoltán, 2020

© II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai
Magyar Főiskola, 2020

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.....	7
A szótan fogalma és területei: a szóalaktan (morfológia) és a szófajtan, illetve alapfogalmaik.....	9
A szófaj foglamlama. A mai magyar nyelv szófaji rendszere.....	18
Az ige.....	28
Az igetövek.....	33
Az igeragozás.....	40
Az igeragozási paradigmák.....	47
A névszók. A főnév.....	51
A melléknév.....	57
A számnév.....	61
A névmások.....	65
A névszótövek típusai.....	74
A névszóragozás. A névszók jelei.....	80
A névszói eset- és viszonyragozás.....	86
A határozószó.....	91
Az igenevek. A főnévi igenév.....	98
A melléknévi és a határozói igenév.....	102
A viszonzszók fogalmlama. A mondatrés- és szóalakteremtő viszonzszók.....	108
A névutó és névutómelléknév. Az igekötő.....	114
A kötőszó és a partikula.....	120
A névelő és a tagadószó.....	132
A mondatzóok és indulatszók.....	138
A szóalkotás módjai: a szóképzés.....	143
A szóalkotás módjai: a szóösszetétel.....	152
A ritkábbszóalkotási módok.....	157
Komplex feladatok.....	162
Vizsgakérdések szótanból (szóalaktan, szófajtan) magyar szakos hallgatók számára.....	166
Felhasznált irodalom.....	169

ELŐSZÓ

Ez a kiadvány a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola magyar nyelv és irodalom szakos hallgatói számára készült, és a hét szemeszteren át oktatót Mai magyar nyelv című tárgy két félévi anyagának (a szóalaktan és a szófajtan részeknek) előadásait foglalja össze. Mielőtt azonban a hallgatók a kezükbe veszik a kötetet, célszerű néhány dolgot előretisztáznunk.

Ismeretes, hogy a Mai magyar nyelv című tárgy nem „A” magyar nyelv, hanem a magyar nyelv kodifikált standard változatának leíró szempontú áttekintése. Így ez a kötet is elsősorban a mai magyar standard nyelvváltozat grammatikájának szóalaktani és szófajtani részeit tárgyalja, s csak néhol tér ki más nyelvváltozatok (például a kárpátaljai magyar nyelvjárások) normáira. Ezen „kitekintések” oka és célja az, hogy olyan nyelvi, nyelvhasználati jelenségekre hívja fel a diákok figyelmét a kontrasztív nyelvoktatási módszer alapján, melyek a helyi magyar nyelvhasználatban jellemzők, s amelyekkel a jövőben pedagógusok majdan tanítványaik nyelvi produkcióiban is találkozhatnak.

Ahogy a felsőoktatásban természetes, kiadványunk csak mintegy orientációs jelleggel foglalja össze mindazt, ami a tantárgy anyagából egy-egy előadásba belefér, s ezért kötetünk nem kíván teljes leíró magyar nyelvtan lenni. Azaz ebben a kötetben a hallgatók az előadások anyaga mellett az adott előadáshoz témájához szorosan kapcsolódó alapfogalmak jegyzékét és értelmezését, illetve néhány, az elméleti anyag jobb megértését segítő gyakorlati feladatot találnak. Ám ezen kötet elolvasása nem menti fel a hallgatókat az úgynevezett referenciagrammatikák megismerésének kötelezettsége alól. Ahhoz, hogy a félév végi vizsgára jól fel tudjon készülni a magyar szakos hallgató, ismernie kell *A mai magyar nyelv rendszere*, *A mai magyar nyelv*, a *Magyar grammatika* című összefoglaló leíró nyelvészeti munkákat. Célszerű megismerkednie továbbá néhány olyan leíró nyelvészeti munkával is, melyek esetleg a magyar nyelvtannak csak egy-egy részterületét tárgyalja, ám azt alaposabban, részletesebben. A diákok figyelmébe ajánlhatók továbbá azon kézikönyvek grammatikai fejezetei, melyek az utóbbi néhány évben jelentek meg (például a Pannon Enciklopédia *Magyar nyelv és irodalom* kötete, a Kiefer Ferenc szerkesztette *A magyar nyelv kézikönyve* és *Magyar nyelv* című összefoglaló kötet anyaga). S természetesen az sem tilos, sőt: inkább ajánlott, hogy a diákok ismerkedjenek meg a magyar nyelvet nem a hagyományos leíró nyelvészeti paradigma szerint áttekintő, hanem például a strukturalista vagy generatív nyelvtan szemléletmódjában bemutató összefoglaló kiadványokkal (például az *Új magyar nyelvtan* című kötettel, vagy éppen a *Strukturális magyar nyelvtan* című sorozat köteteivel).

Felhívjuk továbbá jövődöbeli olvasóink figyelmét arra is, hogy miután a tradicionális leíró nyelvészet ma már nem aktív tudományos paradigma (amivel természetesen nem azt állítjuk, hogy a mai magyar nyelv rendszeréről semmi újat nem lehet általa mondani), kiadványunk nem új kutatási eredményeinket foglalja össze, hanem a magyar leíró nyelvészeti munkák alapján a (főiskolai) oktatás céljaira összeállított jegyzet, amely műfaja miatt sem törekedhet a teljességre.

A SZÓTAN FOGALMA ÉS TERÜLETEI: A SZÓALAKTAN (MORFOLÓGIA) ÉS A SZÓFAJTAN, ILLETVE ALAPFOGALMAIK

1. A szótan két nagy területe: a szóalaktan (morfológia) és a szófajtan, szoros kapcsolatuk. A szóalaktan (morfológia) fogalma, tárgya, feladatai. A szófajtan fogalma, tárgya, feladatai.
2. Az alaktan alapfogalmai: a morf, a morféma és az allomorf.
3. A morfémák osztályozása: tőmorfémák és affixumok. Szabad és kötött morfémák; a zéró morféma.
4. A tőtípusok: egy- és többalakú tövek. A szótári és a nem szótári tő. A toldalékváltozatok.
5. A toldalékok (affixumok), osztályozásuk a tőhöz viszonyított helyzetük alapján (prefixum, szuffixum, infixum).
6. A toldalékmorfémák típusai: képző, jel, rag; az előhangzó, tövéghangzó vagy kötőhangzó.
7. A szintetikus és analitikus szerkesztésmód. Az abszolút és a relatív (viszonylagos) tő.
8. A morfémák kapcsolódási rendje.

1. A szótan két nagy területe: a szóalaktan (morfológia) és a szófajtan, szoros kapcsolatuk. A szóalaktan (morfológia) fogalma, tárgya, feladatai. A szófajtan fogalma, tárgya, feladatai.

A grammatika szótani része (a nyelvtani rendszerből kilógó lexikológia mellett) a következő két nagy részből áll: (szó)alaktan (morfológia) és szófajtan.

Alaktan (morfológia): a szó szerkezetét, belső struktúráját vizsgáló leíró nyelvészeti részterület. Tárgyalja a szó elemeinek (a morfémáknak) a fajtáit, különféle csoportosulási lehetőségeit, valamint a morfémaosztályok jellegzetes sajátosságait; foglalkozik a morfémák lexémává vagy szóalakká szerveződésének szabályszerűségeivel.

Szófajtan: a szavak alaktani, mondattani és jelentéstani jellemzőit tanulmányozó, e szempontok alapján osztályozó leíró nyelvészeti diszciplína.

Az alaktan és a szófajtan egymást részben átfedő területek, hiszen egyrészt a szófaji leírásnak szerves része a morfológiai jellemzés (a toldalékolhatóság a szófaji

besorolás egyik fő szempontja), másrészt minden szónak van szófaji értéke, és a szót alkotó morfémáknak van szófajiságra utaló jelentéstartalmuk (lásd pl.: igető, névszótó, igeképző, melléknévképző stb.).

Az alaktan és szófajtan szoros kapcsolatát, összefonódását mi sem igazolja jobban, mint hogy számos grammatikának nincs is külön alaktani és szófajteni fejezete, hanem egyben tárgyalja a szavak szófaji osztályozását és morfológiai szerkezetét.

A Magyar grammatika (2000) című kötetben például az alaktani fejezet csak elméleti definíciókat tartalmaz, majd a szófajteni rész tartalmazza nemcsak a szófaji rendszert, hanem az egyes szóosztályok morfológiai jellemzését is (tőtípusok, képzés, ragozás, jelezés); csak a szóalkotás módjai kerültek önálló külön fejezetbe.

A szóalaktan és a szófajtan szoros kapcsolatát, számos területen összefonódó jellegét, illetve az újabb leíró nyelvészeti gyakorlatot figyelembe véve az alábbiakban mi sem választjuk szét egymástól a két grammatikai részdiszciplínát.

2. Az alaktan alapfogalmai: a morf, a morféma és az allomorf.

Az alaktan alapfogalmai: a morf, a morféma és az allomorf.

Morf: egy konkrét morféma (szóelem) fizikai megvalósulása. Pl.: *ablak*, *-kor*.

Morféma: a nyelvi rendszer alapegysége, a szóalak alkotórésze, a legkisebb nyelvi jel. Az a minimális nyelvi egység, amely meghatározott formával és az ehhez kapcsolódó jelentéssel és funkcióval rendelkezik, s további kisebb egységekre nem bontható (csak jelelemekre, azaz fonémákra). Pl.: *barát-ság-os-ság*.

Allomorf: egy morféma azonos funkciójú és jelentésű, ill. hasonló alakú változata. Pl: a *-bVn* morféma két allomorfja (változata) a *-ban* és a *-ben*, a *bokor* morféma két allomorfja a *bokor* és a *bokr*.

A morfémák elkülönítése az amerikai deskriptív (leíró) strukturalista iskola által kidolgozott komutációs módszer alapján történik: minden szóalak annyi morfémából áll, amennyi önállóan, meghatározható funkcióban és jelentésben a többi nélkül (akár más szóalakon belül is) előfordul.

A leíró nyelvészet szerint van funkciótlan (ezen belül szabad és kötött), valamint funkciós változatosság (alternáció). Funkciótlan szabad alternáció: az allomorfok tetszőlegesen felcserélhetők: *veder/vödör*, *és/s*, *lop-ózik/lop-ódzik*. Funkciótlan kötött alternáció: az allomorfok kizárják egymást, azaz bizonyos környezetben csak az egyik variáns jelenhet meg: *lov-at*, de *ló-hoz*; *ház-ban*, de *kert-ben*.

Funkciós alternáció: az alternánsok között nemcsak részleges alaki eltérés van, hanem ehhez funkcióbeli eltérés is járul. Pl.: a feltételes mód jele a *-na/-ne* és a *-ná/-né*, ahol az előbbi kettő (melyek között funkciótlan kötött alternáció van, akárcsak a másik kettő között) alanyi, utóbbi kettő tárgyias ragozásban használható (egyez szám 3. személyben): *tudna-tudná*, *nézne-nézné*.

A szociolingvisztika (társasnyelvészet) szerint nincs szabad alternáció, hiszen az egyes változatok használati szabályait nyelvi és/vagy társadalmi tényezők befolyásolják (nyelvi okok, mégpedig a hangrendi harmónia miatt használjuk a

kert-ben alakot; társadalmi ok, mégpedig a nyelvjárási háttér magyarázza, hogy az erdélyiek nagyrészt a *s* és nem pedig az *és* kötőszót használják).

3. A morféma osztályozása: tőmorféma és affixumok. Szabad és kötött morféma; a zéró morféma.

A morfémanak két nagy típusuk van: tőmorféma és affixumok (toldalékok).

Tőmorféma: amelyhez az affixumok járulnak. Affixum: ami a tőmorfémahoz járul.

A tő a szóalaknak a toldalékoktól megfosztott része, ill. a szótári szónak (lexémának) minden olyan változata, amelyhez toldalék járulhat.

A szóelemek (morféma) alaki önállósága alapján megkülönböztetünk szabad és kötött morfémat. A szabad morféma alakilag önállóan is előfordulhat, szemben a kötött morfémaival, mely alakilag csak más morfémaikkal együtt fordulhat elő. Szabad morféma pl. a *ló* morf, mert önállóan is előfordulhat, kötött ellenben a *lov(-ak)* morf, amely önállóan nem él.

Mivel affixumok önállóan nem fordulhatnak elő, így minden toldalék morféma kötött morféma. Azaz: szabad morféma csak a tőmorféma között fordulhat elő.

A töveket és a toldalékokat egymással összevetve a következő szempontok alapján jellemzi a Magyar grammatika:

Nyitott vagy zárt rendszer. A tövek osztálya általában nyitott, folyamatosan bővíthetnek, míg a toldalékoké viszonylag zárt, hiszen a két osztály közötti határ nem merev.

A morféma jelentése. A tövek jelentése lehet lexikai, viszonyjelentés, modális-pragmatikai), míg az affixumoké viszonyjelentés.

Alakváltozatok. Mindkét osztályban előfordulnak alakváltozatok, alternánsok.

Alaki önállóság. A tövek esetében beszélünk szabad és kötött morfémaikról, az affixumok viszont csak kötöttek lehetnek.

A morféma alakjuk szerint lehetnek testesek és testetlenek, azaz ún. zéró morféma. A zéró morféma olyan toldalékmorféma (affixum), amely testetlenségével áll szemben a testes morfémaikkal, és funkciója az oppozíció, a differenciálás (szembenállás, megkülönböztetés). Zéró morféma a tőmorfémaon, azon belül is a szabad töveken jelenik meg (éppen azért lehet szabad tő, mert csak testetlen zéró morféma van rajta). A paradigmák egyes elemei nincsenek testes morfémaival jelölve, hanem zéró morfémaival. Pl: a magyarban nincs alaki (testes) jele a kijelentő igemódnak; a kijelentő módú ige jele az, hogy nincs rajta testes morféma, csak egy zéró morféma.

A legtöbb szónak a zéró morféma alakja a szótári alakja, azaz ez az alak a lexéma.

A névszók esetében a következő grammatikai kategóriákban és paradigmákban (ragozási sor) jelenik a zéró morféma:

dologszám

viszonyítás (birtokosság)

eset

hasonlítás (fokozás)

Az igéken a következő grammatikai kategóriákban figyelhetjük meg a zéró morfémát:

idő

mód

tárgyhatározottság

A névszók és az igék csoportjában is megjelenik a következő két kategória:

szám

személy

4. A tőtípusok: egy- és többalakú tövek. A szótári és a nem szótári tő. A toldalékváltozatok.

A tőmorfémák lehetnek egy- és többalakúak. Egyalakú tövekről egyrészt akkor beszélhetünk, ha a tőmorféma nem toldalékolható és a mondatban sem változik a hangalakja; másrészt akkor, ha a tőhöz kapcsolt toldalékok előtt változatlan hangalakú marad. Pl.: *habár*; *hajó*. A magyar tövek nagy része egyalakú. Egyetlen tőváltozatuk van, az invariáns szótári tő.

Többalakú a tő, ha bizonyos toldalékok előtt alakváltozata (allomorfja) fordul elő mint kötött tőváltozat. A többalakú tövek egyik változata rendszerint szabad morféma, s ez az ún. szótári tő; a többi változat általában kötött morféma. Az *alma* morfának pl. van egy szótári (szabad) tőváltozata, az *alma*, valamint egy kötött, nem szótári tőváltozata, az *almá-*, amely toldalékok előtt jelenik meg: *almá-t*, *almá-s*, *almá-ban*. A *tesz* szónak több tőváltozata van: *tesz*, *te-(het)*, *tev-(ő)*, *té-(gy)*.

Az ikes igék sajátos csoport, mert náluk nem a zéró morfémás alak a szótári alak: *alsz-ik*.

A toldalékok is lehetnek egy- és többalakúak. A többalakúak típusai:

- a) eltérés a magánhangzó minőségében: *-ban/-ben*; *-hoz/-hez/höz*; *ülni-ük/ülni-ök*;
- b) eltérés a magánhangzó időtartamában: *-na/-ne*, *-ná/-né*;
- c) eltérés a kezdő magánhangzó meglétében vagy hiányában: *-nk/-unk*; *-n/-on/-en/-ön*;
- d) eltérés a mássalhangzó időtartamában: *-t/-tt*; *vár-d/e-dd*;
- e) eltérés a kezdő mássalhangzó meglétében és hiányában: *-a/-e* és *-ja/-je*;
- f) eltérés hangzóhiány szerint: *soka-dalom/soka-dalm-a*;
- g) eltérés a véghangzó hiánya szerint: *mér-ni/mér-n-em*;
- h) egyéb típusok.

5. A toldalékok (affixumok), osztályozásuk a tőhöz viszonyított helyzetük alapján (prefixum, szuffixum, infixum).

A szóalakok létrehozásának a magyar nyelvben legtipikusabb eszköze az affixáció (toldalékolás). A toldalékokat (affixumokat) a tőhöz viszonyított helyzetükhöz viszonyítva három csoportba soroljuk: prefixum, szuffixum, infixum.

Prefixum: a tő *előtt* helyezkedik el. A magyarban: a felsőfok és a túlzófok jele (*leg, legesleg*).

Suffixum: a tő *után* áll. A magyar nyelv tipikus toldaléka. Affixumaink túlnyomó többsége szuffixum.

Infixum: olyan toldalék, amely beékelődik a tőbe. A magyarban ilyen toldaléktípus nincs.

6. A toldalékmorfémák típusai: képző, jel, rag; az előhangzó, tővéghangzó vagy kötőhangzó.

A magyar leíró nyelvészeti hagyomány háromféle toldalékot különböztet meg: képző, jel és rag. Ezzel szemben több grammatika (így néhány újabb magyar nyelvtan is csak kétféle toldalékkal számol: a képzővel és az inflexiós toldalékokkal.

A toldaléktípusok pontos elkülönítése nem könnyű, mert vannak átmeneti esetek. Jellemzőik:

Képző:

- Új szót hoz létre, új ragozási paradigmát indít el: *ad-at, ad-ás, ad-hat*. Lehet szófajtartó (*lát-hat, erdő-ség*) és szófajváltó (*fut-ás, néz-ő*).
- Nem kötelező elem, hiánya esetén nem veszünk fel zéró morfémát: *fa, fá-s*.
- Legbelső helyzetű (a tő után következnek): lásd a fenti példákat.
- Más kötött morféma (toldalék) állhat utána: *erdő-ség-ben, fut-ás-odból*. De: *ír-va*.
- Általában több is lehet egymás mellett: *ad-at-ol, szép-ség-es, pénz-telen-ség*.

Inflexiós morfémák (jel és rag):

- Grammatikai jelentést hordoznak.
- A szófajkategória minden eleméhez hozzátehető (de: **városibb, *újnyibb, *asztalkor, *sétálik*).
- Nem változtatják meg a szó szófaját, nem hoznak létre új szót, nem indítanak új ragozási paradigmát.
- Egy szóosztály meghatározott töveire korlátozódik használatuk, azaz vagy csak igéhez (időjelek, módjelek, igei személyragok), vagy csak névszóhoz (többes szám jele, határozóragok) járulhatnak.

A) A jel:

- Belső helyet foglal el: a tő vagy a képző után következik.
- Utána következhet más jel vagy rag: *ház-a-im-ra*.

B) A rag:

- Szóalakzáró szóelem: utána már nem állhat toldalék.
- Csak egy lehet belőle.
- Az igénél és főnévnél kötelező elem, hiánya esetén zéró morfémát veszünk fel.
- Funkciója (a grammatikai viszonyjelentés mellett, pl. *levele-t ír, asztalon táncol*) az egyeztetés is: *én írok, te írsz, ők írnak*.

Az előhangzó, tövéghangzó vagy kötőhangzó

Több toldalékformfőma nem közvetlenül kapcsolódik a tőhöz: *kez-et, ut-as, láb-ak*. A tő és bizonyos toldalékok között megjelenő alsó vagy középső nyelvállású magánhangzóról háromféle elmélet létezik:

- a) tövéghangzó: nyelvtörténeti jellegű nézet, mely szerint a magánhangzó az egykor létezett, de a nyelvtörténeti változásokban eltűnt tövéghangzó maradványa (lásd pl. nyelvtörténeti *út/utu*); de: *szoftver-ek* (új szó, és mégis van „tövéghangzó?”);
- b) előhangzó: a magánhangzós változat tulajdonképpen a toldalékhoz tartozik, és a toldalék alternánsa, allofőnja; de: szerint érthető, miért beszélünk pl. az *-n/-on/-en/-ön* határozóragról, de nem világos, miért nem mondjuk azt, hogy az általános többes szám jelének öt változata van: *-k, -ek, -ak, -ök, -ok?*
- c) kötőhangzó: a megjelenő magánhangzó funkciója a szó fonotaktikai jólformáltságának, a könnyebb kiejthetőségnek a biztosítása, és ezért jelenik meg (sokkal nehezebben kiejthető lenne pl. a **házk, *házat* alak, mint a *házak, házat*); de: ha pl. a tárgyrag, az általános többesjel stb. esetében nem része a toldaléknak a magánhangzó, akkor miért része pl. a magánhangzó az *-n/-on/-en/-ön* határozóragnak?

7. A szintetikus és analitikus szerkesztésmód. Az abszolút és a relatív (viszonylagos) tő.

A grammatikai viszonyok kifejezésének a magyar nyelvben két szerkesztésmódja van: az analitikus (szételemező, körülíró) és szintetikus (összerakó, sűrítő).

Analitikus: a grammatikai viszonyt formailag több önálló szóval fejezzük ki, ahol az egyik tő, a többi viszonyzó, pl.: *asztal alatt, úszni fog, evett volna*.

Szintetikus: a szerkesztésmód magva a tő, amely egyetlen szóalakban össze-sűrítve, toldalékok segítségével fejezi ki a grammatikai viszonyokat: *néz-ett-ség- ének, márt-sá-tok, vág-ja*.

A szintetikus szerkesztésmóddal létrejött szóalakokban megkülönböztetjük a relatív (viszonylagos) töveket és az abszolút tövet. A relatív tő szerkesztett, még tagolható, leválaszthatók róla toldalékok. Az abszolút tő morfológiailag tagolhatatlan, minden toldaléktól megfosztott. A *láthatatlanságomról* szintetikus szóalak relatív (viszonylagos, nem szótári) tövei pl. a következők: *láthatatlanságom-, láthatatlanság-, láthatatlan-, láthat-*. Abszolút töve a *lát*.

Az abszolút tő lehet szabad, szótári tő, illetve kötött, nem szótári morféma egyaránt. A *lát* például szótári, szabad morféma, de az *almás* szóalak abszolút töve az *almá-*, mely kötött morféma, ill. nem szótári tő.

8. A morfémaak kapcsolódási rendje.

A szintetikus szerkesztésű szóalakokban a morfémaak kapcsolódási sorrendje a magyar nyelvben szigorúan kötött. Alapszabály: **(prefixum) + tő + szuffixum(ok)**. A prefixum és a szuffixumok nem kötelezőek, a tő viszont szükségszerűen jelen kell legyen.

Ha több szuffixum van, kapcsolódási rendjük a következő: **képző + jel + rag**.

Két vagy több tő előfordulhat egy morfémaszerkezetben; ezek az összetett szavak: *favágó, autószerelő, autószerelő-műhely*.

Két vagy több képző lehet egy morfémaszerkezetben: *ház-as-ság-i, láb-atlan-kod-ás*. De: vannak olyan képzők, melyek után már nem állhat képző, pl.: a főnévi és határozói igenév képzője. Vannak olyan képzők, melyek után további tő is következhet, pl.: *néz-ő-tér*.

A testes inflexiós morfémaak esetében: két vagy több jel megjelenhet egy névszói szóalakon (*ház-ai-m-é*), az ige esetében azonban csak egyetlen jel lehet jelölt (testes), a másiknak már zéró morfémaanak kell lennie.

A rag a szóalak végén van, utána más rag sem állhat.

Szabályostól eltérő sorrend:

- a) a jel megelőzi a képzőt: *kis-ebb-ít, kor-om-beli*;
- b) a rag megelőzi a képzőt: *hat-szor-os, het-enként-i*.

Fogalmak:

(szó)alaktan (morfológia) abszolút tő
affixum (toldalék) allomorf
alternációs (változatosság)
alternáns (változat)
analitikus szerkesztésmód
egyalakú tő
előhangzó/kötőhangzó/tővéghangzó infixum
inflexiós morféma
jel
képző
kötött morféma morf
morféma (szóelem)
morfémaak kapcsolódási rendje
morfológia (szóalaktan)
nem szótári tő prefixum
rag
relatív (viszonylagos) tő

szabad morféma
szintetikus szerkesztésmód
szóelem (morféma)
szófajtan
szótári tő szuffixum
testes morféma
testetlen morféma
toldalék (affixum)
toldalékváltozat
többalakú tő tömorféma (szótő)
viszonylagos (relatív) tő
zéró morféma

Feladatok:

1. Írjon ...!

- a) funkciótlan szabad alternációt:
- b) funkciótlan kötött alternációt:
- c) funkciós alternációt:

2. Csoportosítsa az alábbi szavakat aszerint, hogy egy- vagy többalakú szótövek!

bokor, vár, szék, eszik, fut, fa, tép, ökör, lő, lát, mező, sír, tíz, só, szól, papír, borjú, tol, távol

3. Keresse ki az alábbi szavak abszolút és relatív tövét/töveit!

melegedésekor, idősebbiket, ihatatlan, vadászgató, Csabika, vasutas, írásképtelenként

4. Bontsa szóelemekre a következő szóalakokat! Először vonalakkal határolja el a szóelemeket, majd minősítse azokat a föléljük írt számjegyekkel a következő módon:

szótő – alapszó = 1

képző = 2

jel = 3

rag = 4

rendezhetőségében	képtelenségéhez	érthetlenségének
erősebbiket	füstölgésére	ütegeitől
fiáiéiéi	megmagyarázhatatlanabbikban	vágyakozásában
tapogatózásában	ésszerűtlenség	csipkedtető
tologathatnékja	barátaiméi	történelmiségétől
ehetnék	búbánatában	takargatásában
fiatalkorúságára	raboskodásaikor	éhségtől
tapasztalhatatlanságai	szolgálataiban	melegségében

5. Írjon szavakat a megadott szóelem-képletek alapján, ahol szótő – alapszó = 1, képző = 2, jel = 3, rag = 4.

1 2 2 3 4

1 3 2 2 3

1 2 3 4

1 4 2

1 3 3 4

A SZÓFAJ FOGLAMA. A MAI MAGYAR NYELV SZÓFAJI RENDSZERE

1. A szófaj fogalma.
2. A szófaji felosztás szempontjai: jelentés, mondatbeli szerep és toldalékolhatóság.
3. A szófaji felosztás problémái.
4. Alapszófajok, viszonyszók, mondatszók.
5. Szófaji osztályozások a mai magyar nyelvben.
6. A lexikaiszófajok.
7. A kettős és az átmeneti szófajúság.
8. Az aktuális szófajok.
9. A szófajváltás.
10. A szófaji jelentés hatóköre.

1. A szófajfogalma.

A magyar leíró nyelvtanokban a szófaj fogalmának számos meghatározása ismert. Az alábbiakban néhányat idézünk:

A mai magyar nyelv rendszere, I. kötet (MMNyR.; Tompa József szerk. 1961: 194): „A szófajok a szavak legáltalánosabb kategóriái, melyekben a szavak *szótári jelentésének*, továbbá nyelvtani viselkedésének (alakjának és mondatbeli használatának) hasonlóságai és különbségei tükröződnek.”

A mai magyar nyelv (Rácz Endre szerk. 1971: 12): „Szavainkat (...) elsősorban *fogalmi tartalmuk*, de ezenkívül tipikus mondatbeli szerepük és ennek megfelelő szerkezeti hasonlóságuk szerint több jól elkülönülő nagyobb osztályba: szófajba sorolhatjuk. A szófajok a szavaknak – a nyelv története során kialakult – legáltalánosabb kategóriái. (...) Összefoglalva: egy-egy nyelv szófaji kategóriáiban a szavak *szótári jelentésének*, ebből következő tipikus mondatbeli szerepének s mindkettőtől függő alaki sajátosságainak azonossága vagy hasonlósága, illetőleg különbsége tükröződik.”

A magyar nyelv könyve (A. Jászó Anna szerk. 1995: 187–192): A szófaj „Olyan nyelvtani kategória, amelyet a szótári szó jelentésformája, azaz szóelőfordulásainak lehetséges mondatbeli szerepe és szóalakjainak szokásos vagy alkalmi visel-

kedése határoz meg. (...) Mindent egybevetve úgy tűnik, hogy a szófaj végső soron egyfajta minőség, amelyet négyféle tulajdonság határoz meg együttesen és kölcsönösen: a mondatbeli felhasználhatóság, a toldalékfelvevő képesség, a bővíthetőség, illetve a szótári jelentés típusa. Az egyes szófajokban így lényegében e tulajdonságok hasonlóságai és különbségei tükröződnek.”

Magyar grammatika (Keszler Borbála szerk. 2000): nincs definíció.

Új magyar nyelvtan (É. Kiss–Kiefer–Sipár 1998): nincs szófajtani fejezet, az alaki kategória terminust használja, melybe a szófajt is beleérti: „Az ’alaki kategória’ tágabb értelmű, mint a hagyományos ’szófaj’ elnevezés; a szófajok mellett a szintagmafajok, például a ’melléknévi alaptagú kifejezés’ is alaki kategóriának számítanak.”

Strukturális magyar nyelvtan (Kiefer szerk. 1995): nincs szófajtani fejezet, nincs definíció.

A nyelv enciklopédiája (David Crystal 1998: 540): Szófaj: „Ugyanazokat a formális tulajdonságokat (például ugyanolyan ragokat és eloszlást) felmutató szavak készlete.”

Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba: nincs definíció.

Világunk, a nyelv (Szilágyi N. Sándor 2000: 150–161): „A szófajiság egy olyan sajátos grammatikai szempont, amelynek alapján a nyelv csoportokba osztja a szókinest, az azonos csoportba sorolt szavakat pedig azonosaknak nyilvánítja.”

Hárompercesek a nyelvről (Kálmán–Nádasdy 1999: 83): „Azok a szavak tartoznak azonos vagy hasonló szófajba, amelyek különböző mondatokban, szerkezetekben hasonló szerepet szoktak játszani.”

A mi definíciónk az alábbi:

A szófaj grammatikai kategóriarendszer, amelybe a szavakat azonos (vagy hasonló) mondatbeli viselkedés, toldalékolhatóság és jelentéskategória alapján soroljuk.

2. A szófaji felosztás szempontjai: jelentés, mondatbeli szerep és toldalékolhatóság.

A szófaji osztályozás alapvetően három szempont figyelembe vételével történik: jelentés, mondatbeli szerep és toldalékolhatóság. A legtöbb grammatika

azt állítja, hogy mindhárom szempontot (és esetleg másokat is, pl. a szövegtani funkciót) azonos súllyal veszi figyelembe, ám a fenti definíciókból kiderül, hogy a hagyományos magyar nyelvtanok inkább a jelentésre összpontosítottak. A jelentésközpontúság látszik az egyes szófajok definíciójából is: a főnév pl. élő és élettelen dolgok, tárgyak *neve*, az ige cselekvést, történést és létezést *fejez ki* stb.

Ma már azonban tudjuk, hogy a jelentés helyett sokkal célszerűbb az alak- és mondattani szerepet előtérbe helyezni, mert:

- a) A szófaji szerep nem jelentéstani, hanem grammatikai kategória. Ez könnyen igazolható: a *fut* és a *futás* egyaránt cselekvést fejez ki, előbbit mégis igének, utóbbit főnévnek tekintjük. Csupán jelentésük tehát nem lehet őket egymástól megkülönböztetni. Tudjuk ellenben, hogy mondatbeli szerepük és toldalékolhatóságuk tekintetében jelentősen különböznek.
- b) A mondatbeli szerep és a toldalékolhatóság alapján megállapíthatjuk olyan „szavak” szófaját is, amelyek jelentését nem is ismerjük: az *Ami prítogén, az gózist okoz.* és *Az asztalon hevert egy cöp.* mondatokban három szó halandzsa, mégis tudjuk: a *prítogén* melléknév, a *gózis* és a *cöp* főnév. Az alábbi „szövegben” is meg tudjuk mondani a szavakról, milyen szófajúak, függetlenül attól, ismerjük-e jelentésüket: *Tudom, hogy följenőül, mi levandalult, s vezedhet majd égigkornéliázva.*

Persze az olyan nyelvekben, mint pl. a kínai, ahol nincsenek ragok és jelek, a toldalékolhatóságnál sokkal lényegesebb szempont a jelentés.

A jelentés előtérbe helyezése a szófaji érték meghatározásában az ókori görög hagyományra vezethető vissza.

A mondatbeli szerepen azt értjük, hogy melyik szóosztály milyen funkciókat, milyen mondatrészi szerepet tölthet be a mondatban, ill. hogy milyenszavakkal alkothat szó szerkezetet, azaz milyen szavakkal bővíthető.

A toldalékolhatóság azt jelenti, hogy az egyes szóosztályok jellegzetes, csak erre a szóosztályra (szófajra) jellemző toldalékokat vehetnek fel.

Pl.: *Zöldre (mn) van a rácsos kapu festve. / Zöldet (fn) is kérek a csokorba.*

3. A szófaji felosztás problémái.

A számnevek, névmások, határozószók, viszonyzószók és ige nevek besorolása.

4. Alapszófajok, viszonyzószók, mondatszók.

A szófaji felosztás három szempontja szerint újabban három nagy szófaji kategóriát különítenek el:

a) Alapszófajok: önállóan mondatrészek, bővíthetők, toldalékolhatók, kontextustól független konkrét fogalmi jelentésük van. További alcsoportjai: alapszófajokat helyettesítő szófajok (a névmások), átmeneti szófajú szavak (az ige nevek) és tulajdonképpeni alapszófajok (az ige, a névszók és a határozószók).

b) Viszonyszók: önállóan nem mondatrészek, nem bővíthetők, általában nem toldalékolhatók, jelentésük viszonyjelentés vagy pragmatikai-kommunikációs. Ide tartoznak: névutó, igekötő, névelő, kötőszó stb.

c) Mondatszók: nem lehetnek mondatrészek, nem bővíthetők, általában önálló tagolatlan mondatok vagy tagmondatok, nem toldalékolhatók, jelentésük pragmatikai vagy modális (érzelemkifejező).

5. Szófaji osztályozások a mai magyar nyelvben.

A mai magyar nyelvben számos szófaji felosztás létezik. A legismertebbek:

A mai magyar nyelv rendszere, I. kötet (MMNyR.; Tompa szerk. 1961):

1. Ige

2. Névszók

- a) Főnév
- b) Főnévi igenév
- c) Melléknév
- d) Melléknévi igenév
- e) Számnév
- f) Névmás

3. Határozósók

- a) Valóságos határozósók
- b) Határozói igenév
- c) Módosítószó
- d) Igekötő

4. Viszonyszó

- a) Névelő
- b) Névutó
- c) Kötőszó

5. Indulatszó

A mai magyar nyelv (Rácz szerk. 1971):

1. Ige

2. Névszók

- a) Főnév
- b) Főnévi igenév
- c) Melléknév
- d) Melléknévi igenév

- e) Számnév
- f) Névmás
- 3. Határozószók
 - a) Valóságos határozószók
 - b) Határozói igenév
 - c) Módosítószó
 - d) Igeköötő
- 4. Viszonyszó
 - a) Névelő
 - b) Névutó
 - c) Kötőszó
- 5. Indulatszó

A magyar nyelv könyve (A. Jászó szerk. 1995):

- 1. Ige
- 2. Névszók
 - a) Főnév
 - b) Melléknév
 - c) Számnév
 - d) Névmás
- 3. Igenév
 - a) Főnévi igenév
 - b) Melléknévi igenév
 - c) Határozói igenév
- 4. Határozószó
- 5. Viszonyszó
 - a) Névelő
 - b) Névutó
 - c) Kötőszó
 - d) Igeköötő
 - e) Segédige
 - f) Módosítószó
- 6. Mondatszók
 - a) Indulatszó
 - b) Felelő- és kérdőszó

Magyar grammatika (Keszler szerk. 2000):

I. Az alapszófajok

1. Ige
2. Főnév
3. Melléknév
4. Névmások
5. Határozószó
6. Igenevek

II. Viszonyszók

1. Segédige
2. Segédigenév (kopula)
3. Névtó
4. Névtómelléknév
5. Igekötő
6. Kötőszó
7. Partikula
8. Névelő
9. Tagadószó

III. A mondatszók

1. Az indulatszó
2. Az interakciós mondatszó
3. A módosítószó
4. A hangutánzó mondatszó

Új magyar nyelvtan (É. Kiss – Kiefer – Sipár 1998) – nincs szófajteni fejezet

A magyar nyelv kézikönyve (Kiefer szerk. 2003) – nincs szófajteni fejezet

Amit követni fogunk:

I. Alapszófajok

1. Ige
2. Névszók
 - a) Főnév
 - b) Melléknév
 - c) Számnév
 - d) Névmások
3. Határozószó
4. Igenevek

- a) Főnévi igenév
- b) Melléknévi igenév
- c) Határozói igenév

II. Viszonyszók

- 1. Segédige
- 2. Segédigenév (kopula)
- 3. Névtutó
- 4. Névtutómelléknév
- 5. Igeköötő
- 6. Kötőszó
- 7. Partikula
- 8. Névelő
- 9. Tagadószó

III. Mondatszók

- 1. Az indulatszó
- 2. Az interakciós mondatzó
- 3. A módosítószó
- 4. A hangutánzó mondatzó

A mai magyar nyelv szófaji rendszere

I. ALAPSZÓFAJOK		
Alapszófajokat helyettesítő szófajok	Tulajdonképpeni alapszófajok	Átmeneti szófajú szavak (igenevek)
Önállóan mondatrészek, de alig bővíthetők.	Önállóan mondatrészek, bővíthetők.	Önállóan mondatrészek, bővíthetők.
Ragozhatók, képzik azonban csak kivételesen járulhatnak hozzájuk.	Toldalékolhatók.	Toldalékolhatók.
Jelentésük indirekt denotatív jelentés.	Jelentésük kontextustól független, önálló tartalmi jelentés.	Jelentésük kontextustól független, önálló tartalmi jelentés.
	Ige: <i>megy, kinyílik, van</i>	
Főnévi névmás: <i>én, maga, ki?, bárki, valaki</i>	Főnév: <i>asztal, sárkány, futás, szépség, Péter, Merkúr</i>	Főnévi igenév: <i>tanulni, úszni, hullani</i>
Melléknévi névmás: <i>olyan, melyik?, amekkora, némely, valamely</i>	Melléknév: <i>piros, nagy, fűrge, okos, heyles, szép, csúnya</i>	Melléknévi igenév: <i>olvasó (lány), olvasott (fiú), olvasandó (könyv)</i>
Számnévi névmás: <i>ennyi, annyi, mennyi, hány, hányadik, valamennyi</i>	Számnév: <i>három, negyed, tizedik, sok</i>	

Csak ritkán kapnak toldalékot.	Csak ritkán kapnak toldalékot.	Nem toldalékolhatók.
Határozószói névmás: <i>itt, amikor, akárhogy, hol?</i>	Határozószó: <i>reggel, rögvest, egyedül, ma, most</i>	Határozói igenév: <i>futva, nézve, gondolván, vélvén</i>
II. VISZONYSZÓK		
Önállóan nem mondatrészek, nem bővíthetik.		
Általában nem toldalékolhatók.		
Jelentésük vagy viszonyjelentés, vagy kommunikációs-pragmatikai jelentés.		
Morfológiai természetű szerkezetekben.	Nem morfológiai természetű szerkezetekben.	
Segédige: <i>a fog segédige és a volna segédszó; vagyok, vagy, vagyunk, vagytok, volt, lesz, marad, múlik</i>	Kötőszó: <i>és, s, meg, de, azonban, tehát, mert, hogy, bár, ha</i>	
Segédigenév (kopula): <i>lenni, lévén</i>	Partikula: <i>is, egyáltalán, ám; alig, majdnem, csak, csakis, csupán, leginkább, -e</i>	
Névutó: <i>mellett, alatt, fölött</i>	Névelt: <i>a, az, egy</i>	
Névutómelléknév: <i>melletti, alatti</i>	Tagadószó: <i>ne, nem</i>	
Igéköti: <i>meg-, e-l, fel-, rá-, ki-, be-, át-</i>		
III. MONDATSZÓK		
Önállóan nem mondatrészek, elkülönülnek a mondategységtől, sőt: önálló tagolatlan mondatok, tagmondatok lehetnek. Nem bővíthetik.		
Nem toldalékolhatók.		
Csak pragmatikai vagy modális jelentésük van.		
Indulatszó: <i>óh, brr, jaj, pfúj</i>		
Interakciós mondatfajok: <i>szervusz, helló, csaó, adjisten, pá, ámen, ühüm, he?, nos, ugye, dehogyis, persze, naná, hogyisne, pszt, nesze, csitt, hess, ime, lám</i>		
Módosítószó: <i>talán, valószínűleg, esetleg, állítólag</i>		
Hangutánzó mondatfaj: <i>bú, gá-gá, vau-vau, durr, csett, nyauú</i>		

6. A lexikaiszófajok.

A lexikai szófajiság a szavak szótári jelentéséhez tartozó szófaji jelentés, szófaji beosztás. A szófaji osztályozásokban a szavakat lexikai szófajuk szerint soroljuk be az egyes szófaji kategóriákba. Szövegkörnyezet, mondat szerkezet nélkül is tudjuk pl., hogy a *tud* ige, a *labda* főnév, a *borzos* melléknév, az *és* kötőszó stb.

7. A kettős és az átmeneti szófajiság.

Gyakori, hogy egy-egy szó szótári jelentéséhez egyszerre több szófaji jelentés tartozik. Ez a jelenség a kettős szófajiság. Tipikusan kettős szófajúak pl. a **népnevek** (főnév és melléknév: *Itt magyarok élnek. – Béla magyar ember.*), a **színnevek** (főnév és melléknév: *Kedvenc színe a kék. – Az ég kék.*), a **számok nevei** (főnév és számnév: *A hat tőszámnév. – Hat gyerek volt ott.*), a **napszakokat megnevező** szavak (főnév és határozószó: *A téli reggelek hidegek. – Reggel korán keltem.*).

Kettős szófajúsága csak lexémáknak lehet, szóelőfordulásoknak nem. A kettős szófajú lexémák ugyanis a konkrét mondatban (szóelőfordulásként) egyetlen konkrét szófaji értékben vannak jelen.

Az átmeneti szófajok egyszerre és szétválaszthatatlanul hordozzák két szófaj tulajdonságait. A magyarban ilyen átmeneti szófajúak az igenevek: a főnévi ige-név egyszerre igei és főnévi természetű, a melléknévi ige-név egyidőben igei és melléknévi, a határozói pedig ugyanakkor hordozza a határozószerzői és igei tulajdonságokat.

8. Az aktuális szófajok.

Az aktuális szófajúság a szónak a mondatban, azaz szóelőfordulásként meglévő szófaji értéke. Amikor egy-egy mondat szavainak szófajúságát vizsgáljuk, akkor mindig az aktuális szófajúságot vizsgáljuk. Az aktuális szófajúság tehát (amely a szóelőfordulás sajátja) szemben áll a lexikai és a kettős szófajúsággal, ami a lexémák sajátja. A lexémáknak tehát lexikai szófajuk, a szóelőfordulásoknak aktuális szófajuk van.

A szóelőfordulások lexikai és aktuális szófaja általában megegyezik, de a fenti példákban láthattuk, hogy nem mindig, pl. *A hat tőszámnév. – Hat gyerek volt ott.*

9. A szófajváltás.

A szófajváltás történeti (dikarón) és jelen idejű (szinkrón) is lehet. A *néző* melléknévi ige-név pl. ma már főnév is lehet, azaz szófaját váltott a nyelvi változás eredményeképpen (történeti). Ha pedig szóképzéssel megváltoztatjuk egy szó szófaját, akkor a jelenben zajlik a szófajváltás: *diszkó–diszkózik*.

10. A szófaji jelentés hatóköre.

A szófaji jelentés alapvetően a szó szintjén van jelen, azaz hatóköre a szó. De kivételes esetben, ha a szónál kisebb vagy nagyobb nyelvi egység szó értékűként viselkedik a mondatban, akkor a szónál kisebb és nagyobb egységnek is lehet szófaji jelentése és szófaji értéke.

Pl: *Az r fonéma, az -ás pedig képző.* Itt fonéma az *r* és képző az *-ás*, tehát a szónál kisebb nyelvi egységek, de az adott mondatban szó értékűek, tehát az aktuális mondatban van szófajuk: főnevek. A következő mondatban a szónál nagyobb nyelvi egységnek is lehet szófaja: *Kipling A dzsungel könyve című regénye a kedvenc olvasmányom volt.*

Fogalmak:

aktuális szófaj
alapszófaj
átmeneti szófajúság
jelentés
kettős szófajúság lexikai
szófaj mondatbeli szerep
mondatszó
szófaj
szófaji jelentés hatóköre
szófajváltás
toldalékolhatóság viszony

Feladatok:

1. Írjon 5-5 átmeneti és kettős szófajú szót! A kettős szófajú szavakkal alkosson egy-egy mondatot úgy, hogy azokkal bizonyítani lehessen a kettős szófajúságukat!

2. Keresse ki az alábbiak közül az átmeneti, a kereszteződő és a kettős vagy hármasszófajúakat!

töltőtoll, kaszáló, lámp, hirtelen, sárgul, távol, fölötti, nélkülöz, délelőtt, sí; & rva, olasz, itt, akivel, ahol, vele, induló (busz), fűj, hanyatt, zokni

3. A dőlttel szedett szavak esetében állapítsa meg a szófajváltás típusát!

Az *olasz* jó focicsapat. *Kutya* meleg van. Az *új* mindig a *régit* váltja fel. Elfo-gott a *félsz*. Kérek két *feketét*. *Hozomra* vettem. Harsogjatok *jajjaim!* A *szép* és a *rút* esztétikai alapfogalmak.

AZ IGE

1. Az ige (verbum) fogalma.
2. Az ige mondatbeli szerepe.
3. Az ige fajtái a cselekvő és a cselekvés egymáshoz való viszonya szerint.
4. Az ige fajtái a cselekvés irányulása szerint.
5. Az ige fajtái a cselekvés, történés lefolyásának módja, a cselekvés, történés minősége (akcióminősége) szerint.

1. Az ige (verbum) fogalma.

Az ige (verbum) cselekvést, történést-állapotot vagy létezést kifejező alapszófajú szó.

A cselekvést jelentő (kifejező) ige olyan tevékenységet fejez ki, amely az alany akaratától, közreműködésétől függ: *mászik, úszik, vág, ír, mos, repít* stb.

A történést-állapotot jelentő ige olyan eseményt fejez ki, amely független az alany akaratától, közreműködésétől: *ragvog, álmodik, fáj, fagy, esik, hízik, képződik* stb.

A létezést kifejező ige az alany létét vagy nemlétét fejezi ki (ezek a létigék): *van, volt, lesz, nincs* (és ragozott, jelezett alakjaik).

A kontextustól függően egy-egy ige aktuálisan hol cselekvést, hol pedig történést-állapotot fejezhet ki: *Béla lehajolt. – A fűz ága lehajolt. A holnapi vizsgára készül. – Készül az ebéd.*

Az ige a cselekvést, történést-állapotot és létezést mindig úgy fejezi ki, hogy egyúttal megjelöli (igei személyragokkal) a cselekvő személyét és számát, (módjelekkel) a beszélőnek vagy cselekvőnek a cselekvéshez való viszonyát, (időjelekkel) a cselekvés folyamatának a beszélő álláspontjához való időbeli viszonyítását, sőt (személyragokkal) néha utal a cselekvés tárgyának személyére is. Azaz: minden igenek van személye, száma, ideje, módja és irányulása. Mivel mindezt toldalékokkal jelöli, az igehez kapcsolható inflexiós toldalékok rendszere (ragozási rendszere) nagyon gazdag.

2. Az ige mondatbeli szerepe.

Az ige a mondatban mindig állítmány.

Az alannyal hozzárendelő (predikatív) szerkezetet alkot (más vélemények szerint az alany és állítmány mellérendelő szerkezetet alkot, ismét mások szerint az alany is bővítménye, vonzata az állítmánynak, azaz vele alárendelő szerkezetet alkot).

Az igei állítmány bővítménye lehet tárgy és határozó (azaz tárgyas és határozós alárendelő szó szerkezetet alkothat, melyben az ige az alaptag, a tárgy és a határozó a meghatározó tag). Jelzői bővítménye nem lehet.

Bővítményei sokszor vonatként jelentkeznek: *eszik valamit, félvalakitól, küzd valamiért* stb.

Ha az ige a mondatban önmaga megnevezőjeként, alkalmi névszói szerepben (tehát nem igeként) szerepel, akkor mondatbeli szerepe is ennek megfelelően módosul: *A fut ige.*

Az igét osztályozhatjuk:

- a) a cselekvő és a cselekvés egymáshoz való viszonya szerint;
- b) a cselekvés irányulása szerint;
- c) a cselekvés, történés lefolyásának módja szerint.

3. Az ige fajai a cselekvő és a cselekvés egymáshoz való viszonya szerint.

Az igék a cselekvő és a cselekvés egymáshoz való viszonya szerint öt típusra oszthatók: a) cselekvő, b) műveltető, c) szenvedő, d) visszaható és e) ható.

A **cselekvő ige** (verbum activum) azt fejezi ki, hogy a cselekvést maga az alany végzi, s ha a cselekvés valamire irányul, akkor az nem maga az alany: *ír, megy, úszik, fut, mászik*; vagy maga az alany van az igével jelzett állapotban: *zuhan, repül, esik*.

A **műveltető ige** (verbum factitivum-causativum) azt fejezi ki, hogy az alany a cselekvést nem végzi, hanem végezteti, művelteti mással. Mind képzett szavak; a műveltető ige képzői: az *-at/-et, -tat/-tet*.

Ritkán (nem aktívák): *-aszt/-eszt (fürösz, dermeszt), -t (durrant), -ít (leszállít), -ajt/-ejt (szalajt, veszejt), -al/-el (forral, terel), -lal/-lel (hizlal, érlel)*.

Jelentésviszonyaik szerint megkülönböztetjük:

- a) az *igazi műveltető igéket*, melyek azt fejezik ki, hogy az alany a cselekvést végezteti, előidézi, okozza: *ásat, csináltat, mosat, megveret, köhögtet, szöktet*; kifejezheti azt is, hogy a cselekvés valamire irányul: *felkelt, fürösz, sirat*;
- b) a *tökéletlen műveltető igék* jelentése 'előidézi, okozza, eszközli, hogy valaki, valami ilyen legyen, ilyen állapotba kerüljön': *biztat, gyönyörködtet, oszlat, érlel*;
- c) az *álműveltető igék* azt jelentik, hogy az alapszóval kifejezett cselekvést az alany megengedi, eltűri: *szidat, hibáztat*.

A **szenvedő ige** (verbum passivum) azt fejezi ki, hogy a cselekvés mástól indul ki, és az alanyra hat, az alannal történik, az alany csak elszenved, nem pedig végzi a cselekvést. Képzett ige, a szenvedő ige képzője: *-at(ik)/-et(ik), -tat(ik)/-tet(ik)*: *íratik, adatik, kihirdetetik, olvastatik, kidoboltatik*.

A **visszaható ige** (verbum reflexivum) azt fejezi ki, hogy a cselekvés az alanytól indul ki, és visszahat magára az alanyra, azaz a cselekvés az alanyt éri. Ezek az ún. igazi visszaható igék: *szépitkezik, öltözködik, fészülködik, mosdik*. Ezek mind átalakíthatók (transzformálhatók) egy *ige + visszaható névmás* szerkezetűvé: *fészüli*

magát, azaz a visszaható értelem visszaható névmási tárgygal is kifejezhető (ezt gyakran használjuk is, ugyanis nem minden cselekvő igéből lehet visszaható igét képezni).

Az álvisszaható igék belső történést vagy kölcsönösséget fejeznek ki: *gondolkozik, csodálkozik, vívódik, búslakodik*. Nem transzformálhatók visszaható névmási szerkezetté: *gondolkozik* ≠ *gondolja magát, szeretkezik* ≠ *szereti magát*.

A visszaható igék képzett szavak, a visszaható ige képzői: *-ód(ik)/-őd(ik), -kod(ik)/-ked(ik)/-kődik, -koz(ik)/-kez(ik)/-köz(ik), -öz(ik)/-őz(ik), -ódz(ik)/-ődz(ik)*: *húzódik, képződik, ruházkodik, fészkelődik, verekedik, borotválkozik, törölközik, számítkezik, nyújtózik, rejtőzik, kérődzik, hallgatódik*.

A **ható ige** (verbum potentiale) minden igéből képezhető (bár szenvedőből nem jellemző). Képzett szó, képzője a *-hat/-het*.

Kifejezheti, hogy:

- valaki, valami képes a cselekvésre, tud cselekedni: *nézhet, tehet, láthat*;
- valakinek, valaminek van módja, lehetősége a cselekvésre: *tanulhat, járhat, hagyhat*;
- valakinek, valaminek szabad, jogában áll cselekednie: *tarthat, mehet, írhat, akarhat*;
- a cselekvés, történés valószínűleg bekövetkezik: *eshet, fakadhat*;
- a cselekvés, történés bizonyosan folyamatban van, szükségszerűen végbemegy, bekövetkezik: *jöhet, mehet*.

A ható igét gyakran használjuk udvarias kérés kifejezésére: *Leszállhatok?*

Kérhetek még sört?

Elemzéskor néha összetévesztik a feltételes módú igével.

4. Az ige fajai a cselekvés irányulása szerint.

A cselekvés irányulása szerint az igék két nagy csoportja a **tárgyas** (verbum transitivum; tranzitív, átható) és **tárgyatlan** (verbum intransitivum; intranszítív, át nem ható) ige.

A **tárgyas ige** olyan cselekvést fejez ki, amely az alanytól indul, s mint nyelvtani tárgyra másra hat, irányul. Tárgyas ige minden műveltető ige és a cselekvő igék egy része: *olvas, mesél, néz, karcol, hall* stb. A tárgyas ige tárggyal bővíthető. Lehet tárgyas és alanyi ragozású: *levelet ír – írja a levelet*. A tárgyas igéket használhatjuk tárgyatlan értelemben is: *jól főz, szépen énekel, gyorsan eszik*. Tárgyas ige is előfordulhat tárgy nélkül: *elmosogat, befőz, nyit (a bolt), visszaad (a pénztáros)*.

A **tárgyatlan ige** azt fejezi ki, hogy az igével jelölt cselekvés vagy állapot az alanyon kívül másra nem vonatkozik. Tárgyatlan minden visszaható és szenvedő ige (melyeknél mindig az alanyra irányul a cselekvés), továbbá a cselekvő igék

egy része. A tárgyatlan igék tárggyal nem bővíthetők, csak alanyi ragozásúak lehetnek: *fut, esik, fúj, fagy, edződik, mosakodik, szépítkeznek, kapaszkodik* stb. Néha tárgyatlan ige is előfordulhat tárggyal: *táncot jár, járja az utat, állja a sarat.*

Vannak olyan igék is, melyek egyik jelentésükben tárgyasak, másikban tárgyatlanok: *gyűlést tart – sokáig tart, átjár a határon – átjárja a ruháját, behajt az utcába – tartozást behajt.*

5. Az ige fajai a cselekvés, történéis lefolyásának módja, a cselekvés, történéis minősége (akcióminősége) szerint.

A cselekvés, történéis lefolyásának módja, a cselekvés, történéis minősége (akcióminősége) szerint a magyar igék két nagy csoportra oszthatók: a) tartós-huzamos és b) mozzanatos történéisű igékre.

A **tartós-huzamos történéisű igék** (verbum durativum, continuativum) hosszabb ideig tartó cselekvést jelölnek. A tartósságot kifejezheti maga az igető: *ül, áll*, vagy képző: *beszélget, szaladgál*, vagy igekötő, esetleg képző és igekötő együtt: *elnézeget*.

A tartós cselekvés lehet folyamatos vagy meg-megszakadó. E szerint a tartós-huzamos igék további két csoportra oszthatók:

- a) *folyamatos történéisű (imperfektív) igék*: *vár, megy, jön, halad*;
- b) *gyakorító (frekventatív, iteratív) igék*, melyek a hosszabb ideig tartó, de meg-megszakadó, elaprózott, ismétlődő cselekvést fejezik ki: *ver, dobál, szaladgál, meg-megáll, be-benéz*.

A **mozzanatos történéisű ige** (verbum momentaneum) egy pillanatig tartó vagy egyszerű befejezett cselekvést fejez ki. Két csoportjuk van:

- a) a *kezdő ige* (verbum inchoativum) azt fejezi ki, hogy az egyszerű cselekvés hirtelen vagy lassan elkezdődik, beáll: *kibomlik, éled*;
- b) a *pillanatnyi igék* olyan cselekvést jelölnek, amely csak pillanatnyi ideig tart: *villan, csörren, durran, föllebben*.

Fogalmak:

cselekvést kifejező ige

cselekvő ige (verbum activum)

folyamatos történéisű ige (imperfektív)

gyakorító ige (frekventatív, iteratív)

ható ige (verbum potentiale)

ige (verbum)

kezdő ige (verbum inchoativum)

létezését kifejező ige

mozzanatos történéisű ige (verbum momentaneum)

műveltető ige (verbum factivum-causativum)

pillanatnyi ige
szenvedő ige (verbum passivum)
tárgyas ige (verbum transitivum, tranzitív vagy átható ige)
tárgyatlan ige (verbum intransitivum, intranszitiv vagy át nem ható ige)
tartós-huzamos történésű ige (verbum durativum, continuativum)
történést-állapotot kifejező ige
visszaható ige (verbum reflexivum)

Feladatok:

1. Határozza meg az alábbi igéket a cselekvő és a cselekvés viszonya alapján!

- a) *ír, méltóztatik, ölelkezik, mosat, dobálgat, teletehet, fürödhet, mosakodik, futkos, adatik, barátkozik, vet, hizlal, gúnyolódik, ló, ültet, tegeződik, szúratik, telettet, elgázosít*
- b) *kezdődik, főz, csavarog, értet, sakkozik, megérte, felolvastatik, szalad, rejtőzik, nevet, kibékül, ásat, verettetik, borotválkozik, írhat, mérődik, magázódhat*

2. Határozza meg az alábbi igéket a cselekvés, történés lefolyásának módja, akcióminősége szerint!

- a) *győz, leugrott, tervez, kisütött, jajveszékel, le-lekiabál, csattan megír, vásárol, felnő, él, szalad, ló, lefékez*
- b) *fűjt, lefejez, szurkol, kirohan, hizlal, üldögél, tördel, villan, kerget, men-degél, át-átcsap, szab, dörren*

3. Képezzen a megadott igékből műveltető, visszaható, ható és szenvedő igéket!

ad, kötöz, lép, mos, ugat, tegez, csodál, szúr, kínál, mér, dob

AZ IGETÖVEK

1. A tőmorféma. A tőtípusok: egy- és többalakú tövek. A szótári és nem szótári tő. Az abszolút és a relatív (viszonylagos) tő.
2. A tőtípus fogalma.
3. Az ige-tövek különféle osztályozásai.
4. Az ige-tövek: az egyalakú ige-tövek.
5. Az ige-tövek: a többalakú ige-tövek.

1. A tőmorféma. A tőtípusok: egy- és többalakú tövek. A szótári és nem szótári tő. Az abszolút és a relatív (viszonylagos) tő.

A tő a szóalaknak a toldalékoktól megfosztott része, ill. a szótári szónak (lexémának) minden olyan változata, amelyhez toldalék járulhat.

A tőmorfémák lehetnek egy- és többalakúak. Egyalakú tövekről egyrészt akkor beszélhetünk, ha a tőmorféma nem toldalékolható és a mondatban sem változik a hangalakja; másrészt akkor, ha a tőhöz kapcsolt toldalékok előtt változatlan hangalakú marad. Pl.: *ajánl, áll*. A magyar tövek nagy része egyalakú. Egyetlen tőváltozatuk van, az invariáns szótári tő.

Többalakú a tő, ha bizonyos toldalékok előtt alakváltozata (allomorfiája) fordul elő mint kötött tőváltozat. A többalakú tövek egyik változata rendszerint szabad morféma, s ez az ún. szótári tő; a többi változat általában kötött morféma, nem szótári tő. A *lő* morfának pl. van egy szótári (szabad) tőváltozata, a *lő*, valamint egy kötött, nem szótári tőváltozata, a *löv-*, amely toldalékok előtt jelenik meg: *löv-és*. A *tesz* szónak több tőváltozata van: *tesz, te-(het), tev-(ő), té-(gy)*.

A szintetikus szerkesztésmóddal létrejött szóalakokban megkülönböztetjük a relatív (viszonylagos) töveket és az abszolút tövet. A relatív tő szerkesztett, még tagolható, leválaszthatók róla toldalékok. Az abszolút tő morfológiailag tagolhatatlan, minden toldaléktól megfosztott. A *láthatatlanságonról* szintetikus szóalak relatív (viszonylagos, nem szótári) tövei pl. a következők: *láthatatlanságom-, láthatatlanság-, láthatatlan-, láthat-*. Abszolút töve a *lát*.

2. A tőtípus fogalma.

A bizonyos toldalékok előtt azonos módon viselkedő (azonos változatban előforduló) töveket tőtípusokba soroljuk. Minthogy az egyes szófajok más-más toldalékokat vehetnek fel (a különböző szófajok alaktani jellemzői nem egyeznek), a továbbiakban külön tárgyaljuk az ige-töveket és a névszótöveket.

3. Az igetövek különféle osztályozásai.

Az igetöveket a magyar leíró nyelvtanok többféleképpen osztályozzák. Az egyes osztályozások között jelentős átfedés van, ám bizonyos különbségek is megfigyelhetők. A magyar igetövek háromféle osztályozásával ismerkedünk meg.

A mai magyar nyelv rendszere, I. kötet (MMNyR.; Tompa szerk. 1961)

A mai magyar nyelv (Rác szerk. 1971)

Tőtípus	Példa	Töváltozatok	
		Szótári <i>ti</i>	Nem szótári
I. Egyalakú	<i>ajánl, áll, hall, fut, fest, éleszt, vitat, ad</i> stb.	<i>ajánl, áll, hall, fut, fest, éleszt, vitat, ad</i>	—
II. Többalakú			
1. Hangzóhiányos változatúak	<i>zörög</i> stb.	<i>zörög</i>	<i>zörg-</i>
2. V-s változatúak			
a) csupán v-s változatúak	<i>li, ni, szí, fi, ró (rí, nyő) (jön)</i>	<i>li, ni, szí, fi, ró (rí, nyő) (jön)</i>	<i>löv-, növ-, szöv-, főv-, rov- (rív-, nyüv-) (1) jöv-, 2) jö-, 3) ji)</i>
b) sz-es és v-s változatúak	<i>tesz, lesz, vesz, hisz, visz, esz(ik), isz(ik)</i>	<i>tesz, lesz, vesz, hisz, visz, esz(ik), isz(ik)</i>	<i>1) tev-, lev-, vev-, ev- 2) te-, le-, ve-, e- 3) té-, lé-, vé-, e-</i>
c) sz-es és d-s v-s változatúak	<i>alsz(ik), dicseksz(ik)</i> stb.	<i>alsz(ik), dicseksz(ik)</i>	<i>1) alsz-, dicseksz- 2) alud-, dicseked- 3) alv-, dicsekv-</i>
3. sz-et d-vel váltakoztatók	<i>öregszik, telepszik</i> stb.	<i>öregsz(ik), telepsz(ik)</i>	<i>öreged-, teleped-</i>
4. gy-t n-nel váltakoztatók	<i>megy, van</i>	<i>megy, van</i>	<i>1) men-, vagy- 2) me-, vol- 3) mé-, val-(ó)</i>

A magyar nyelv könyve (A. Jászó szerk. 1995)

Tőtípus	Példa	Töváltozatok	
		Szótári <i>ti</i>	Nem szótári
I. Egyalakú	<i>ajánl, áll, hall, fut, fest, éleszt, vitat</i> stb.	<i>ajánl, áll, hall, fut, fest, éleszt, vitat</i>	—
II. Többalakú			
1. Idtartam-váltakoztató	<i>ad, hagy</i> stb.	<i>ad,</i>	<i>ád, hágy</i>
2. Hangzóketvi	<i>zörög</i> stb.	<i>zörög</i>	<i>zörg-</i>
3. V-s változatú			
a) tiszta v-s változatú	<i>li, ni, szí, fi, ró</i>	<i>li, ni, szí, fi, ró</i>	<i>löv-, növ-, szöv-, főv-, rov-</i>

b) sz-es és v-s változatú	<i>tesz, lesz, vesz, hisz, visz, esz(ik), isz(ik)</i>	<i>tesz, lesz, vesz, hisz, visz, esz(ik), isz(ik)</i>	1) <i>tev-, lev-, vev-, ev-</i> 2) <i>te-, le-, ve-, e-</i> 3) <i>té-, lé-, vé-, e-</i>
c) sz-es és d-s v-s változatú	<i>alsz(ik), dicseksz(ik) stb.</i>	<i>alsz(ik), dicseksz(ik)</i>	1) <i>alsz-, dicseksz-</i> 2) <i>alud-, dicseked-</i> 3) <i>alv-, dicsekv-</i>
4. n-es változatú	<i>megy, van, jön</i>	<i>megy, van, jön</i>	1) <i>men-, vagy-, jöv-</i> 2) <i>me-, vol-, jö-</i> 3) <i>mé-, val-(ó), jt-(ni)</i>

Magyar grammatika (Keszler szerk. 2000)

Tótipus	Példa	Tőváltozatok	
		Szótári <i>tu</i>	Nem szótári
I. Egyalakú	<i>ajánl, áll, hall stb.</i>	<i>ajánl, áll, hall</i>	—
II. Többalakú			
1. <i>st/s</i> és <i>sz/sz</i> változatú	<i>fest, éleszt stb.</i>	<i>fest, éleszt</i>	<i>fes-, éleszt-</i>
2. <i>t/s</i> változatú	<i>vitat, alkot stb.</i>	<i>vitat, alkot</i>	<i>vitás-, alkot-</i>
3. Hangzóhiányos	<i>zörög stb.</i>	<i>zörög</i>	<i>zörg-</i>
4. <i>V-s</i>			
a) csupán v-s	<i>lt, nt, szl, ft, ró, nyó</i>	<i>lt, nt, szl, ft, ró, nyó</i>	<i>löv-, növ-, szöv-, föv-, rov-, nyűv-</i>
b) sz-es és v-s változatú	<i>tesz, lesz, vesz, hisz, visz, esz(ik), isz(ik)</i>	<i>tesz, lesz, vesz, hisz, visz, esz(ik), isz(ik)</i>	1) <i>tev-, lev-, vev-, ev-</i> 2) <i>te-, le-, ve-, e-</i> 3) <i>té-, lé-, vé-, e-</i>
c) sz-es és d-s v-s változatú	<i>alsz(ik), dicseksz(ik), alksz(ik), cseleked(ik), gyanaksz(ik), haragsz(ik), meneked(ik), növeked(ik), tolakod(ik), töreked(ik), esküsz(ik), feksz(ik), nyugsz(ik)</i>	<i>alsz(ik), dicseksz(ik), alksz(ik), cseleked(ik), gyanaksz(ik), haragsz(ik), meneked(ik), növeked(ik), tolakod(ik), töreked(ik), esküsz(ik), feksz(ik), nyugsz(ik)</i>	1) <i>alsz-, dicseksz-</i> 2) <i>alud-, dicseked-</i> 3) <i>alv-, dicsekv-</i>
5. sz-es és d-s változatú	<i>öregsz(ik), telepsz(ik) stb.</i>	<i>öregsz(ik), telepsz(ik)</i>	<i>öreged-, teleped-</i>
6. sz-es és z-s változatú	<i>igyeksz(ik), emléksz(ik), szándéksz(ik)</i>	<i>igyeksz(ik), emléksz(ik), szándéksz(ik)</i>	<i>igyekez-, igyekv-, emlékezh-, szándékoz-</i>
7. n-es változatú	<i>megy, van, jön</i>	<i>megy, van, jön</i>	1) <i>men-, vagy-, jöv-</i> 2) <i>me-, vol-, jö-</i> 3) <i>mé-, val-(ó), jt-(ni)</i>

Mi alapvetően ezt a harmadik felosztást követjük majd.

4. Az igetövek: az egyalakú igetövek.

Az egyalakú igetövek jellemzője, hogy bármilyen hozzájuk kapcsolt toldalék előtt változatlanok. Mindegyik mássalhangzóra végződik. Kb. a magyar igetövek 85%-a egyalakú.

Más osztályozásokkal ellentétben a *-t* és *-sz*t végű igéket nem tartjuk egyalakúnak (mert többalakúak, lásd ott). Egyalakúnak tekintjük viszont az *ad/ád*, *hagy/hágy* igetöveket, mert hosszú magánhangzós változatuk az élő magyar köznyelvben nem igazán használatos (archaikus).

5. Az igetövek: a többalakú igetövek.

A többalakú igetövek jellemzője, hogy (bizonyos) toldalékok előtt változatuk jelenik meg, azaz több tőváltozatuk használatos, melyek közül (rendszerint) egy szótári (szabad) tőváltozat, és egy vagy több nem szótári, kötött szóelem.

4.1. *st/s* és *sz/sz* változatú

A hagyományos magyar grammatikák szerint az egyalakú igetövek közé sorolt egyetlen *-st* (*fest*) és kb. 120 *-sz*t végű ige tartozik ide.

Jellemző sajátosságuk, hogy felszólító módban megjelenik nem szótári tövük: *fes-*, *ragasz-*.

Létrejöttük: *fest + j = fes-* (a *t* kiesik) + *j = fess*; *ragaszt + j = ragasz-* (a *t* kiesik) + *j = ragassz*, ahol: *fes+s*, *ragasz+sz* a szóelem morfémaszerkezete, melyben a felszólító mód jele alaktanilag teljesen hasonul a tövégi hanghoz.

A nem-standard magyarban és számos nyelvjárásban a nem szótári tőváltozat kijelentő módban is előfordul.

4.2. *t/s* változatú

Közel 600 *-t* végű ige tartozik ide, melyeket a tradicionális magyar nyelvtanok az egyalakúak közé sorolnak. Jellemzőjük, hogy felszólító módban megjelenik nem szótári tövük: a tövégi *t* és hozzá járuló *j* felszólító mód jele (alaktani kötöttségű *s*-ező összeolvadás révén) *ss*-sé változik, ahol a létrejövő szóalak morfémaszerkezete a következő: *alkot + j = alkos + s*. Az előző típusba sorolt *fut* kivételével a rövid magánhangzót tartalmazó *-t* végű igék, illetve a hosszú magánhangzósak közül ide tartozik a *lát*, *bocsát* és *lót-fut* ige is.

A nem-standard magyarban és számos nyelvjárásban a nem szótári tőváltozat kijelentő módban is előfordulhat.

4.3. Hangzóhiányos változatú

Szótári tövük utolsó szótagbeli magánhangzója nem szótári tövükből hiányzik, és így mássalhangzó-torlódás jön létre: *zörg-et*, *célz-ás*, *sodr-ás*, *jegyz-et*, *gyötr-elem*, *sepr-eget*, *fürd-et*. Kb. 300 ige sorolható ide.

Az ikes igék között igen gyakori ez a tőtípus; ez van *-ik* személyragos szótári tövükben is: *ugr-ik*. A magánhangzós tőváltozat csak a *j*-vel kezdődő személyragok, a határozói és főnévi igenév képzője, a felszólító mód jele, a mű-

veltető és ható, valamint a *-gat/-get*-es gyakorító igeképzők előtt használatos: *ugor-junk, ugor-va, ugor-ni, ugor-j, ugor-tat, ugor-hat, ugor-gat*.

E tőtípusban vannak olyan igék, melyek sajátossága, hogy teljes, magánhangzós tőváltozatuk csak ritkán fordul elő, használatuk terén bizonytalanság figyelhető meg, mert szótári tövük (akárcsak az ide sorolható ikés igék-nél) a hangzóhiányos tőváltozat; ezen szavak felszólító módjának képzésében, a határozói igenév és ható, valamint *-gat/-get*-es gyakorító ige létrehozásában nehézségeink támadhatnak: *csukl-ik, botl-ik, hanyatl-ik – csukol-j, botol-j* stb. A nem-standard magyarban ezeket az igéket gyakran *csukl-odj, botl-odj* alakban használják.

4.4. V-s változatú

Több alcsoportjuk van, melyekben közös, hogy egyik (nem szótári) tőváltozatuk *v*-vel bővülő.

4.4.1. Csupán *v-s* változatú

Öt ige tartozik ide: *lő, nő, sző, fő, ró*. A hosszú magánhangzóra végződő szótári tövük mellett van egy *v-s* tőváltozatuk, amely *v*-vel bővül és rövid magánhangzót tartalmaz: *löv-, növ-, szöv-, föv-, rov-*. Tárgyas ragozás egyes szám 2. személyben kétféle módon képezhetünk felszólító módú alakot ezen igékből: *lő-ed/lő-dd, nő-j-ed/nő-dd, sző-j-ed/sző-dd, ró-j-ad/ró-dd*.

A régebbi osztályozások a *ri* és a *nyű* igét is ide sorolták. Több nyelvjárásban a *fő* és *nő* ige *fől, nől* alakban is használatos.

4.4.2. *sz-es* és *v-s* változatú

Hét ige tartozik ide: *tesz, lesz, vesz, hisz, visz, esz(ik), isz(ik)*. Négy tőváltozatuk van: a szótári és mellette három nem szótári: *tesz, tev-, te-, té-*.

Sajátosan, *-gy* alakban járul hozzájuk a felszólító mód jele, ami a *hisz* esetében meg is nyúlik: *tégy, légy, végy, igyál, egyél, higgy*. Tárgyas ragozás egyszám 2. személyben felszólító módban egy hosszabb és egy rövidebb alakjuk van: *te-gy-ed/te-dd, ve-gy-ed/ve-dd, hi-ggy-ed/hi-dd, vi-gy-ed/vi-dd, e-gy-ed/e-dd, i-gy-ad/i-dd* (a *lesz* tárgyatlan ige, tehát nincs tárgyas ragozása).

A feltételes mód jele és a főnévi igenév képzője mássalhangzója szintén megnyúlik e tőtípushoz járulván: *te-nne, vi-nni, e-nni, i-nná*.

4.4.3. *sz-es* és *d-s* *v-s* változatú

13 ikés ige tartozik ide: *alsz(ik), dicseksz(ik), alksusz(ik), cseleked(ik), gyanaksz(ik), haragsz(ik), meneked(ik), növeked(ik), tolakod(ik), töreked(ik), esküsz(ik), feksz(ik), nyugsz(ik)*. Közülük hétnek, mégpedig a *dicseksz(ik)/dicseked(ik), cseleked(ik)/cseleksz(ik), gyanaksz(ik)/gyanakod(ik), meneked(ik)/meneksz(ik), növeked(ik)/növeksz(ik), tolakod(ik)/tolaksz(ik), töreked(ik)/töreksz(ik)* igének két szótári alakja is van: az *sz-es* és a *d-s* változat. További, nem szótári tőváltozatuk a *v-s* tőalak: *cselekv-, növekv-*.

A többi hat ide sorolható ige csak egy szótári tővel rendelkezik, amely *sz-es* változatú: *alsz(ik), alksusz(ik), haragsz(ik), esküsz(ik), feksz(ik), nyugsz(ik)*.

Emellett van két nem szótári tövük is: a *v-s* (*alv-, fekv-, haragv-*) és a *d-s* (*alud-, feküd-, haragud-*), valamint közülük az *alszik, nyugszik* és az *eszküszik* esetében még egy mássalhangzós végű (*al-, fek-, esk-*).

4.5. *sz-es és d-s változatú*

Az ide tartozó igéknek (amelyek mind ikesek) két szótári tövük van: *öregsz(ik)/öteged(ik), furaksz(ik)/furakod(ik), mosaksz(ik)/mosakod(ik), gazdagsz(ik)/gazdagod(ik), köteksz(ik)/köteked(ik)* stb. A *gyarapsz(ik)/gyarapod(ik)* igének van egy *gyarap-* töv változata is. Az *sz-es* és *d-s v-s* változatú igetőtípustól csak az különbözteti meg őket, hogy nincs *v-s* töv változatuk.

4.6. *sz-es és z-s változatú*

Mindössze három ige tartozik ide: *igyekszik, szándékozik, emlékezik*. Ezeket az igéket a korábbi osztályozások nem tekintették külön tőtípusnak, hanem kivételként sorolták őket más tőtípusba (*igyeksz(ik)*: *sz-es* és *d-s v-s* változatú; a másik kettő: *sz-es* és *d-s* változatú), ám mivel van egy *z-s* töv változatuk is, célszerű őket külön tárgyalni. Tőv változataik az alábbiak (ahol az *igyekv-* kivételével mind egyik szótári):

*igyeksz-, igyekez-, igyekv-
emléksz-, emlékez-
szándéksz-, szándékoz-*

4.7. *Az n-es változatúak*

Három, egyébként egymással jobb híján azonos tőtípusba sorolt ige tartozik ide: *jön, megy, van*. Közös sajátosságuk (ami alapján egy tőtípusba kerültek), hogy van *n-es* töv változatuk. Sajátos viselkedésük miatt rendhagyó igetőveknek tekintjük őket.

A *van* ige tőalakjai: *van-, vagy-, vol-, val-*. Felsőzlító módú alakja nincs, helyette a *lesz* ige megfelelő alakjait használjuk.

A *megy* töv változatai: *megy-, men-, me-, mé-*. Nyelvjárásokban előfordulnak a *men-sz, men-sztek, megy-nek, mé-gy* alakok is.

A *jön* töv változatai: *jön-, jöv-, jö-*. A *jö-* töv változathoz kapcsolódó toldalékok kezdő mássalhangzója megnyúlik, amit írásban is jelölünk: *jö-ssz, jö-jj, jö-ttök*. Előfordul a *jö-sztök* szóalak is.

Fogalmak:

abszolút tő
csupán *v-s* igetőtípus
egyalakú tő
hangzóhiányos változatú igetőtípus
nem szótári tő
n-es változatú igetőtípus
relatív (viszonylagos) tő
st/s és *szt/sz* változatú igetőtípus

sz-es és d-s változatú igetőtípus
sz-es és d-s v-s változatú igetőtípus
sz-es és v-s változatú igetőtípus
sz-es és z-s változatú igetőtípus
szótári tő
t/s változatú igetőtípus
tő
többalakú tő
tőmorféma
tőtípus
tőváltozat
v-s változatú igetőtípus

Feladatok:

1. Határozza meg, hogy az alább felsorolt igetők melyik igetőtípusba tartoznak!

rovás, jövés, zörgés, veszek, fekiüdtem, hívó, fest, melegeedik, szerző, volt, ugrana, dicsekvő, hegeszt, főz, csörögtem, gyötrő, iszik, mosakszik, láss, nyikorogna, menő, mosolygott, siránkozik, haragszik

2. Válogassa ki az alábbi igetők közül azokat, amelyek időtartamot változtatnak!

búg, bír, nyújt, hív, dül, gyűjt, gyűjt, szűr, gyúl, tűzdel, csíp, rúg, szúr, fúj, hűt, nyúz, fűz, fül, sújt, zúg, sír

3. Válogassa ki az alábbi szövegből az igétet és sorolja be őket az igetők rendszerébe!

Az egér nekiállt megolvasni a szemeket, a veréb meg ott állt mellette, nehogy tévedés essék. Mindkettőnek annyi jutott, hogy alig futotta hozzá a zsák. Egy szem azonban fennmaradt – nem volt neki párja. Az egér ezt mondta: „Na, jól van, én elveszem magamnak ezt a szemet.” „Hogyhogy elveszed magadnak? Mi jolon?” – kiáltotta a veréb.

A régi jó barátok hét nap, hét éjszaka huzakodtak, de nem tudtak megegyezni. Végül elhatározták, hogy elhívják a medvét, tegyen igazságot köztük.

4. Vizsgálja meg a lesz ige tőváltozatait, majd mondja meg, milyen hangok jelennek meg a tőalakokban!

leszek, lett, lenne, legyen, leendő, (meg)lévő

5. Melyik tőtípusba tartoznak az alábbi igetők?

dicsekszik, tesz, szól, gázol, vezekel, melegszik, illik, emlékszik, öregszik, sző, tanul, hömpölyög

AZ IGERAGOZÁS

1. A ragozás fogalma. Az igeragozás.
2. Az igemódok.
3. Az igeidők.
4. Az igeidők és igemódok összefüggései.
5. Az ige száma és személye. (Az alany száma és személye; a tárgy személye.)
6. Az alanyi (ikes és iktelen), illetve a tárgyas ragozás.
7. A sajátos (rendhagyó) és hiányos ragozású igék.

1. A ragozás fogalma. Az igeragozás (coniugatio, konjugáció).

A ragozás a szavaknak jelekkel, raggal, vagy mindkettővel való ellátása, illetőleg az így keletkezett szavak rendszere.

(A 'ragozás' kifejezésen tehát nemcsak a szavaknak ragokkal, hanem a jelekkel való ellátását is értjük.)

A ragozás egyszerre vizsgálati területe a szófajtnak és az alaktannak, hiszen: a) a ragokkal és jelekkel való ellátás morfológiai szerkesztés, ill. b) mindegyik szófajtnak megvan a saját ragozási rendszere.

Ha egy-egy szóhoz sorban hozzáfűzzük a szófaja szerint lehetséges jeleket és ragokat, megkapjuk az adott szó ragozási rendszerét (paradigmáját).

Az igeragozás (coniugatio, konjugáció) az igeidő jelekkel és ragokkal való toldalékolása.

Az igehez a magyar nyelvben módjelek és időjelek, valamint személyragok járulhatnak.

2. Az igemódok.

A *mód* egy ige által kifejezett értelmi, érzelmi vagy akarati attitűd, viszonyulás.

Az igemódok a beszélőnek az igében megjelölt cselekvés-, létezés-, történés- vagy állapotfogalomhoz való aktuális viszonyát fejezi ki. Az igemód nem univerzális kategória, bár nagyon sok nyelvben megvan.

A magyarban három igemódot különböztetünk meg: a) kijelentő, b) feltételes, c) felszólító.

Morfológiai jelük a módjel.

A *kijelentő mód (indicativus)* általában az egyszerű közlések, kijelentések eszköze, mellyel a beszélő rendszerint megállapítja, kijelenti az igével kifejezett cselekvés, létezés, történés végbementét; vele a folyamatot mint a beszélő szempontjából reálisat, valóságosan végmenőt tüntetjük fel.

Alaki jele testes morfémaként nem létezik, zéró morfémával fejezzük ki: *repül-Ø, esik-Ø, él-Ø, van-Ø*.

A **feltételes mód (conditionalis)** azt fejezi ki, hogy a cselekvés, történés feltételtől függ, óhajtott, esetleg bizonytalan: *sikerülne, megfogná, szólna, látná, volnék, gondolná*.

Alaki jele a *-na/-ne* és a *-ná/-né* módjel. Az *sz-es v-s* tövváltozatú igékhez *-nna/-nne, -nná/-nné* alakban járul: *te-nne, i-nna, vi-nné, i-nná*.

A **felszólító mód (imperativus)** a beszélő akaratát, óhaját, kívánságát fejezi ki: *menj, fuss*.

Alaki jelei:

- a *-j* módjel, amely azonban gyakran hasonul vagy összeolvad (*nézz, láss*);
- az *sz-es* és *v-s* változatú többalakú igetövekhez *-gy* alakban járul, a *hisz* igéhez *-ggy* alakban;
- a töben hosszú magánhangzós *-t* végű igék esetében a felszólító mód jele *-s* alakban kapcsolódik a tőhöz: *ránt-s, indít-s* (alaktani kötöttségű *cs-ző* összeolvadás);
- sok igenél akár zéró morféma is lehet (a tárgyas ragozás egyes szám 2. személyű rövidebb változatban): *várd, add, edd, vidd, fessd* (de a hosszabb változatban: *vár-j-ad, ad-j-ad, e-gy-ed, vi-gy-ed, fes-s-ed*).

A töben rövid magánhangzós *-t* végű igékhez, valamint a *lát, bocsát* és *lót-fut* hosszú magánhangzós *-t* végű igékhez járulván a felszólító mód jele összeolvad *ss-sé*, létrehozva egy *s-ező* alaktani kötöttségű összeolvadást: *fut+j=fuss, bocsát+j=bocsáss*.

Az *-st* és *-szt* végű igék esetében: *fes-s, ragasz-sz*, ahol a három mássalhangzó egymás mellé kerülése után a középső *t* kiesik, majd végbemegy az alaktani kötöttségű teljes hasonulás.

3. Az igeidők.

Az igeidő a beszélőnek az igében megnevezett folyamatnak a beszélés idejéhez vagy saját elképzeléséhez való időbeli viszonyítását fejezi ki. A mai magyarban három igeidőt különböztetünk meg: a) jelen, b) múlt és c) jövő idő. A múlt idejű esemény megelőzi, a jövő idejű követi a beszédidőt, a jelen idejű pedig egybeesik vele vagy tartalmazza azt.

A **jelen idő** a beszéléssel egyidejű vagy minden időben meglévő folyamatokat fejez ki. A beszéléssel egyidejűséget fejez ki pl. a jelen idejű igealak a következő mondatban: *Jancsi szereti Juliskát*. Minden időben érvényes folyamatot fejez ki az alábbi mondat jelen idejű igéje: *A Föld forog a Nap körül*.

Ha a beszélő korban, időben visszahelyezi magát, akkor a jelen idejű igealak korábbi időre is vonatkozhat: *Petőfi a természet szépségét írja le számos versében*.

A jelen idejű igealakokkal kifejezhetünk jövő időt is, pl.: *Kaphatnék egy pohár vizet?* Vagy (pl. idő-határozószóval kiegészítve): *Holnap elmegyek hozzád.* Esetleg: *Megyek, eszem valamit.*

A jelen időnek testes alaki jele nincs, zéró morféma: \emptyset .

A **múlt idő** a beszélés időpontjához képest régebbi folyamatot fejez ki.

Alaki jele a *-t/-tt* időjel, amely kijelentő módban jelenik meg. Feltételes módban a múlt időt csak analitikus igealakokkal fejezhetjük ki, amely az alapjelentést hordozó főige kijelentő mód múlt idejű alakjából és a *volna* segédigéből áll: *áll-t volna, néz-t-etek volna, repül-t-él volna.*

A **jövő idő** jelentése szerint vagy valóban a beszéléshez képest későbbi időpontban végbemenő folyamatra utal, vagy olyanra, amely csak a beszélő állásponthoz képest jövő idejű. Jövő időt – mint említettük – jelen idejű igealakokkal is kifejezhetünk.

Magának a jövő időnek alaki jele nincs, csak analitikus igealakokkal fejezhetjük ki, amely a főigéből képzett főnévi igenévből és a *fog* segédige személyragozott változatából áll: *élni fogok, élni fogsz, élni fog, élni fogunk, élni fogtok, élni fognak.*

4. Az igeidők és igemódok összefüggései.

Jelen időben mindhárom mód paradigmája megalkotható, múlt időben csak a kijelentő és feltételes, jövő időben pedig csak a kijelentő módé. Ha az igemódok felől nézzük, akkor nem minden módban van meg minden igeidő: a kijelentő mód minden igeidőben megvan, a feltételes mód csak a jelen és a múlt időben, a felszólító mód pedig csak jelen időben van.

	Kijelentő mód	Feltételes mód	Felszólító mód
Jelen idő	+	+	+
Múlt idő	+	+	–
Jövő idő	+	–	–

A szintetikus igealakokon időjel és módjel testes morfémaként egyszerre sohasem jelenhet meg. Legalább az egyik zéró morféma, de gyakran egyik sem testes morféma, hanem $-\emptyset$. Pl: *e- \emptyset - \emptyset -dd*. (Zéró morfémaként a testes igei jelek közül a felszólító mód jele állhat.)

5. A nyelvtani szám és személy: az alany száma és személye; a tárgy személye.

Az igeragozásban az igealak kifejezi, hogy:

- egy vagy több, illetve hogy 1., 2. vagy 3. személyű alany végzi-e a cselekvést;
- vagy (az alany számának és személyének kifejezése mellett) 2. vagy 3. személyű határozott tárgyra irányul-e a cselekvés.

A nyelvtani szám (numerus) olyan nyelvtani kategória, amely azt fejezi ki, hogy egy vagy több (közelebről vagy konkrétan meghatározatlan számú) alany végzi-e a cselekvést. Ennek megfelelően a magyar nyelvben egyes számot (numerus singularis) és többes számot (numerus pluralis) különböztetünk meg.

A nyelvtani személy (persona) egy szituációban résztvevők számára és jellegré utaló nyelvtani kategória. Mind egyes, mind pedig többes számban 1., 2. és 3. személyt különböztetünk meg. A beszélő(k) az 1. személy(ek), a címzett(ek) a 2. személy(ek), az interakcióban résztvevő(k) a 3. személy(ek). Személyes névmásokkal szemléltetve: *én, te, ő, mi, ti, ők*.

A magyar igealakon a nyelvtani szám és személy kifejezői a személyragok.

Annak megfelelően, hogy a személyragok csak a nyelvtani számot és személyt fejezik ki, avagy emellett arra is utalnak, hogy a cselekvés 2. vagy 3. személyű határozott tárgyra irányul, a magyar nyelvben megkülönböztetjük az alanyi és tárgyias igei személyragokat, illetőleg az alanyi (más néven általános) és tárgyias (más néven határozott) ragozást.

6. Az alanyi (ikes és iktelen), illetve a tárgyias ragozás.

Az alanyi ragozású igealak (a személyrag révén) utal az alany számára és személyére. Az alanyi ragozású igéket másként *általános ragozásúnak*, a tárgyias ragozásúakat pedig *határozott ragozásúnak* is szokták nevezni. Ennek oka, hogy – a tárgyias, más néven határozott ragozású igével szemben – az alanyi személyrag nem utal határozottan egy bizonyos tárgyra, hanem meghatározatlan, általános tárgyra:

a) alanyi (általános) ragozásban: *eszik, hall* valamit (ami konkrétan meghatározhatatlan), illetve b) tárgyias (határozott) ragozásban: *eszi, hallja* pl. az almát, a zenét (azaz egy konkrétan meghatározott tárgyat).

A tárgyias (határozott) ragozású igealak (személyragja révén) az alany számán és személyén kívül tehát utal a határozott tárgyra is.

Alanyi ragozása gyakorlatilag minden igének van, hiszen határozott tárgyra való utalás nélkül valamennyi igénk használható. A csak tárgyatlan (intranszitiv) igéknek csak alanyi ragozásuk van. Csak alanyi ragozása van pl. az *esik, van, boldogul, hull* stb. igének, mert egyik sem bővíthető tárggyal (azaz nem utal határozott tárgyra).

Alanyi ragozásban a személyragok eltérése alapján megkülönböztetjük az iktelen és az ikes ragozási típust (nevét arról kapta a két típus, hogy egyszám 3. személyben van-e *-ik* személyrag a tő végén). Az iktelen és az ikes ragozás között azonban a mai magyar nyelvben (értsd: a standard nyelvváltozatban) **csak a három mód jelen idejének egyes számában van különbség. Múlt és jövő időben nincs külön iktelen és ikes ragozás, többes számban pedig szintén nincs különbség az iktelen és ikes ragozás között.**

Tárgyas ragozása csak a tárgyas (tranzitív) igéknek van.

A tárgyas ragozású személyragoknak két típusa van. Az első típusban **csak** egyes számú és 1. személyű igealak van (mindhárom módban), amely 2. személyű tárgyra utal a *-lak/-lek* személyrag révén: *vár-lak, néz-lek, lát-lak, félt-elek, vár-ná-lak, várni fog-lak* téged. Arra utal, hogy az igével megnevezett cselekvés *rád*, azaz az egyes szám 2. személyű tárgyra irányul.

A másik típusban teljes a ragozási sor. A személyrag (az alany száma és személye mellett) 3. személyű tárgyra utal: *vár-om, néz-em, vár-od, néz-ed, vár-ja, néz-i* őt, azaz a 3. személyű tárgyat.

Tárgyas ragozásban az ikés és iktelen igék ragozása között nincs eltérés. Többes számban az ikés igék az általános alanyi személyragokat veszik fel.

Az igei személyragok a következők:

Alanyiak (általánosak), iktelenek:

<i>néz, mos, köp</i>	Kijelentő mód		Felszólító mód	Feltételes mód	
	Jelen idő	Múlt idő	Jelen idő	Jelen	Múlt
E/1.	<i>(o/e/ö)-k</i>	<i>-am/-em</i>	<i>-ek/-ak</i>	<i>-k</i>	<i>-am/-em</i>
E/2.	<i>-sz, (a/e)-sz, (o/e/ö)-l</i>	<i>-ál/-él</i>	<i>-él/-ál, Ø</i>	<i>-l</i>	<i>-ál/-él</i>
E/3.	<i>-Ø</i>	<i>-Ø</i>	<i>-en/-on/-ön</i>	<i>-Ø</i>	<i>-Ø</i>
T/1.	<i>-unk/-ünk</i>	<i>-unk/-ünk</i>	<i>-unk/-ünk</i>	<i>-nk</i>	<i>-unk/-ünk</i>
T/2.	<i>-tok/-tek/-tök, -atok/-etek/-ötök</i>	<i>-atok/-etek</i>	<i>-atok/-etek</i>	<i>-tok/-tek</i>	<i>-atok/-etek</i>
T/3.	<i>(a)-nak/(e)-nek</i>	<i>-ek/-ak</i>	<i>(a)-nak/(e)-nek</i>	<i>-nak/-nek</i>	<i>-ek/-ak</i>

Alanyiak (általánosak), ikések:

<i>esik, eszik, iszik, alszik, rejtőzik</i>	Jelen idő		
	Kijelentő mód	Felszólító mód	Feltételes mód
E/1.	<i>(o/e/ö)-m</i>	<i>(o/e/ö)-m</i>	<i>-m</i>
E/2.	<i>(o/e/ö)-l</i>	<i>(o/e/ö)-l, -Ø</i>	<i>-l</i>
E/3.	<i>-ik</i>	<i>-ék</i>	<i>-k</i>

Tárgyasak (határozottak), 3. személyű tárgyra utalók:

néz, mos, köp, visz, eszik	Kijelentő mód		Felszólító mód	Feltételes mód	
	Jelen idő	Múlt idő	Jelen idő	Jelen idő	Múlt
E/1.	<i>(e/ö/o)-m</i>	<i>(a/e)-m</i>	<i>(a/e)-m</i>	<i>-m</i>	<i>(a/e)-m</i>
E/2.	<i>(e/ö/o)-d</i>	<i>(a/e)-d</i>	<i>(a/e)-d/-dd</i>	<i>-d</i>	<i>(a/e)-d</i>
E/3.	<i>-ja, -i</i>	<i>-a/-e</i>	<i>-a/-e</i>	\emptyset	<i>-a/-e</i>
T/1.	<i>-juk/-jük</i>	<i>-uk/-ük</i>	<i>-uk/-ük</i>	<i>-nk</i>	<i>-uk/-ük</i>
T/2.	<i>-játok, - itek</i>	<i>-átok/- étek</i>	<i>-átok/-étek</i>	<i>-tok/- tek</i>	<i>-átok/- étek</i>
T/3.	<i>-ják, -ik</i>	<i>-ák/-ék</i>	<i>-ák/-ék</i>	<i>-k</i>	<i>-ák/-ék</i>

Tárgyasak (határozottak), 2. személyű tárgyra utalók:

néz, mos, köp, visz	Jelen idő		
	Kijelentő mód	Felszólító mód	Feltételes mód
E/1.	<i>-lak/-lek</i>	<i>(e/a)-lak/-lek</i>	<i>(e/a)-lak/-lek</i>

7. A sajátos (rendhagyó) és hiányos ragozású igék.

Sajátos (vagy rendhagyó) ragozású a *van* és a *lesz* ige, melyek alakjai keverednek a ragozási sorban, kiegészítik egymást. Feltételes mód múlt idejű alakjuk pl. a két ige kombinációjának eredménye: *lettem volna*. Emellett felszólító mód csak a *lesz*-ből alkotható: *legyek, légy, legyen* stb.

Hiányos ragozásúak azok az igák, melyeknek nincs meg a teljes ragozási paradigmája, azaz melyek ragozási sorából egyes alakok hiányoznak.

Hiányos ragozású igéink: *szokott, tetszik, gyere, gyerünk, gyertek*, illetve a természeti jelenségek működését (*pirkad, árad, zuhog* stb.), az élő szervezeteknek, élettelen anyagoknak önkéntelen állapotváltozását vagy hangadását kifejező igék (*dagad, poshad, heged, serceg, fröcsög, rotyog, izlik, fehérlik* stb.).

A *szokott* ige jelen idejű ragozása hiányzik.

A *tetszik* udvariassági, társalgási segédige csak harmadik személyben, magázásban használatos mindhárom módban és jelen és múlt időben.

A *gyere, gyerünk, gyertek* további alakjai hiányoznak.

Az említett további hiányos ragozású igék ragozási sora sem teljes.

Fogalmak:

alanyi (általános) ragozás
egyes szám (numerus singularis)
felszólító mód
feltételes mód
hiányos ragozású ige
időjel
igeidő
igeragozás (konjugáció, coniugatio)
ikes ige
ikes ragozás
iktelen ragozás
jelen idő
jövő idő
kijelentő mód
mód, igemód
módjel
múlt idő
nyelvtani szám (numerus)
nyelvtani személy (persona)
ragozás
ragozási rendszer (paradigma)
sajátos (rendhagyó) ragozású ige
személyrag
tárgyas (határozott) ragozás
többes szám (numerus pluralis)

AZ IGERAGOZÁSI PARADIGMÁK

Alanyi (általános) ragozás

iktelen ragozás

Kijelentő mód

Idő	Jelen idő		Múlt idő		Jövő idő	
	egyés	többes	egyés	többes	egyés	többes
1. személy	<i>vár-ok</i>	<i>vár-unk</i>	<i>vár-t-am</i>	<i>vár-t-unk</i>	<i>várni fog-ok</i>	<i>várni fog-unk</i>
2. személy	<i>vár-sz, mos-ol</i>	<i>vár-tok</i>	<i>vár-t-ál</i>	<i>vár-t-atok</i>	<i>várni fog-sz</i>	<i>várni fog-tok</i>
3. személy	<i>vár-∅</i>	<i>vár-nak</i>	<i>vár-t-∅</i>	<i>vár-t-ak</i>	<i>várni fog-∅</i>	<i>várni fog-nak</i>

Feltételes mód

Idő	Jelen idő		Múlt idő		Jövő idő	
	egyés	többes	egyés	többes	egyés	többes
1. személy	<i>vár-né-k¹</i>	<i>vár-ná-nk</i>	<i>vár-t-am volna</i>	<i>vár-t-unk volna</i>	–	–
2. személy	<i>vár-ná-l</i>	<i>vár-ná-tok</i>	<i>vár-t-ad volna</i>	<i>vár-t-atok volna</i>	–	–
3. személy	<i>vár-na-∅</i>	<i>vár-ná-nak</i>	<i>vár-t-∅ volna</i>	<i>vár-t-ak volna</i>	–	–

Felszólító mód

Idő	Jelen idő		Múlt idő		Jövő idő	
	egyés	többes	egyés	többes	egyés	többes
1. személy	<i>vár-j-ak</i>	<i>vár-j-unk</i>	–	–	–	–
2. személy	<i>vár-j-∅; vár-j-ál</i>	<i>vár-j-atok</i>	–	–	–	–
3. személy	<i>vár-j-on</i>	<i>vár-j-anak</i>	–	–	–	–

Alanyi (általános) ragozás

ikes ragozás

Kijelentő mód

Idő	Jelen idő		Múlt idő		Jövő idő	
	egyés	többes	egyés	többes	egyés	többes
1. személy	<i>isz-om</i>	<i>isz-unk</i>	<i>i-tt-am</i>	<i>i-tt-unk</i>	<i>i-nni fog-ok</i>	<i>i-nni fog-unk</i>
2. személy	<i>isz-ol</i>	<i>isz-tok</i>	<i>i-tt-ál</i>	<i>i-tt-atok</i>	<i>i-nni fog-sz</i>	<i>i-nni fog-tok</i>
3. személy	<i>isz-ik</i>	<i>isz-nak</i>	<i>iv-ott-∅</i>	<i>i-tt-ak</i>	<i>i-nni fog-∅</i>	<i>i-nni fog-nak</i>

¹ A standard magyar nyelvvaltozatban a módjel nem illeszkedik, de a nem-standard magyarban és több nyelvjárásban igen.

Feltételes mód

Idő	<i>Jelen idő</i>		Múlt idő		Jövő idő	
	<i>egyes</i>	többes	egyes	többes	egyes	többes
1. személy	<i>i-nná-m</i>	<i>i-nná-nk</i>	<i>i-tt-am volna</i>	<i>i-tt-unk volna</i>	–	–
2. személy	<i>i-nná-l</i>	<i>i-nná-tok</i>	<i>i-tt-ál volna</i>	<i>i-tt-atok volna</i>	–	–
3. személy	<i>i-nné-k</i>	<i>i-nná-nak</i>	<i>iv-ott-Ø volna</i>	<i>i-tt-ak volna</i>	–	–

Felszólító mód

Idő	<i>Jelen idő</i>		Múlt idő		Jövő idő	
	egyes	többes	egyes	többes	egyes	többes
1. személy	<i>i-gy-am</i>	<i>i-gy-unk</i>	–	–	–	–
2. személy	<i>i-gy-ál, alud-j-Ø</i>	<i>i-gy-atok</i>	–	–	–	–
3. személy	<i>i-gy-ék</i>	<i>i-gy-anak</i>	–	–	–	–

Tárgyas (határozott) ragozás 3. személyű határozott tárgyra utaló

Kijelentő mód

Idő	Jelen idő		Múlt idő		Jövő idő	
	egyes	többes	egyes	többes	egyes	többes
1. személy	<i>vár-om</i>	<i>vár-juk</i>	<i>vár-t-am</i>	<i>vár-t-uk</i>	<i>várni fog-om</i>	<i>várni fog-juk</i>
2. személy	<i>vár-od</i>	<i>várjátok/kérítek</i>	<i>vár-t-ad</i>	<i>vár-t-átok</i>	<i>várni fog-od</i>	<i>várni fog-játok</i>
3. személy	<i>várja/kéri</i>	<i>vár-ják, kér-ik</i>	<i>vár-t-a</i>	<i>vár-t-ák</i>	<i>várni fog-ja</i>	<i>várni fog-ják</i>

Feltételes mód

Idő	Jelen idő		Múlt idő		Jövő idő	
	egyes	többes	egyes	többes	egyes	többes
1. személy	<i>vár-ná-m</i>	<i>vár-ná-nk²</i>	<i>vár-t-am volna</i>	<i>vár-t-uk volna</i>	–	–
2. személy	<i>vár-ná-d</i>	<i>vár-ná-tok</i>	<i>vár-t-ad volna</i>	<i>vár-t-átok volna</i>	–	–
3. személy	<i>vár-ná-Ø</i>	<i>vár-ná-k</i>	<i>vár-t-a volna</i>	<i>vár-t-ák volna</i>	–	–

²A választékos (vagy inkább régies) alak: vár-nó-k.

Felszólító mód

Idő	Jelen idő		Múlt idő		Jövő idő	
	egyес	többes	egyес	többes	egyес	többes
1. személy	<i>vár-j-am</i>	<i>vár-j-uk</i>	–	–	–	–
2. személy	<i>vár-j-ad; vár-Ø-d</i>	<i>vár-j-átok</i>	–	–	–	–
3. személy	<i>vár-j-a, kér-j-e</i>	<i>vár-j-ák, kér-j-ék</i>	–	–	–	–

Tárgyas (határozott) ragozás

2. személyű határozott tárgyra utaló

Kijelentő mód

Idő	Jelen idő		Múlt idő		Jövő idő	
	egyес	többes	egyес	többes	egyес	többes
1. személy	<i>vár-lak, kér-lek</i>	–	–	–	–	–
2. személy	–	–	–	–	–	–
3. személy	–	–	–	–	–	–

Feltételes mód

Idő	Jelen idő		Múlt idő		Jövő idő	
	egyес	többes	egyес	többes	egyес	többes
1. személy	<i>vár-ná-lak, kér-né-lek</i>	–	–	–	–	–
2. személy	–	–	–	–	–	–
3. személy	–	–	–	–	–	–

Felszólító mód

Idő	Jelen idő		Múlt idő		Jövő idő	
	egyес	többes	egyес	többes	egyес	többes
1. személy	<i>vár-j-alak, kér-j-elek</i>	–	–	–	–	–
2. személy	–	–	–	–	–	–
3. személy	–	–	–	–	–	–

Az ige elemzésének szempontjai

1. Mit fejez ki? (cselekvést, történést-állapotot, léteezést)
2. A cselekvő és a cselekvés egymáshoz való viszonya szerint (cselekvő, műveltető, szenvedő, visszaható, ható).
3. A cselekvés irányulása szerint (tárgyas vagy tárgyatlan).
4. A cselekvés lefolyásának módja szerint (tartós-huzamos, ezen belül folyamatos vagy gyakorító, illetve mozzanatos, ezen belül kezdő vagy pillanatnyi).
5. Száma és személye (egyес vagy többes szám, ill. 1., 2. vagy 3. személy).
6. Módja (kijelentő, feltételes, felszólító).
7. Ideje (jelen, jövő, múlt).

8. Ragozása (alanyi, ezen belül ikes vagy iktelen, illetve tárgyas).
9. Az adott igei szóalakon belül: relatív és abszolút tövek, ill. az abszolút töőtípusa.

Feladatok:

1. Tegye a megadott alakba az alábbi igéket!

vág	feltételes mód, jelen idő, egyes szám 1. személy, tárgyas ragozás	_____
robban	feltételes mód, múlt idő, többes szám 2. személy, alanyi ragozás	_____
világít	felszólító mód, jelen idő, egyes szám 2. személy, alanyi ragozás	_____
mer	kijelentő mód, jövő idő, többes szám 3. személy, tárgyas ragozás	_____
lépked	kijelentő mód, múlt idő, egyes szám 3. személy, alanyi ragozás	_____
sír	feltételes mód, jelen idő, többes szám 1. személy, alanyi ragozás	_____
álldogál	kijelentő mód, jelen idő, egyes szám 1. személy, alanyi ragozás	_____
leporol	felszólító mód, jelen idő, többes szám 3. személy, tárgyas ragozás	_____
tefel	feltételes mód, múlt idő, többes szám 1. személy, alanyi ragozás	_____
sétál	kijelentő mód, jelen idő, egyes szám 2. személy, alanyi ragozás	_____
hoz	feltételes mód, múlt idő, egyes szám 1. személy, alanyi ragozás	_____

2. Határozza meg, milyen alakban vannak az alább felsorolt igék!

kanyarogjon	
lásson	
rúghatta	
látott	
lőni fog	
szaladhatták volna	
nézik	

3. Ragozza el a fut, eszik és hisz igéket felszólító módban!

4. Ragozza el a lát, lő és szalad igéket feltételes módban!

5. Csoportosítsa az alábbi igéket aszerint, hogy ikes vagy iktelen igékről van szó!

szándékozol, írunk, kapálnak, játszottak, aludj, ügyetlenkedem, ismételsz, hullott, gyógyítanak, dalolnak, falatozunk, olvasok, teremünk, repül, válhat, virágozott, nézik, hajtanak, terelnénk, mozogjanak, úsztok, vetkőztek

6. Végezzen az alábbi igéken komplex igeelemzést!

<i>halasztgat</i>	<i>leporolta</i>	<i>szegni fog</i>
<i>tettünk volna</i>	<i>ugranák</i>	<i>robban</i>

A NÉVSZÓK

A FŐNÉV

1. A névszók.
2. A főnév fogalma.
3. A főnév jelentése: konkrét (és fajtái) és elvont (és fajtái) főnév.
4. A főnév mondatbeli szerepe.
5. Szófaji határkérdések.

1. A névszók.

A névszók (nomina) kategóriája gyűjtő kategória az alapszófajokon belül, ahová több szófaj tartozik a köztük lévő hasonlóságok alapján. A névszó valóságos vagy elvont dolognak, fogalomnak, ezen megfigyelhető tulajdonságnak vagy mennyiségnek a neve (tulajdonképpeni névszók), illetőleg ilyen nevek helyettesítője (tulajdonképpeni névszókat helyettesítő szavak).

A névszók közé tartozó szófajok: a) főnév, b) melléknév, c) számnév (melyeket összefoglaló néven tulajdonképpeni névszóknak neveznek) és d) névmások (tulajdonképpeni névszókat helyettesítő szavak).

A névszók jelentésük mellett jelezés és ragozás tekintetében (lásd a névszóragozást, továbbá a névszótövek rendszerét), illetőleg mondatbeli szerepük szerint is eltérnek az igéktől, illetve a többi szófajtól.

A hagyományos leíró nyelvészeti munkák (pl. az akadémiai leíró nyelvtan) a névszók közé sorolják a főnévi és melléknévi igeneveket is. A Magyar grammatika ezzel szemben nem foglalja közbe az osztályozásában a névszók gyűjtőkategóriájával (ám van névszóragozási fejezete).

2. A főnév (nomen substantivum) fogalma.

A főnév olyan alapszófajú szó, amely élőlényt, élettelen tárgyat (szubsztanciát), gondolati és elvont dolgot jelent, illetve ezek fogalmát jelöli.

3. A főnév jelentése: konkrét és elvont főnév.

A főneveknek jelentésük szerint két fajtájuk van: konkrét (nomen concretum) és elvont (nomen abstractum).

A **konkrét főnevek** a valóban létező vagy ilyennek gondolt élőlények és tárgyak nevei. Konkrét főnév pl. a *bicikli, penész, gomba, láb, levegő, szellentés, vihar*, de még a *boszorkány, griffmadár, angyal* stb. is.

Az **elvont főnevek** fogalmak, gondolati jelenségek, cselekvések, tulajdonságok, állapotok megnevezői. Elvont főnevek pl.: *jóság, szépség, futás, védelem, okosság, fájás, tudás* stb.

3.1. A konkrét főnév: a köznév és a tulajdonnév

A konkrét főnevek között megkülönböztetjük a közneveket és a tulajdonneveket.

A **köznév (nomen appellativum)** több egyforma dolog általánosítás alapján elvont közös neve.

A **tulajdonnév (nomen proprium)** valakinek vagy valaminek a saját, külön neve, amely azonosításra, identifikációra szolgál.

Mind a köznevek, mind a tulajdonnevek további csoportokra oszthatók.

3.1.1. A köznév fajtái

A köznév jelentése szerint többféle lehet: a) egyedi név, b) gyűjtőnév és c) anyagnév.

Az egyedi név

Az **egyedi név** hasonló élő vagy élettelen egyedek közös neve. Az egyedi nevek többféle jelentéstípusba tartozhatnak: lehetnek a) az élővilággal kapcsolatos dolgok nevei; b) élettelen dolgok nevei; c) mennyiségek és mértékegységek nevei.

Az **élővilággal kapcsolatos dolgok nevei** közé az emberre és állatokra, növényekre vonatkozó főnevek sorolhatók: *férfi, nő, gyermek, kislány, fiú, férj, vő, após, nagymama, orvos, tanár, vágár, szolga, költő, báróné, királynő, oroszok, magyarok, ló, kecske, ló, medve, emlősök, izeltlábúak, fa, fű, virág, növény, seb, fekély, kéz, láb, fej, has, szem, fog* stb.

Az **élettelen dolgokat megnevező** egyedi köznevek a környező világ, a természet dolgait, esetleg az emberi tevékenység eredményeképpen létrejövő dolgokat nevezik meg: *hegycsúcs, folyó, tó, tér, utca, ruha, épület, hús, ceruza, toll, bőrönd* stb.

A **mennyiségek és mértékegységek nevei**: *liter, méter, mérföld, köbcenti, kaliber, tucat, mázsa, (öt) pohár (bor)* stb.

A gyűjtőnév

A **gyűjtőnév** több élőlényből vagy élettelen dologból álló csoport megnevezője, összefoglaló neve. Egyrészt olyan főneveket sorolunk ide, melyek jelentés-tartalmában eleve benne van, hogy összefoglaló jelentésük: *nép, hadsereg, tömeg, erdő*. Másrészt azokat a képzett főneveket soroljuk ide, amelyek hangalakjában benne van, milyen azonos csoportba tartozó egyedek gyűjtő jellegű megnevezése: *lakosság, vezetőség, rokonság, emberiség, bútorzat, állványzat, növényzet* stb.

Az anyagnév

Az **anyagnév** olyan dolognak a neve, amelynek legkisebb része is olyan nemű és nevű, mint nagyobb mennyisége: *arany, sör, bőr, szőr, víz, fa, vas, gyapjú, nemez, bársony, homok, liszt*.

3.1.2. A tulajdonnév fajtái

A tulajdonneveknek számos típusa ismeretes: a) személynév, b) állatnév, c) földrajzi név, d) égitestek nevei, e) intézménynevek, f) címek, g) márkanevek és h) egyéb nevek.

A **személynevek** emberek tulajdonnevei. A személynevek között megkülönböztetjük a család- vagy vezetékneveket (*Molnár, Kovács, Ady, Petőfi*), keresztnév vagy utóneveket (s ezeken belül a női és férfineveket: *Mónika, Éva, Béla, Péter*), a beczőneveket (s itt is a női és férfineveket: *Böbe, Zsóka, Marcsa, Béci, Petyus, Jani*), a ragadvány- vagy gúnyneveket (*Bütyök, Hosszú, Túró, Durmonya, Csuszi*), a nemesi előneveket (*nagybányai* Horthy Miklós).

Az **állatnevek** rendszerint az ember közvetlen környezetében élő háziállatok, haszonállatok tulajdonnevei. Általában vannak jellegzetes kutya- (*Bodri, Morzsa, Rex*), macska- (*Cirmi*), ló- (*Villám, Csillag, Ráró*), szarvasmarha- (*Bimbó, Riska*) és pl. papagájnevek (*Lórika*). Sokszor személynévi eredetű állatnevekkel is találkozhatunk: sok kecskét neveznek *Micinek*, számos tehenet hívnak *Mancinak*, sok kutya neve *Néro* stb. Gyakran köznévről is kialakul állatnév. Számos ló neve pl. Fecske.

A **földrajzi nevek** világrészek (*Afrika*), országok (*Dánia*), államok (*Magyar Köztársaság*), tájegységek (*Kárpát-medence*), közigazgatási egységek (*Ung megye*), települések (*Beregszász, Eszény*), településrészek (*Kispest, Nagyszer, Felvég*), utcák, utak, terek (*Váci utca, Munkácsi út, Kossuth tér*), természetes táji alakulatok (*Margit-sziget, Kárpátok, Sziklás-hegység, Hoverla, Máramarosi-havasok, Fekete-tenger, Atlanti-óceán, Velencei-tó, Balaton, Tisza*), építmények (*Margit híd, Lánchíd, Országháza*), külterületi egységek (*Ördög-dűlő, Móri-árok*) stb. nevei.

Az **égitestek nevei** vagy másként a **csillagászati elnevezések** közé a bolygók (*Föld, Jupiter, Mars, Merkúr, Neptunusz, Plútó, Szaturnusz, Uránusz, Vénusz*), a csillagképek (*Göncölszékér, Nagy Medve, Fiastyúk, Orion*), üstökösök (*Hale-Bopp-üstökös*), csillagászati egységek (*Androméda-köd*) stb. neve tartozik.

Az **intézménynevek** fogalmába a szervezetek, társulások, gazdasági vagy politikaiszövetségek, hivatalok, minisztériumok, vállalatok, oktatási intézmények stb. nevei sorolhatók: *Magyar Tudományos Akadémia, Oktatási Minisztérium, Legfelsőbb Bíróság, Ferencvárosi Tornaclub, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Népi Demokrata Párt, Lenin Kolhoz, Katona József Színház, Nemzetközi Filológiai Társaság, Egyesült Nemzetek Szervezete, Országos Széchényi Könyvtár* stb. Sok intézménynek használjuk a rövidített nevét: *MTA, ELTE, MTK, NOB, OSZK*. Számos olyan nemzetközi szervezet, intézmény van, melynek nevét nem a magyar fordításban, hanem az (általában angol) eredetiben használjuk: *NATO, FIFA, WTO* stb.

A **címek** közé az állandó és egyedi címek tartoznak. Az állandó címek azoknak a kiadványoknak, műsoroknak, internetes portáloknak stb. a megnevezései, amelyek valamilyen időbeli rendszerességgel jelentkeznek a nyilvánosság előtt. Ide soroljuk a lapok és folyóiratok (*Magyar Nemzet, Magyar Tudomány*), a tévé- és rádióműsorok sorozatainak, rendszeresen jelentkező műsorainak (*Barátok közt, Dallas, Esti Krónika, Kárpáti Krónika, Való Világ, Önök kérték, Heti Hetes,*

Legyen Ön is milliomos), valamint az internetes portálok (*Habos Torta, Női Lapozó, Index.hu, Elvira.hu*) címeit. Az egyedi címek közel egyes művészeti, szórakoztató és tudományos alkotások címei sorolandók. Pl.: irodalmi alkotások címei: *Egri csillagok, Párisban járt az Ősz, Gólyakalifa, Háború és béke*; képzőművészeti alkotások címei: *Golgota, Ásító inas, Gondolkodó*; szórakoztató műsor, film: *Gladiátor, Aviátor*; könyvek, tudományos alkotások címe: *Magyar értelmező kéziszótár, A mai magyar nyelv rendszere*; zeneművészeti alkotás címe: *Diótörő, Éjjel érkezem*.

A **márkanemek** a tulajdonnevek viszonylag új, a piacgazdaság korában létrejött kategóriáját alkotják. Funkciója az azonos célú és funkciójú termékek azonosítása. A gyártmány- és terméknevezések tartoznak ide (*Fiat, Lada, Túró Rudi, Szerencsi Édes, Piros Arany, Pepsi Cola, Egri Bikavér, Tokaji Aszú, Obolony Szvitile, Hohes C*).

Az **egyéb típusú nevek** közé számos névtípus sorolható. Ilyenek pl. a tárgyak tulajdonnevei (pl. hajónév: *Titanic*, vonatjárat: *Orient Express*, űrhajó: *Apolló 13*), az események, rendezvények címe, neve (*Simonyi Zsigmond helyesírási verseny, Szegedi Szabadtéri Játékok, Debreceni Virágkarnevál*), a díjak, kitüntetések elnevezése (*Kossuth-díj, József Attila-díj, Nobel-díj, Oscar-díj*) stb. Újabbban néhány természeti jelenségnek is nevet adnak. Ilyen pl. a Katrina hurrikán elnevezése.

A tulajdonnevekkel a leíró nyelvészetben belül újabbban egy önálló tudományterület, a névtan foglalkozik. A tulajdonnevekkel kapcsolatos helyesírási kérdésekről érdemes átnézni a *Helyesírás* című kötet ide vonatkozó fejezetét (150–241. oldal).

3.2. Az elvont főnév

Az elvont főnevek mind köznevek. Jellegzetes alfajaik: a) tulajdonságot kifejezők (*okosság, jóság, szépség, becsületesség*), b) állapotot kifejezők (*terhesség, betegség, vakság, düh*), c) cselekvést, létezést, történést kifejezők (*úszás, esés, létezés*) és d) egyéb elvont fogalmat kifejező főnevek. Ez utóbbiak lehetnek időponthoz kapcsolódó, eseményjelölő főnevek (*vizsga, verseny, nyaralás, vacsora*), a cselekvés eredményét jelölők (*per, megérkezés, panasz*), erkölcsi magatartásra utalók (*béke, becsület, erény, rágalom, árulás*), az emberi kapcsolatok, viszonyok, társadalmi jelenségek megnevezései (*bűnözés, harc, barátság, házasság, harag, ok, cél, széthúzás*) stb.

4. A főnév mondatbeli szerepe.

A főnév a mondatban valamennyi mondatrészi szerepben megjelenhet, s ennek megfelelően toldalékolása is igen változatos.

A főnév állítmányként: *Béla harcias legény. Éva csinos kislány. A fiúk még diákok.*

Alanyként: *Zoltán ebédel. Andrea ügyes.*

Bővítményként:

Tárgy: *Könyvet olvas. Házat épít.*

Határozó (mindenfajta lehet): *A kertben dolgozik. Az asztal alatt található. Béla szerelmes Mariba. Aladár Lajossal volt moziban.*

Jelzőként: a) birtokos: *A szomszéd(nak a) lánya csinos.* b) kijelölő: *Gergő fiam megnőtt.* c) minőség: *Attila a zöld asztal mellett alszik.* d) értelmező: *Pista, a barátom, megkért egy szívességre.*

A főnév bővítményeket is kaphat, melyekkel ún. főnévi szerkezetet alkot. Bővítménye lehet a jelző (*magas ház, Sándornak a kuttyója*) és állítmányi szerepű főnévként a határozó (*Az öcsém Bécsben diák.*).

5. Szófaji határkérdések.

Sok főnév kettős-hármas szófajú. A nép- (*magyar, orosz*), valamint egyes anyag- (*arany, ezüst*) és mértéknevek (*pohár, kiló*) rendszerint főnévi és melléknévi értékűek is lehetnek.

Főnév és határozószó lehet pl. a *délután, reggel, holnap, éjjel, távol.*

Sok melléknévi igenévből vált főnév: *író, olvasó, költő.*

Igealakok is főnevesülhetnek összetételként: *fogd meg, nemulass, hívják* stb.

Fogalmak:

anyagnév
állatnév
címek
egyedi név
elvont főnév
égitestek nevei
földrajzi nevek
főnév
gyűjtőnév
intézménynevek
konkrét főnév
köznév
márkanevek
névszó
személynév
tulajdonnév

Feladatok:

1. Írjon egy-egy példát a következő főnevekre:

tulajdonságot jelentő:

cselekvést jelentő:

melléknévi igenévből főnevesült:

köznevesült tulajdonnév:

tulajdonnévvé vált köznév

2. Alkosson mondatokat a *kutya* és a *gyümölcs* főnevekkel, és bizonyítsa, hogy a főnév minden mondatrész szerepét betöltheti!

3. Csoportosítsa az alábbi főneveket a tanult szempontok szerint!

Kossuth Lajos, vas, virág, kender, erezet, kandalló, MTA, Jaguar, nádas, zene, liszt, F

öldközi-tenger, Boka, fa, gondolat, erdő, tudás, Mars, Kárpátalja, Kárpátok, ceruza, grafit, Kossuth-díj, Adidas, selyem, kő, bátorság, sárkány, tyúk, kenyér, Nokia, könyvtár, nyáj, katonaság, rettegés, Nemzeti Múzeum

A MELLÉKNÉV

1. A melléknév (nomen adiectivum) fogalma
2. A melléknév fajtái.
3. A melléknév alak- és mondattani sajátosságai.
4. Szófaji határkérdések

1. A melléknév fogalma

A melléknév (nomen adiectivum) tulajdonságot megnevező alapszófajúszó.

Személyeknek, dolgoknak, fogalmaknak valamely jegyét, járulékos fogalmát nevezi meg, akcidencia-jelentést hordoz. A 'melléknév' elnevezés is e járulékos-ságra utal.

Azáltal jelölhet járulékos fogalmat, tulajdonságot, hogy a nyelv kettős tagolódása révén a dologról mintegy „leválasztható” a tulajdonság.

2. A melléknév fajtái.

A melléknévvel kifejezett tulajdonság lehet:

- a) érzékszerveinkkel érzékelhető (*nagy, gyors, lila, büdös, sápadt, hangos, érdes, sós, sötét*);
- b) gondolatban megalkotott, érzékszerveinkkel nem észlelhető (*békés, jó, öntudatos, tisztességes, szerény, erényes, hű, félénk, dacos*). A két csoport között sokszor nehéz különbséget tenni: *édes íz – édes élet*.

Jelentésük alapján a mellékneveket többféleképpen is csoportosítják.

Az egyik csoportosítás szerint (MMNyR.) pl. a melléknevek jelentésük alapján a következő típusúak lehetnek:

- a) Kifejezheti a melléknév, hogy egy cselekvés, történés, állapotban lét szokása, természete valakinek, valaminek: *fázós, hajlékony, csintalan, beteges, keserű*.
- b) Jelölheti a valamivel való ellátottságot: *eszes, sós, virágos, poros*.
- c) Kifejezheti a két előző pont ellentétét is, azaz hogy egy cselekvés, történés, állapotban lét *nem szokása, nem jellemzője* valakinek, valaminek, illetve a valamivel ellátatlanságot: *szántatlan, színtelen, eszetlen, sótlan, bűzmentes*.
- d) Megnevezhet valahonnan származót, valamihez tartozót: *magyarországi, újvilági, falusi, ottani, múzeumi, vasúti*.

- e) Helyzetet jelölő melléknevek: *innenső, közbülső, túlsó, alsó, felső, középső, oldalsó, külső, belső.*
- f) Mértéket kifejezők: *méteres, hatalmas, évi, diónyi, óriási, pohárnyi.*

Más, az előzőt részben átfedő tipizálás (Magyar grammatika) szerint jelentésük szerint a melléknevek lehetnek: a) minősítők, c) viszonyítók és c) mennyiség-jelentők.

- a) A **minősítő melléknevek** fizikai, lelki vagy elvont tulajdonságot, állapotot fejeznek ki: *pajkos, gyenge, erős, szűk, idegen, beteg, szép, kerek, piros, féltékeny, kártékony* stb. Nagy részük fokozható. Sok köztük az igéből képzett származék: *inycsiklandó, borzasztó, megbízhatatlan, jövendő.*
- b) A **viszonyító melléknevek** személyek, dolgok, fogalmak konkrét tulajdonságait, hovatartozását, más dolgokhoz való viszonyát fejezik ki: *kábeltéves (lakás), kertes (ház), hajadon (lány), nőtlen (férfi), mezei (virág), itteni (esemény), tavalyi (bor)* stb. Olyan tulajdonságot fejeznek ki, melyeknek nincs kisebb vagy nagyobb foka, ezért fokozhatatlanok. Jelentésük nem módosítható fokozó jelentésű partikulával sem: **túl atyai szigor, *nagyon idei termés* stb. Gyakran fajtajelölő jelentésűek: *mezei nyúl, emlős állat, kacsacsőrű emlős.*
- c) A **mennyiséget jelölő melléknevek** (ahová egyébként a Magyar grammatika a számnevek egy részét is sorolja) dolgok, fogalmak mennyiségbeli tulajdonságait nevezik meg: *csipetnyi, pohárnyi, tengernyi, szemernyi.*

3. A melléknév alak- és mondattani sajátosságai.

A melléknevek a névszóragozás szabályai szerint toldalékolhatók (részletelesen lásd a névszóragozásról szóló fejezetben). Jellemző sajátosságuk a fokozhatóság (lásd a névszóragozásban).

A melléknév a mondatban jellemzően jelző (minőség-, mennyiség-, vagy értelmező jelző), de lehet állítmány (névszói vagy névszói-igei névszói részeként) és határozó (mód-, állapot-, eredet-, eredmény-, fok-, mérték- és tekintethatározó) is.

Minőségjelző: *A tarka kutya ugat.*

Mennyiségjelző: *Rengeteg bort ivott.*

Értelmező jelző: *Vettem csizmát, pirosat.*

Állítmány: *A kislány szép. Béla nagyon okos volt.*

Módhatározó: *Gorombán választott.*

Állapothatározó: *Üdén ébredt.*

Eredethatározó: *Béla átfesti a haját barnáról szőkére.*

Eredményhatározó: *Tisztává varázsolta a gatyáját.*

Fok- és mértékhatározó: *Jobban megjegyezte a választ. Csúnyám megütötte magát.*

Tekintethatározó: *Jónak jó volt éppen a film.*

A melléknév lehet szabad bővítmény (*forró leves*) és vonzat is (*hosszú hajú, nagy mennyiségű*).

A melléknévnek elsősorban akkor lehet bővítménye, ha állítmányi szerepű, de jelzőként is kaphat bővítményeket, határozóként nem jellemző. Bővítménye kizárólag határozó.

Vannak melléknévek, melyekhez vonzat társul: *féltékeny (valakire), mentes (valamitől), hű (valakihez)*. A vonzat egyes melléknéveknél kötelező is lehet: *jártas (valamiben), azonos (valamivel), hasonló (valakihez), (szép) szemű, (nagy) fejű, (szőke) hajú* stb.

A melléknév toldalékai nagyban függenek mondatbeli szerepétől. Az állítmányi szerepűek pl. felvehetik a többes szám jelét: *A fiúk erősek és magasak.*

A határozói szerepűek felvehetik a határozóragokat: *szépen viselkedik, szaporán lélegzik, hiánytalanul visszahozta.*

A melléknév képezhető, illetve a melléknévből képezhető ige és névszó is: *szép-ít, szép-ség.*

4. Szófaji határkérdések

Tipikusan kettős szófajúak (főnév, melléknév) a színnevek, a népnevek, a mérték- és anyagnevek.

Gyakran egyes főneveket melléknévi értelemben használjuk: *Kutya kedvem van. Kisfiú koromban olvastam.*

Kereszteződő szófajú a névutómelléknév: *asztal alatti.*

Fogalmak:

érzékszerveinkkel érzékelhető melléknév

érzékszerveinkkel érzékelhetetlen (gondolatban megalkotott) melléknév
melléknév

mennyiséget jelölő melléknév

minősítő melléknév

viszonyító melléknév

Feladatok:

1. Írjon egy-egy olyan képzett melléknevet, amelynek a jelentése:

- a) mérték:
- b) kicsiny fok:
- c) helyzet:
- d) valahová tartozás:
- e) szokásszerű tulajdonság:
- f) valamivel való ellátottság:
- g) valaminek a hiánya:

2. Fokozza az alábbi mellékneveket!

*lila, hófehér, ügyes, nagyarányú, sokrétű, ritka, koromsötét,
különféle, kisszámú, alávaló*

3. Alkosson három mondatot melléknevekkel úgy, hogy bizonyítsa, a mellék- név a mondatban lehet állítmány, jelző és határozó is.

takarékos, veszélyes, szapora, bátor, szemfüles, okos, ügyes, pontos

A SZÁMNÉV

1. A számnév (nomen numerale) fogalma.
2. A számnév fajtái: határozott (tőszámnév, sorszámnév, törtszámnév) és határozatlan számnevek.
3. A számnév alaktani jellemzői, mondatbeli szerepe.
4. Szófaji határkérdések.
5. A számnevek helyesírása.

1. A számnév (nomen numerale) fogalma.

A számnév (nomen numerale) a főnévvel megnevezhető dolgoknak mennyiségét vagy a sorban elfoglalt helyét megnevező alapszófajú szó: *három, tíz, egyharmad, kilencvenegyedik, kevés*.

A számnévi jelentés nagyrészt olyasféle járulékos fogalmaz nevez meg, mint a melléknév, ezért (na és a melléknévéhez hasonló toldalékolása és mondatbeli szerepe miatt) több grammatika a melléknevek között tartja számon őket (pl. a Magyar grammatika).

2. A számnév fajtái: határozott (tőszámnév, sorszámnév, törtszámnév) és határozatlan számnevek.

A számnév a számot, mennyiséget vagy számszerű pontossággal, határozottsággal, vagy pedig csak hozzávetőlegesen, nagyjából nevezi meg. Eszerint a számneveknek két fajtát különböztetjük meg:

a) határozott számnév és b) határozatlan számnév.

A mennyiséget pontosan megnevező **határozott számnevek** további három alcsoportra oszthatók: a) tőszámnév, b) sorszámnév és c) törtszámnév.

A **tőszámnév (numeralia cardinalia)** magát a számot, a mennyiség nagyságát nevezik meg, s (amint erre elnevezésük is utal) alapul szolgálnak más számnevek képzéséhez: *egy, száz, ezer, hárommillió*.

A **sorszámnévek (numeralia ordinalia)** a dolgoknak a sorrendben elfoglalt helyét nevezik meg. A sorszámnéveket rendszerint (néhány kivétellel, pl. *egy – első, kettő – második*) a tőszámnévekből képezzük a *-dik* képzővel: *harmadik, tizennegyedik, ötvenedik*. A sorszámnévek jelentése rokon a helyzetet kifejező melléknevek jelentésével: *Ez az első évem. – Ez az alsó polc*.

A **törtszámnévek (numeralia fracta)** azt fejezik ki, hogy az egésznek hány egyforma részre bontással kapott töredékét kell értenünk; pl. a *harmad* az egész

három egyforma részre való bontással kapott részei közül egy, a *háromnegyed* az egész négy egyenlő részre bontásával kapott részei közül három stb.

A törtszámneveket is a tőszámnevekből képezzük a *-d* képzővel. Formailag az *-ik* nélküli sorszámnévvel egyeznek meg: *harmadik – harmad*.

Ha az azonos részre bontott egész egyetlen darabjáról van szó, az *egy* előtagot gyakran nem mondjuk: *egyharmad – harmad, egyötöde – ötöde*.

Az *egy kettő, két negyed* stb. értelmet általában a *fél* számnévvvel fejezzük ki, amely főnévi és melléknévi tulajdonságokat egyaránt hordoz.

Egyes nyelvekben megkülönböztetik a szorzó és osztó számnevet is, a magyar leíró nyelvészeti hagyományra azonban ez nem jellemző (de: lásd A magyar nyelv könyve c. kötetet).

A *határozatlan számnevek* csak nagyjából jelölik meg a mennyiséget, mert gyakran nem tudjuk vagy nem akarjuk pontosan megnevezni a számot: *sok, kevés, számtalan, tömérdek, rengeteg*.

Határozott számnevekkel is kifejezhetünk határozatlan számnévi értelmet: *Ezer éve nem láttalak. Millió ember él szegénységben*.

3. A számnév alaktani jellemzői, mondatbeli szerepe.

Mivel a számnév jelentése, alaktani viselkedése és mondatbeli szerepe nagyban hasonló a melléknévéhez, nagyrészt a melléknévvvel azonos todalékokat vehet fel, illetve mondatbeli szerepük is közel áll egymáshoz.

A számnévhez jellemző ragként a *-szor/-szer/-sör* és az *-an/en* rag járul: *háromszor, négyen*. A főnévi ragok főnevesítik a számneveket: *Tizennégyben kezdődött az első világháború*. – Itt a *tizennégy* inkább főnév, mint melléknév.

Mondatrészként többnyire mennyiség-, minőség- vagy kijelölő jelző (*Hat karja van a polipnak. A hármas számú versenyző nyert. A harmadik próba sem sikerült.*), de lehet értelmező jelző is (*Vettem könyvet, kettőt.*). Szerepelhet továbbá névszói állítmányként is (*Negyven ember már sok.*). Lehet még számhatározó is (*Hatszor olvastam el a könyvet.*).

A főnevesült számnevek (éppen azért, mert főnévi értelemben használatosak) valamennyi mondatrész szerepében előfordulhatnak.

4. Szófaji határkérdések.

Többször említettük, hogy a számnevek nagyban hasonlítanak a melléknvekhez, főként a határozatlan számnevek, s sokszor nem is könnyű eldönteni, hogy melléknév vagy számnév az adott szó: a *számos, tömérdek, számtalan* stb. szavak pl. ide is, oda is tartozhatnak.

Számneveink egy része (a tő- és törtszámnevek) főnévként is élhetnek, amikor magát a számfogalmat nevezik meg.

A *kevés* és *sok* oly közel áll a melléknévi jelentéshez, hogy fokozhatók.

5. A számnevek helyesírása.

A számneveket írhatjuk számjegyekkel és betűkkel egyaránt; nincsenek arra vonatkozó pontos szabályok, hogy mikor használjuk a számokat és mikor a betűket a számjegyek leírására.

Betűkkel a számneveket kétezerig egybeírjuk: *ezernyolcszáznegyvennyolc*.

Kétezer fölött csak a kerek ezresekét írjuk egybe: *hétszáztízezer*.

Más esetben hátulról számított ezresekre bontjuk őket: *egymillió-ötszázötzezer-huszonhárom, kétezer-egy, negyvennyolcezer-háromszáztizenhat, kétszázhetvenháromezer-tíz*.

Folyó szövegben a tö- és sorszámneveket rendszerint betűkkel írjuk: *Öt sört ivott. A hatodik helyen végzett*.

Ha a sorszámneveket számjegyekkel írjuk, akkor utánuk pont következik: *6., 7., 123*. A pont itt a sorszámnév képzőjét helyettesíti, és így különbözteti meg a sorszámnevet a tőszámnévtől. A pontot akkor is megtartjuk, ha a sorszámnévhez toldalék kapcsolódik: *12.-ben, 34.-et*.

A sorszámnév pontját a keltezésben elhagyjuk: *szeptember 1-én vagy 1-jén* (elsején), *november 7-i* (hetedik vagy hetedik).

A keltezések írása:

2005. január 25.

2005. január, de: 2005 januárjában

2005. májusi

2005. évi

2005/2006. vagy 2005/06., esetleg 2005–2006-os, 2005/2006-os vagy 1997/98. tanév

2005. őszi, de: 2005 ősze

2005. december folyamán

2005. november–decemberben, de: 2005 november–decemberében 2005.

december elején, de: 2005 decemberének elején

Nincs pont az évszám után, ha az utána következő hónapnévvel vagy más szóval birtokviszonyban áll: *1848 szabadsággarca*. Nincs pont akkor sem az évszám után, ha névutós vagy névutó-melléknéves szerkezetben fordul elő: *1995 után, 2005 előtti, 1865 és 1980 között*. Továbbá akkor sem kell pont, ha a mondat szerkezetben az évszám alany: *2005 szép évvolt*.

Ha az öt vagy ennél több számjegyű számokat számjegyekkel írjuk, akkor írhatjuk őket tagolás nélkül (*234563*), és tagolással: a) szóközzel tagolva az ezresekét (*34 765*), vagy b) ponttal tagolva az ezresekét (*22.369.801*).

Az írásban a számjegy után szóköz áll pl. a paragrafus jele előtt: *4. §*; nincs viszont szóköz a számjegy és százalékjel, illetve a fokjel között: *23%, 3°-kal*.

Számok összekapcsolására, főleg a valamettől valameddig viszony érzékeltetésére a számok közé nagykötőjelet teszünk: *25–30. oldal*. Ha azonban nem a

tól–ig viszonyt, hanem vaglyagosságot fejezünk ki, akkor kötőjelet kell használni a számok között: *2-3 alkalommal*.

Bizonyos esetekben római számokkal is írhatjuk a számokat: *A XIX. század költői*.

A római számok számjegyei: I = 1, V = 5, X = 10, L = 50, C = 100, D = 500, M = 1000. A nullát nem használjuk, csak arab számként.

A számnevek helyesírásáról, a római számok írásmódjáról, a dátumok, keltezősek pontos használatáról a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének helyesírási tanácsadó portálján (<https://helyesiras.mta.hu/>) is tájékozódhatnak.

Fogalmak:

határozatlan számnév

határozott számnév

sorszámnév

számnév

törtszámnév

tőszámnév

Feladatok:

1. Írja át az alábbi számokat betűvel!

110 516	2001	1956	628 512 325	1 000 320
1 110 000	440 000	2000	15 005	965 251

2. Írja le az alábbi dátumokat a magyar helyesírásnak megfelelően!

2003 tavasza	1956. október 23-án
2005 februárjában	2005.12.26.
2004. december 20 és 30. között	2004 fordulópont az életemben.
2004-ben	2003. év volta legjobb.
2003 volt a legjobb év	1848 előtti

3. Csoportosítsa a számneveket a tanult szempontok szerint!

ezer, tizenöt, csomó, egymillió, két harmad, kilencszer, ötmillió-hús, egy egész három tized, tucat, több, első, öt-öt, négyharmada, harmincadik, ezerkilencszázötvenhat, hetvehétszer

A NÉVMÁSOK

1. A névmások helye a magyar nyelv szófaji rendszerében.
2. A névmások fogalma, általános jellemzésük.
3. A névmások fajtái, osztályozásuk szempontjai.
4. A névmások fajtái: csak főnévi névmások (személyes, visszaható, birtokos, kölcsönös névmás).
5. A névmások fajtái: főnévi, melléknévi, számnévi és határozószói névmások (mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan és általános névmás).

1. A névmások helye a magyar nyelv szófaji rendszerében

A hagyományos magyar nyelvtanok a névmásokat a névszók között, mint a tulajdonképpeni névszókat (főnév, melléknév, számnév) helyettesítő szavakat tárgyalják. Az új Magyar grammatika ellenben nem veszi fel osztályozásába a névszó kategóriáját, és így a névmásokat sem tekinti névszónak, illetőleg ebben a rendszerben a névmások nemcsak névszókat, hanem azok mellett határozószókat is helyettesíthetnek.

Abban az osztályozásban, amelyet mi követünk, meghagytuk ugyan a névszók kategóriáját mint összefoglaló osztályt, azonban azzal a megjegyzéssel, hogy a névmások nemcsak főnevet, melléknevet és szárnevet, hanem határozószót is helyettesíthetnek. A határozószói névmások természetesen nem névszók.

2. A névmások (pronomen) fogalma, általános jellemzésük

A névmások (pronomen) közvetett denotatív jelentéssel rendelkező alapszó-fajú szavak, amely alak- és mondattani viselkedésük alapján a főnevekkel, melléknevekkel, számszókkal, határozószókkal rokoníthatók, ugyanakkor több szempontból (jelentés, képezhetőség, bővíthetőség) különböznek is azoktól. A névmásokat általában mint helyettesítő szófajt szokás definiálni. Zárt szóosztályt alkotnak (azaz egyedei listázhatók, felsorolhatók).

A névmások jelentése a kontextusból, beszédhelyzetből derül ki. Az, hogy kire utal az *ő*, *ez*, *ilyen* stb. névmás, csak abból derül ki, ha az előzményeket is ismerjük:

Nagyon várta Lajost. De ő nem jött el.

Két lovam van: ez Ráró, az meg Csillag.

Béla nagyon erős. Ilyen legényre volt éppen szükségük.

Azaz: az említett névmások gyakorlatilag helyettesítik azt a szót, melyből kiderül konkrét jelentésük. Ám pl. az alábbi esetben a *valaki* nem helyettesít semmit és senkit: bárkire vonatkozik a felszólítás, aki jelen van: *Csupa szemét itt minden. Szedje már össze valaki!*

Azt tehát, hogy a névmások helyettesítő szófaj, nem úgy kell értenünk, hogy mindig valamely főnév, melléknév, számnév vagy határozószó helyett állnak,

hanem úgy, hogy a névmás morfológiai és szintaktikai képességei révén alkalmas arra, hogy a mondatban főnévre, melléknévre, számnévre, határozósóra jellemző pozíciót töltsön be anélkül, hogy közvetlen denotatív jelentése lenne.

A névmások egyes csoportjai a főnévvel, melléknévvvel, számnévvvel, határozósóval azonos ragokat, jeleket vehetnek fel és azonos mondatrészi szerepet tölthetnek be. A paradigmaticus helyettesítés azonban nem korlátlan, pl.: *Péter alszik.* = *Ő alszik.* De: *A szomszéd kislány csinos.* ≠ **A szomszéd ő csinos.*

A névmások csak korlátozottan képezhetők. Ragokat, jeleket nagyrészt a helyettesített szófajra jellemző módon vehetnek fel.

A névmások csak korlátozottan bővíthetők a mondatban. Mondatrészi szerepük a helyettesített szófajéval csaknem azonos (némi korlátozással).

A névmások szerkezetük szerint lehetnek egyszerűek és összetettek. Az egyszerűek tőszavak, az összetettek előtaggal rendelkeznek.

Az összetett névmások előtagjai:

Előtag	Finévi névmás	Melléknévi névmás	Számnévi névmás	Határozósói névmás
<i>vala-</i>	<i>valaki</i>	<i>valamelyik</i>	<i>valamennyi</i>	<i>valahol</i>
<i>né-</i>	–	<i>némelyik</i>	<i>néhány</i>	<i>néhol</i>
<i>bár-</i>	<i>bárki</i>	<i>bármelyik</i>	<i>bármennyi</i>	<i>bárho</i>
<i>akár-</i>	<i>akárki</i>	<i>akármelyik</i>	<i>akármennyi</i>	<i>akárho</i>
<i>mind(en)-</i>	<i>mindenki</i>	<i>mindegyik</i>	<i>minden</i>	<i>mindenhol</i>
<i>se(m)-</i>	<i>senki</i>	<i>semelyik</i>	<i>semennyi</i>	<i>sehol</i>

3. A névmások fajai, osztályozásuk szempontjai

A névmásokat alapvetően két fő szempont alapján osztályozzuk:

- funkciójuk (azaz szintaktikai-logikai-szemantikai szerepük) szerint és
- a helyettesített szófajok szerint.

A két szempont azonban kapcsolatban van, egymásra vetíthető.

Funkció szerint kilenc névmási csoportot különítünk el:

- (szorosabb értelemben vett) személyes (*én, te, ő*)
- (tágabb értelemben vett személyes) birtokos (*tied, övék, mieink*)
- (tágabb értelemben vett személyes) visszaható (*magam, magunk*)
- kölcsönös (*egymás*)
- mutató (*ez, ilyen, ennyi, itt*)
- kérdő (*mi, milyen, hány, hol*)
- vonatkozó (*ami, amilyen, amennyi, ahol*)
- határozatlan (*valaki, valamilyen, valamennyi, valahol*)
- általános (*mindenki, semmilyen, bármennyi, bárhol*).

A helyettesített szófajok szerint négyféle névmási típust különböztetünk meg:

1. főnévi névmások (*én, ki, aki, akármí*)
2. melléknévi névmások (*olyan, milyen, amilyen, valamilyen, akármilyen*)
3. számnévi névmások (*ennyi, hány, amennyi, valamennyi, bármennyi*)
4. határozószói névmások (*ott, hol, amikor, valahogy, akárhogy*).

A két osztályozást egymásra vetítve kiderül, hogy vannak olyan névmások, amelyek:

1. csak főnevet helyettesíthetnek, illetőleg
2. főnevet, melléknevet, számnevet és határozószót egyaránt helyettesíthetnek.

Csak főnevet helyettesíthet:

- a) a személyes,
- b) a birtokos,
- c) a visszaható és
- d) a kölcsönös névmás.

Főnevet, melléknevet, számnevet és határozószót is helyettesíthet:

- a) a mutató,
- b) a kérdő,
- c) a vonatkozó,
- d) a határozatlan és
- e) az általános névmás.

4. A csak főnévi névmások (személyes, birtokos, visszaható, kölcsönös névmás)

3.1. A személyes névmás (*pronomen personale*)

A személyes névmások között megkülönböztetjük a szorosabb értelemben vett, valamint a tágabb értelemben vett személyes névmásokat. Előbbiek a volta-képpen személyes névmások, utóbbiak (a birtokos és a visszaható névmások) azok, amelyek kiegészítik a szorosabb értelemben vett személyes névmások jelentéseit. A továbbiakban a *személyes névmás* kifejezés alatt csak a szorosabb értelemben vett személyes névmásokat értjük; a tágabb értelemben vett személyes névmásokra birtokos, illetve visszaható névmásként utalunk.

A szorosabb értelemben vett személyes névmás szám-személy paradigmával rendelkező csak főnevet helyettesítő névmás, amely 1. és 2. személyben személyre, 3. személyben személyre (élőlényre) vagy dologra utal.

A személyes névmások a következők: *én, te, ő, mi, ti, ők*.

A személyes névmás állhat ahelyett, aki beszél (*én*), a beszélő csoportja helyett (*mi*), a hallgató neve (*te*) vagy annak csoportja helyett (*ti*), illetőleg bárki/ bármi és csoportja helyett, akiről/amiről beszél (*ő, ők*).

Az említettek mellett vannak úgynevezett magázó formájú személyes névmások is: *ön, önök, maga, maguk*, ill. a régies *kend, kentek, kegyelmed, kegyed* stb.

A magázó személyes névmások szám és személy tekintetében formailag csak egyes és többes szám 3. személyűek, és ide sorolja őket egyeztetésük is (*ön vár, maga néz, önök futnak, magukfőznek*), ám szemantikailag a második személyhez tartoznak, hiszen a hallgatót (azaz a 2. személyt) helyettesítik. Funkciójuk a bizalmas/távolságtartó, közeli/távoli, illetve az ehhez hasonló megkülönböztetések kifejezése.

A személyes névmás nyelvjárási alakja pl. a *mink, tik, ú, úk* stb.

A személyes névmásoknak vannak nyomatékosított formái is, szintén teljes személy és szám paradigmával: *önmagam, önmagad*. Formailag ezek személyes és visszaható névmások egyaránt lehetnek. A nyomatékosításnak ismert módja az is, amikor a személyes névmást a *maga* névmás megfelelő alakjával együtt használjuk: *én magam hoztam, te magad csináld. A jó-* előtaggal is kifejezhetjük a nyomatékosítást: *jómagam, jómagad*.

A személyes névmás felveheti a névszói esetragokat; ragozott alakjai sokszor rendhagyóak: *engem, nekem, bennem, belém, belőlem, nálam, velem, értem* stb.

Csak korlátozottan képezhető (pl. *tegez, önöz, magáz, magamfajta*).

Mivel főnevet helyettesít, mindazon mondatrész lehet, mint a főnév. Vonzata nincs.

3.2. A birtokos névmás (pronomen possessivum)

A birtokos névmás a szorosabb értelemben vett személyes névmás jelentését oly módon kiegészítő névmás, hogy a nyelvtani személyre utaló személyes névmást a birtok mellőzésével birtokosként nevezi meg. Tulajdonképpen a személyes névmás birtokjeles alakjainak jelentését fejezi ki (ezért több magyar grammatika nem is tárgyalja külön a személyes névmásoktól).

A birtokos névmások szám és személy szerinti paradigmája éppoly teljes, mint a személyes névmásoké; azaz: egyes és többes számban 1., 2. és 3. személyű alakja van.

A birtokos névmások a következők:

a) egy birtok esetén: (egy birtokos) *enyém, tied, övé*, (több birtokos) *mienk, tietek, övék*;

b) több birtok esetén: (egy birtokos) *enyéim, tied, övéi*, (több birtokos) *mieink, tieitek, övéik*.

Nyelvjárási alakváltozatok: *enyim, övéké* stb.

Ragozása a főnévhez hasonló.

A mondatban bármely főnévvel kifejezhető mondatrész lehet.

3.3. A visszaható névmás (pronomen reflexivum)

A visszaható névmás azt fejezi ki, hogy a cselekvés visszahat a cselekvőre (*figyeli magát, leissza magát*), illetve annak helyzetére, állapotára, viszonyaira (*felülmúlja önmagát*).

A visszaható névmásnak teljes szám-személy paradigmája van: személyragjai révén rámutat a beszédbeli 1., 2. és 3. személyre: *mamam, magad, maga, magunk, magatok, maguk*.

A visszaható névmást udvarias magázó megszólításként is használjuk: *Nem ütötte meg magát?*

Nyomatékosítható az ön-, önnön- (*önmagam, önnönmagát*) előtaggal, a saját (*saját magam*) nyomatékosító szóval és egyes szám 3. személyben a részleges kettőzéssel is (*magamagát*).

Nem képezhető, nem vehet fel bővítményeket.

Mondatrészként nem lehet állítmány, alany és jelző sem. Betöltheti viszont a tárgy és többféle határozó szerepét (*Béla nem érti önmagát. Nem vallotta be saját magának sem.*)

3.4. A kölcsönös névmás (pronomem reciprocum)

A kölcsönös névmás több személy vagy dolog kölcsönösen egymásra ható működését fejezi ki. Egyetlen kölcsönös névmásunk van: az *egymás*, amelynek – minthogy eleve többes jelentésű, hiszen a kölcsönösség csak egynél több személy vagy dolog között lehetséges – nincs alakilag jelölt többes száma, és nincs személyparadigmája sem, mindhárom személyben azonos alakban használatos: *mi szeretjük egymást, ti szeretitek egymást, ők szeretik egymást; egymás szemébe nézünk, néztek, néznek*.

A kölcsönös névmás nem képezhető. Mondatrészként tárgy, birtokos jelző és többféle határozó lehet: *A szerelmesek fél szavakból is értik egymást. A szerelmesek fél szavakból is értik egymás gondolatait. Két egymásra néző szobát béreltek*. Nem bővíthető.

5. Főnévi, melléknévi, számnévi és határozószerzői névmások (mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan, általános)

4.1. A mutató névmás (pronomedemonstrativum)

A mutató névmás látott, ismert vagy a beszédben már említett személyre, dologra vagy ezek tulajdonságára utal rámutatással. Fonológiai felépítésére jellemző, hogy palatális-veláris alakváltozatai vannak, melyek közül a palatális magánhangzós közelre, a veláris magánhangzós távolra mutat: *ez/az, ilyen/olyan, ennyi/annyi, itt/ott*.

Főnevet, melléknevet, számnevet és határozószerzőt helyettesíthet.

Toldalékolása, mondatrészi szerepe megegyezik a helyettesített szófaj tulajdonságaival, különbség csak abban mutatkozik, hogy a mutató névmások csak kivételesen képezhetők (*odá-z*) és korlátozottan bővíthetők (pl. fok- és mértékhatározóval: *kétszer akkora*; értelmező jelzővel: *azt, a felsőt*).

A távolra utaló névmást használjuk az alárendelő összetett mondatokban főmondatában utalószerzői szerepben.

Nyomatékosítható: *emez, amolyan, amannyi, emitt, ugyanaz, ugyanolyan, ugyanannyi, ugyanitt*).

Főnévi mutató névmások: *ez, az*.

Melléknévi mutató névmások: *ilyen, olyan (ily, oly)*.

Számnévi mutató névmások: *ennyi, annyi*.

Határozószói mutató névmások: *itt, ott; ide, oda; innen, onnan; eddig, adig; ezután, azután; ezelőtt, azelőtt; így, úgy*; ragozott alakjaik is lehetnek: *erre, arra; ezért, azért; ennyire, annyira* stb.

4.2. A kérdő névmás (pronomen interrogativum)

A kérdő névmás személyre, dologra vagy ezek tulajdonságára kérdez rá. Főnévi, melléknévi, számnévi és határozószói is lehet. Tulajdonképpen nem helyettesít, hiszen kérdez, azaz azt jelöli, hogy egy elem a mondatban még kérdő formában van jelen.

A kiegészítendő kérdő mondat kötelező eleme.

A kérdő névmás felveheti az adott szófajhoz járuló ragokat (a főnévi a többesjelet, a birtokjelet és a birtokos személyjelet is): *kik, kié, kim*. Mondatrészi szerepe megegyezik a megfelelő szófaj mondatrészi szerepével.

Főnévi kérdő névmások: *ki, mi, kicsoda, micsoda*. Rendszerint két változatuk van: az egyik személyre, a másik élőlényre (állatra, növényre) és dologra kérdez.

Melléknévi kérdő névmások: *milyen, mekkora, melyik, miféle*.

Számnévi kérdő névmások: *hány, mennyi, hányadik*.

Határozószói kérdő névmások: *hol, hová, honnan, merre, meddig, mikor, merről, mikortól, mióta, hogyan, miként, miképp*.

4.3. A vonatkozó névmás (pronomen relativum)

A vonatkozó névmás élőlényekre, élettelen dolgokra vagy ezek tulajdonságára előre- vagy visszamutató szó. Főnévre, melléknévre, számnévre és határozószóra egyaránt utalhat. Az alárendelő összetett mondatokban a mellékmondatok kötőszójaként használjuk, ahol korrelációban áll a főmondatbeli utalószóval (s mivel kötőszói szerepben is él, voltaképpen kereszteződő szófajiságú).

A toldalékolás szempontjából a helyettesített szófaj tulajdonságaival rendelkezik. Mondatrészi szerepet tölthet be, esetrágjai jelzik, épp milyet. A főnéviek többes számban is megjelenhetnek. Nem bővíthető és nem vehet fel képzőket.

Főnévi vonatkozó névmások: *aki, ami, amely(ik)*.

Melléknévi vonatkozó névmások: *amilyen, amekkora*.

Számnévi vonatkozó névmások: *ahány, amennyi, ahányadik*.

Határozószói vonatkozó névmások: *ahol, ahová, ahonnan, amerre, amerről, ameddig, amettől, amióta, ahogyan, amint, amiért*.

4.4. A határozatlan és általános névmás (pronomen indefinitum et generale)

A határozatlan és általános névmás jelentéstartalma szorosan összefügg, bizonyos esetekben nehezen szétválaszthatók, ezért rendszerint együtt tárgyalják őket nyelvtanaink.

Lehetnek főnéviek, melléknévi, számnévi és határozószóiak.

A **határozatlan névmás** olyan élőlénynek, dolognak, tulajdonságnak a nevét helyettesíti, amelyet pontosan nem tudunk vagy nem akarunk megnevezni.

A határozatlan névmások általában összetettek, tipikus előtagokkal.

Főnévi határozatlan névmások: *valaki, valami, valamelyik, némelyik.*

Melléknévi határozatlan névmások: *valamilyen, valamekkora, némi.*

Számnévi határozatlan névmások: *valamennyi, valahány, néhány.*

Határozószói határozatlan névmások: *valahol, valahova, valamerre, valahonnan, valamikor, valahogyan, valamiképp, valamiért, néhol, némely- kor, némileg.*

Az **általános névmás** minden élőlényre vagy dologra vagy tulajdonságra vonatkozik.

Mind összetettek, tipikus előtagokkal.

Három típusokat különböztethetjük meg:

- a) gyűjtő általános névmás, amely azt fejezi ki, hogy az állítás egy halmaz, csoport minden elemére érvényes (előtagja: *minden-*);
- b) megengedő általános névmás, amely azt fejezi ki, hogy az állítás egy halmaz, csoport elemeire külön-külön vonatkozhat (előtagjai: *bár-, akár-*);
- c) tagadó általános névmás, amely azt fejezi ki, hogy az állítás egy halmaz, csoport egyetlen elemére sem vonatkozik (előtagja: *se(m)-*).

Főnévi általános névmások: *mindenki, bárki, bármi, akárki, akármilyen, senki, semmi.*

Melléknévi általános névmások: *mindegyik, mindenféle, minden, bármilyen, bármelyik, bármiféle, akármilyen, akármelyik, akármiféle, semmilyen,*

Számnévi általános névmások: *mind, bármennyi, akármennyi, akárhány, akármennyi, sehány, semennyi.*

Határozószói általános névmások: *mindenhol, mindenütt, mindenholnan, mindenhová, mindenüvé, mindig, mindenkor, mindenképpen, bárhol, bárholnan, bárhová, bármikor, bármeddig, bármiképpen, akárhol, akárholnan, akárhová, akármikor, akárméddig, akármiképp, akárhogy, sehol, sehonnan, sehová, semmikor, soha, sehogy, semmiképp.*

Érdekes, hogy a gyűjtő értelmű általános névmás tagadásával nem jutunk el a tagadó értelmű általános névmáshoz, azaz: nem *mindenki* ≠ *senki*. A *nem mindenki* azt jelenti, hogy van a halmazban, csoportban olyan elem, amelyre nem érvényes az állítás, a *senki* viszont azt fejezi ki, hogy a halmazban, csoportban egyetlen elemre sem érvényes az állítás.

A tagadó névmás mellett megjelenik még egy tagadás a mondatban: *Senki sem jött el. Semmilyen körülmények között nem lehet szó róla. Semennyiért nem venném meg. Sehol nem találok.*

Fogalmak:

általános névmás
birtokos névmás
főnévi névmás
határozatlan névmás
határozószói névmás
kérdő névmás
kölcsonös névmás
melléknévi névmás
mutató névmás
névmás
számnévi névmás
személyes névmás
visszaható névmás
vonatkozó névmás

Feladatok:

1. Válogassa szét az alábbi névmásokat típusaik szerint!

senki, én, amennyi, egymás, magatok, valaki, ki, enyém, nálunk, aki, bárki, ők, valahány, övéik, ilyen, önmaga, ami, ahány, akárki, bármennyi, hány, valamilyen, ugyanolyan, bármilyen, hozzám

2. Nevezze meg, milyen névszók vannak alább felsorolva! Térjen ki az altípusokra is!

tanár, kenyér, kellemetlen, századik, KMTF, bőr, negyvennyolcszor, csillag-zat, kilogramm, Magyar Nemzet, boltozat, liba, erdő, tükör, bátorság, legszebb, Bodri, Jupiter, erdő, egy hatod, szépség, szolgál, fű, hat-hat, Föld, Erzsébet, katonaság, bicikli, homok, liter, Lacika, növényzet, látvány, Kecskemét

3. Válogassa ki az alábbi szövegből a névszókat!

A tűz felett egy kondérban víz főtt. A víz mellett ott állt Anna (most már csak a keresztnéve volt biztos), és az egyik kezében hatalmas pléhdoboz, a gróf különlegesen finom zöld teájával telve. A hideg ellen magára vette Sir Yolland teveszőr raglánját, ami rendkívül bájossá tette.

Döntő eseményeknél egy váratlan és vidám epizód sokszor meglepetésszerűen levezeti a felforrst szenvedélyeket. A nyugodt, vidám hang, a tűz- fényben mosolygó nő és a tea gondolata megnyugtatólag hatottak.

Özönlött a sok száraz, zöld levél a kondérba, és utánaömlött egy üveg rum. Nagyszerű szag terjengett rövidesen a dermesztő sivatagi éjszakában. A katonák először barátságatlanul, tolongva állták körül a kondért, ahogy odacsődültek

dideregve, de a leány harsány tréfáin, amelyek közül a legelmébb az volt, hogy Toutaint, mivel nagyon tolongott, mellbe lökte, hogy az egy mögötte heverő ponyván keresztül hanyatt esett, mindenki jót röhögött, és lassanként testük, lelkük felmelegedett a teázástól.

4. Válogassa ki az alábbi szövegből a névmásokat, majd elemezze őket!

- a) A kutya nem tudta megcsinálni azt, amit a furfangos macska feladott számára.
- b) Addig nézheted a televíziót, amíg csak megengedik neked.
- c) Olyan a katonaság, amilyen a parancsnokság.
- d) A legszebb az erdő ősszel, amikor a fák pompás színekavalkádban úsznak.
- e) Ami az enyém, az nem a tiéd, és ezt jól jegyezd meg.
- f) A homokos tengerparton sokkal jobb fürödni, mint a kavicsos tengerparton.
- g) Az olajban nagyon szépen megpirul a pogácsa.

5. Válogassa szét az alábbi névmásokat aszerint, hogy milyen típusba tartoznak!

bárhon, akármennyi, én, senki, egymást, ki, ami, mieink, ahány, valaki, nekünk, amennyi, magam, bármilyen, tieitek, maguk, emide, ti, veletek, sehol, annyi, ahol, valahány, semennyi, enyém

6. Válogassa szét az alábbi névszokat a tanult kategóriák szerint!

tanár, tollazat, kellemetlen, száz, Leningrád, szalonna, szervezet, szép, egy harmad, antenna, Magyar Hírlap, ostobaság, ügyesebb, Volga, szappan, érzékenység, párt, első

7. Írjon két-két:

- a) főnévi mutatónévmást:
- b) melléknévi kölcsönös névmást:
- c) számnévi határozatlan névmást:
- d) határozószói vonatkozó névmást:

A NÉVSZÓTÖVEK TÍPUSAI

1. A névszótövek különböző osztályozásai.
2. Az egyalakú névszótövek.
3. A többalakú névszótövek.
4. Keverék- és egyedi típusok.
5. A tulajdonnevek tótani kérdései.
6. Tőtípusok és szófajok.
7. Zárt és nyílt szóosztályok.
8. Mozgás a tőtípusok között.

1. A névszótövek különböző osztályozásai

Akárcsak az ige-töveknek, a névszótöveknek is számos osztályozása ismeretes a magyar leíró nyelvészetben. Ám az ige-tövek osztályozásától eltérően, a névszótövek csoportosításai esetében – néhány terminológiai különbségtől eltekintve – voltaképpen nincs jelentős eltérés a különböző kiadványok között. Amit pl. az egyik osztályozás *véghangzóhiányos* tőtípusnak nevez, egy másik *hangzóhiányos*-nak, vagy amit az egyik *hangszínt és időtartamot váltakoztató*-nak, azt a másik (utalva arra, mely hangok váltakoznak) *ő-t a-val, ő-t e-vel váltakoztató* tőtípusnak nevez. Így tehát a névszótövek osztályozásának egyetlen változatával ismerkedünk meg.

A magyar névszótövek rendszere

Tőtípus	Példa	Tőváltozatok	
		<i>Szótári t</i>	<i>Nem szótári</i>
I. Egyalakúak			
<i>1. Mássalhangzós végűek</i>	<i>asztal, ház</i>	<i>asztal, ház</i>	–
<i>2. Magánhangzós végűek</i>	<i>hajó, kávé</i>	<i>hajó, kávé</i>	–
II. Többalakúak			
<i>1. Mássalhangzós végűek</i>			
1.1. Hangzóhiányos változatúak	<i>bokor, árok</i>	<i>bokor, árok</i>	<i>bokr-, árk-</i>
1.2. Többséji időtartamot váltakoztatóak	<i>kéz, hét</i>	<i>kéz, hét</i>	<i>kez-, het-</i>
<i>2. Magánhangzós végűek</i>			
2.1. Tővégi időtartamot váltakoztatók	<i>fa, eke</i>	<i>fa, eke</i>	<i>fä-, eké-</i>
2.2. Véghangzóhiányosak	<i>borjú, gyapjú</i>	<i>borjú, gyapjú</i>	<i>borj-, gyapj-</i>

2.3. Hangszínt és időtartamot váltakoztatók	<i>ajtó, mezi</i>	<i>ajtó, mezi</i>	<i>ajta-, meze-</i>
2.4. <i>V</i> -s változatúak			
2.4.1. Változatlan tőhangzós <i>v</i> -s tövek	<i>mő, bő</i>	<i>mő, bő</i>	<i>mőv-, bőv-</i>
2.4.2. Időtartam-váltakoztató <i>v</i> -s tövek	<i>fő, ló</i>	<i>fő, ló</i>	<i>fűv-, lov-</i>
2.4.3. Hangszínt és időtartamot váltakoztató <i>v</i> -s tövek	<i>hó, tó</i>	<i>hó, tó</i>	<i>hav-, tav-</i>
2.4.4. Véghangzóhiányos <i>v</i> -s tövek	<i>daru, falu</i>	<i>daru, falu</i>	<i>darv-, falv-</i>

2. Az egyalakú névszótövek

Az egyalakú névszótövek sajátossága, hogy – akárcsak az egyalakú igetők – minden toldalék előtt változatlanok maradnak, azaz egyetlen tőváltozatuk van, a szótári tő. Legtöbb névszónk (a névszótövek kb. 70%-a) ide tartozik. Vanak köztük mássalhangzóra és magánhangzóra végződők egyaránt.

A mássalhangzós végű egyalakú névszótövek nagyobb számban találhatóak a magyar nyelvben, mint a magánhangzóra végződők, pl. *asztal, ház, hal, kar, láb, pad, sör* stb.

Ide tartoznak a *h*-ra végződő névszótövek is, annak ellenére, hogy kiejtésük szerint nem mind egyalakú. Számos *h*-végű névszótőben ugyanis ún. *néma h* van, amely a kiejtésben nem hangzik: *düh, cseh, pléh, céh, méh, éh, dühvel, csehvel, pléhvel* (ejtsd: *dü, cse, plé, cé, mé, é, düvel, csevel, plével*); hangzik viszont bizonyos toldalékok előtt: *dühös, méhek, éhes*. Néhány *h*-ra végződő főnév tővégi *h* hangját mindig ejtjük: *doh, potroh, sah, Allah, APEH, bolyh, moh*.

A mássalhangzóra végződő egyalakú névszótövek között vannak olyanok, amelyek a standard nyelvváltozatban egyalakúak, ám egyes nyelvjárásokban (pl. a kárpátaljai nyelvváltozatokban is) többalakúak. Ilyen, a standardban egyalakú, de a kárpátaljai magyar nyelvhasználatban többalakú névszótő pl. a *motor*, a *bútor* és részben a *fehér*. A standardban: *motort, bútot, fehérét*, de a helyi nyelvhasználatban: *motrot, butrot*, ill. sokak nyelvhasználatában: *feheret*.

A magánhangzóra végződő névszótövek utolsó magánhangzója középső vagy felső nyelvállású magánhangzó: *hajó, kávé, kopó, csokoládé, lottó, cipő, ernyő, felhő, sí, bú, eskü, betű, kesztyű* stb. De: nem minden felső és középső nyelvállású magánhangzóra végződő névszótő egyalakú (lásd pl. *borjú*).

3. A többalakú névszótövek

A többalakú névszótövek általános jellemzője, hogy bizonyos toldalékok előtt a tőnek a szótári töve helyett a nem szótári töve jelenik meg. Az igetőkkel ellentétben, ahol bizonyos tőtipusba tartozó igéknek három, sőt négy tőváltozatuk is előfordulhat, a többalakú névszótöveknek általában csak két tőváltozatuk van: a szótári tövük mellett egyetlen nem szótári tőváltozat.

A többalakú névszótöveken belül is megkülönböztetjük a mássalhangzóra és a magánhangzóra végződőket.

A **mássalhangzóra végződő** többalakú névszótöveken belül két tőtípust különítünk el: 1) hangzóhiányos változatúak és 2) többelseji időtartamot váltakoztatók.

A **hangzóhiányos változatúak** közé kb. 210 névszótó tartozik, pl. *hatalom, lakodalom, árok, csokor, gyomor, hurok, kölyök, ólom, álom, pokol, tücsök, verem, bátor, ezer, torok* stb.

Mindegyikük több szótágú. Két tőváltozatuk van: a szótári tő és a mássalhangzó-torlódásra végződő nem szótári tő: *bokor, bokr-*. Az *-alom/-elem, -dalom/delem* képzős névszótöveket mind ide tartoznak.

Ma ide sorolunk három olyan főnevet, melyeket korábban ún. hangátvetéssel töveknek neveztek, mert a nem szótári tőben nemcsak hangzovesztés megy végbe, hanem a két mássalhangzó is felcserélődik: *kehely, pehely, teher, kelyh-, pelyh-, terh-*.

A **többelseji időtartamot váltakoztatók** közé kb. 70 tő sorolható, pl. *kéz, híd, nyár, jég, kanál, szekér, tél, nehéz, szűz, tenyér, kenyér, kút, lúd, rút* stb. A szótári tövükben lévő hosszú magánhangzó nem szótári tövükben rövidevé változik: *kéz, kez-, híd, hid-*. A váltakozó magánhangzók: *á-a, é-e, i-i, ú-u, ü-ü*.

Vannak olyan névszótövek ebben a típusban, melyek a standard változatban ide tartoznak, ám egyes nyelvjárásokban egyalakúak (így pl. a kárpátaljai magyar beszélők egy jelentős részének nyelvhasználatában is), pl.: *tehen, veréb* a standardban, de *tehen, vereb* a nyelvjárásban.

A **magánhangzóra végződő** többalakú névszótövek között négy tőtípust különítünk el: 1) tövégi időtartamot váltakoztatók, 2) véghangzóhiányosak, 3) hangszínt és időtartamot váltakoztatók és 4) *v-s* tövűek.

A **tövégi időtartamot váltakoztatók** közé tartozik valamennyi *-a* és *-e* végű névszónk, azaz a névszótövek kb. 25%-a, pl. *fa, árpa, árva, béka, béke, cérna, dézsa, rózsza, ige, epe, kasza, kassza, kefe, körte, vese* stb. Jellegzetességük, hogy a szótári tövük végén álló rövid magánhangzó nem szótári tövükben megnyúlik: *fa, fá-, ige, igé-*. A váltakozó magánhangzók: *a-á, e-é*.

Négy ide tartozó, rokonságviszonyt jelölő főnévnek a szótári és a hosszú magánhangzós nem szótári tövük mellett van egy újabb, csonkult, végső magánhangzó nélküli nem szótári tőváltozatuk is (mely a 3. személyű birtokos személyjel előtt jelentkezik): *apa, apá-, ap-, anya, anyá-, any-, bátya, bátyá-, báty-, néne, néné-, nén-*.

A **véghangzóhiányos** változatú magánhangzóra végződő többalakú névszótövek közé mindössze néhány *ú, ü* végű főnév és melléknév tartozik, pl. *borjú, fiú, gyapjú, varjú, ifjú, hosszú, könnyű, lassú, szörnyű*. Szótári tövük végső magánhangzója bizonyos toldalékok előtt hiányzik nem szótári tövükből: *borjú, borj-, ifjú, iff-, könnyű, könny-*.

A **hangszínt és időtartamot váltakoztató** tőtípusba sem tartozik sok névszó-tő: *ajtó, apró, első, erdő, erő, esztendő, idő, kettő, külső, mező, tető, tudó, velő, vessző, vő, zászló*. Mindegyik *ó*-ra és *ő*-re végződik. Jellemzőjük, hogy a szótári tövüket záró *ó* és *ő* magánhangzó nem szótári tövükben *a*-val, illetve *e*-vel változik: *ajtó, ajta-, mező, meze-*.

Egy-két ide tartozó szónak, melyekhez az *-ít* vagy az *-ász/-ész* képző járulhat, van egy csonkult nem szótári töváltozatuk is: *apró, apra-, apr-, erdő, erde-, erd-*. A **v-s változatú** tőtípusban négy alcsoportot különítünk el: a) változatlan tövhangzós, b) időtartam-váltakoztató, c) hangszínt és időtartamot váltakoztató és d) véghangzóhiányos v-s tövek.

A **változatlan tövhangzós v-s tövek** közé csak egy főnév és egy melléknév tartozik: *mű, bő* (az akadémiai leíró nyelvtan ide sorolja továbbá a *mag* főnevet is). Hússzú magánhangzós szótári tövük mellett egy v-vel bővülő nem szótári töváltozatuk van: *mű, műv-, bő, bőv-* (*mag, magv-*). Szótári tövük az egy mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt, nem szótári tövük a többi toldalék előtt jelenik meg.

Az **időtartam-váltakoztató v-s tövek** csak néhány egytagú *ó, ő, ú, ü* és egyetlen *é* végű főnév sorolható: *ló, kő, tő, cső, szű, fű, nyű, lé*. Jellemzőjük, hogy a tövégi hosszú magánhangzó a v-s nem szótári töben megrövidül: *lov-, kõv-, tõv-, csõv-, szuv-, fűv-, nyűv-, lev-*. A szótári tö önállóan és az egyetlen mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt használatos.

A **hangszínt és időtartamot váltakoztató v-s tövek** közé az alábbi egyszótagú, *ó*-ra végződő főnevek és melléknévek tartoznak: *hó* 'hónap', *hó* 'csapadék', *tó, szó*. A nem szótári tövükben nemcsak a hosszú magánhangzó időtartama változik rövidre, hanem a középső nyelvtan *ó* magánhangzót az alsó nyelvtan *a* váltja fel: *hav-, tav-, szav-*. A szótári tö önállóan és az egyetlen mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt használatos. A *szó* esetében a *szó-k* és a *szav-ak* alak egyaránt használatos.

A **véghangzóhiányos v-s tövek** csoportját a *daru, falu, odú, tetű* főnevek alkotják. Szótári tövük végső magánhangzója a v-s nem szótári töből hiányzik: *falu, falv-, odú, odv-*. Megjegyzendő: a *daru* tőnek csak a madarat jelölő változata tartozik ide, a gépet jelentő *daru* tö egyalakú: *darv-ak* (ha madár), de *daru-k* (ha gép).

4. Keverék- és egyedi típusok

A többalakú névszótövek között vannak keverék- és egyedi típusú tövek is. Ilyenek pl.: *három, hárm-at, harm-ad; száj, száj-a, szá-d; lélek, lelk-et; bíró, bíró-k, bírá-k; szép, szép-ek, sze-bb; jó, jó-k, jo-bb*.

5. A tulajdonnevek tótani kérdései

A főnevekből lett tulajdonnevekre *nem mindig* érvényesek a köznévi tőtípusok.

A tulajdonneveknek *általában* egyetlen tőalakjuk van, azaz egyalakúak, annak ellenére, hogy köznévi alakjuk többalakú, pl.: *sólyom, solym-*, de: *Sólyom-ot*; *réz, rez-et*, de: *Réz-t*; *madár, madar-at*, de: *Madár-t*; *fodor, fodr-os*, de: *Fodor-t* stb.

E szabály nem vonatkozik azonban az *-a* és *-e* végű tulajdonnevekre, azaz ezek többalakúak: *Csoma–Csomát, Móra–Mórának, Kasza–Kaszától* stb.

6. Tőtípusok és szófajok

A névszótövek fent áttekintett tőtípusai közül a főnevek és a melléknevek mindegyikben találhatók.

A számnevek azonban jellemzően egyalakúak (*öt, öt-re*), hangzóhiányosak (*ezer, ezr-es*), többeseji időtartamot váltakoztatók (*hét, het-es*), valamint hangszint és időtartamot váltakoztatók (*kettő, kett-en*) lehetnek.

A névmások egyalakúak (*ez, ez-t*), többeseji időtartamot váltakoztatók (*egyéb, egyeb-ek*) és tövégi időtartamot váltakoztatók (*maga, magá-t*) lehetnek.

7. Zárt és nyílt szóosztályok

A többalakú névszótövek típusainak legnagyobb része ún. zárt szóosztályt alkot. Ez azt jelenti, hogy az újonnan létrejött vagy átvett szavak ezekbe a tőtípusokba nem kerülhetnek be. Az egyalakú névszótövek és a tövégi időtartamot váltakoztató többalakú névszótövek típusa nyílt szóosztályt alkot, ugyanis az újonnan keletkezett névszók vagy az egyalakúak közé, vagy (ha *a*-ra, *e*-re végződnek) a tövégi időtartamot váltakoztató többalakú típusba kerülnek.

8. Mozgás a tőtípusok között

A folyamatban lévő nyelvi változások révén több, korábban többalakú névszótő vált egyalakúvá. Pl. a korábban többalakú *korsó, csípő* ma már egyalakú: *korsó-ja, csípő-je* (nem pedig *korsa-ja, csípe-je*). Más hangszint és időtartamot váltakoztató tőtípusba tartozó szónál is elkezdődött az egyalakúvá válás, és a kettős alakok között jelentéskülönbség jött létre, pl. *ajtó, ajta-ja (a háznak)*, de: *ajtó-ja* (az sztalosnak), *biró, birá-ja (a pernek)*, de: *birója (a meccsnek)*. Más tőtípusban is megfigyelhető hasonló: *fiú*, de: *az anya fi-a, a lány fiú-ja* stb.

Fogalmak:

hangzóhiányos névszótő

hangszint és időtartamot váltakoztató névszótő

hangszint és időtartamot váltakoztató *v*-s névszótő

időtartam-váltakoztató *v*-s névszótő

többeseji időtartamot váltakoztató névszótő

tövégi időtartamot váltakoztató névszótő

változatlan tőhangzós *v*-s névszótő

véghangzóhiányos névszótő
véghangzóhiányos v-s névszótő

Feladatok:

1. Határozza meg, hogy az alább felsorolt névszók mely névszótő típusba tartoznak!

kehelyből, bőven, lovag, erdész, szörnyen, hamvas, füves, kettes, kefél, kutas, hamu, nehezen, bokorhoz, (Péter)falva, leves, magvas

2. Csoportosítsa az alábbi v-s változatú névszótöveket az elméleti órán tanult tipológia szerint!

mű, ló, kő, hó, bő, tó, tő, szó

3. Keresse ki az alábbi szövegekből a névszókat, majd állapítsa meg, hogy mely tőtípusba (egy- vagy többalakú) tartoznak!

- Lovam hátán félre csúszik a nyereg, így hát kedves kis angyalom, nem lehetek a tied.
- Az erdő lakói között említhetjük a medvét, a mókust, a rókát, a farkast, a vadnyulat, az őzet, a szarvast és vadmacskát.
- Tüzesen süt le a nyári nap sugára, az ég tetejéről a juhászbojtárra.

4. Milyen névszótő típusba tartoznak az alábbi névszók?

jó, idő, lassú, alma, lapát, kapor, lélek, mező, szürke, tő, béke, só, kávé, velő, hű, kígyó, kötél, torony, fiú, fál, mű, vő, árok, három, karó, borjú, bokor, láb, lakodalom, tehén, apró, barna, víz, bűn, epe, erdő, fekete, tanár

5. Sorolja fel az alábbi névszótőnek valamennyi lehetséges tőváltozatát!

vér, asztal, műtét, hó, fő, cseh

6. Állapítsa meg, hogy az alábbi névszók és igék milyen tőtípusba tartoznak!

fest, sonka, esküszik, árkában, nyugszik, evő, vizes, tedd, kettőt, morgás, lámpa, emlékeztél, hét, , karjától, vagyunk, kerék, lövés, füves, vitatja, tető, torkából

A NÉVSZÓRAGOZÁS. A NÉVSZÓK JELEI

1. A névszóragozás, a névszóiparadigma.
2. A névszókjelei:
 - a) a többes szám jelei (általános többesjel, a birtoktöbbesítő jel, az *-ék*);
 - b) a birtokjel;
 - c) a birtokos személyjel;
 - d) a kiemelőjel;
 - e) a fokjel, a fokozás.

1. A névszóragozás, a névszóiparadigma

A névszóragozás (declinatio vagy deklináció) a névszók jellel és raggal való ellátását jelenti. A névszók jeles és ragos alakjai alkotják a névszóiparadigmat.

Felmerül azonban a már korábban is felvetett kérdés: van-e egységes névszóragozás, ha többen azt is vitatják, hogy létezik-e a névszók osztálya, illetőleg ha a névszóiparadigma osztályba különböző szakemberek nem azonos szófajokat sorolnak (lásd pl. a MMNyR. és a Magyar grammatika felosztását).

Ha a szófaji osztályozásnak a korábbi, jelentésközpontú felosztását vesszük figyelembe (pl. MMNyR.), akkor nehéz egységes névszóragozásról beszélni. Ha azonban a névszókat szűkebb értelemben vesszük, és csak a főneveket, mellékneveket, számneveket és névmásokat soroljuk közéjük (ahogyan azt mi is tettük korábban), akkor kisebb megszorításokkal beszélhetünk egységes névszóragozásról, annak ellenére is, hogy mindegyik ide sorolt szófaji kategóriának megvannak a maga sajátos toldalékai, mert ragozásuknak megvannak a hasonló vonásai. Pl. a névszók ragozási rendszere agglutinatív jellegű, a tövekhez járuló toldalékok mindegyike általában egyetlen grammatikai jelentést hordoz. A szótövekhez járuló rag mindegyike viszonyrag, a mondatrészi viszony kijelölője.

A névszó ragja arra szolgál, hogy lehetővé tegye az alapszó számára a meghatározott mondatrészi, szintaktikai szerep betöltését. Pl. a főnév alapvetően alany, ezt rag nélkül tölti be. Ha azonban tárgy lesz belőle, azt a tárgyraggal jelöljük, ha határozó, azt határozóraggal stb. A névszóiparadigmák – melyek a következő előadás tárgyát képezik – alapvető szerepe tehát, hogy lehetővé tegyék azon bizonyos mondatrészi szerep betöltését, melynek a betöltésére a szó alapalakjában nem képes.

A névszóragozásra – akárcsak az igeragozásra – az jellemző, hogy a névszóiparadigmába nemcsak a ragos, hanem a jellel ellátott alakok is beletartoznak. A

jelezett alakok a szó paradigmáján belül alparadigmát indítanak. A névszói jelek (a névszóragokkal szemben) mondatrészei minőséget nem jelölnek, utánuk következnek még az erre utaló viszonyragok.

2. A névszók jelei: a többes szám jelei

A névszóknak van egyes száma (singularis) és többes száma (pluralis). Az egyes számnak testes alak jele nincs, kifejezője a zéró morféma: \emptyset .

Az egyes számmal szemben áll a többes szám, amely a megnevezett dolog többségére (egynél több) utal. Ez a többség azonban nincs pontosan, számszerűen meghatározva, csak azt jelenti, hogy egynél több egyedről van szó.

A névszói többes szám (pluralis) több jellel fejezhető ki.

2.1. Az általános többesjel (-k)

A névszói többes szám leggyakrabban használt jele az általános többesjel, a *-k*, amely kapcsolódhat a tőhöz kötőhangzó nélkül (*hajó-k*, *fá-k*) vagy kötőhangzóval (*ember-ek*, *ház-ak*, *sör-ök*).

2.2. A birtoktöbbesítő jel (-i, -ai/-ei, -jai/-jei)

Csak birtokviszonyban, birtokjeles vagy birtokos személyjeles (e jelekről alább esik szó) főnéven fordulhat elő az ún. birtoktöbbesítő jel, amely a birtok többségét, azaz azt fejezi ki, hogy az alapszóban megnevezett birtokból nem egy, hanem több van.

Öt változata van: *Sanyi-é-i*, *láb-ai-nk*, *könyv-ei-m*, *hab-jai-nk*, *kert-jei-d*. Ebből az *-i* a birtokjel után (*Feri-é-i*), a többi pedig a birtokos személyjel előtt (*könyv-ei-m*, *bot-jai-nk*) állhat.

Egyazon szón előfordulhat az általános többesjel és a birtoktöbbesítő jel is, különböző funkcióban, pl. *látogató-k-é-i*, ahol a *-k* azt jelöli, hogy a látogatókból (akik a birtokosok) több van, az *-i* pedig azt, hogy a látogatók tulajdonából (ami a birtok) szintén több van.

Az általános többesjel és a birtoktöbbesítő jel általában minden főnévhez járulhat, de vannak olyan főneveink is, amelyeknek nincs többes számuk. Pl. nem szoktuk többes számban használni az elvont főveket (*gondolkodás*, *fejlődés*), az egyetlennek tartott dolgokat (*földkerekség*), a tulajdonveket.

Vannak ugyanakkor olyan főnevek is, melyek formailag többes számúak, de jelentésüket tekintve egyes számúak, pl. *Egyesült Államok*, *Húsvét-szigetek*, *Máramarosi-havasok* stb. Egyes számú jelentésüket jelzi egyeztetésük is: *Az Amerikai Egyesült Államok tárgyalásokat folytat*. Vannak továbbá olyan földrajzi neveink is, amelyek csak többes számban használatosak, de jelentésük is ilyen: *Kárpátok*, *Alpok*.

Az indoeurópai nyelvekkel ellentétben a magyarban a páros testrészek neve egyes számú: *láb*, *kéz*, *szem*, *fül*.

2.3. A heterogén többséget kifejező többesjel (-ék)

A fenti két többesjel mellett létezik az ún. heterogén többséget kifejező többesjel is, az -ék, pl. *Pistá-ék*. Ez a személyt jelentő főnevekhez járul. Jelentése: több különböző személyből álló csoport, mely az alapszóban megnevezett személlyel jellemezhető (Pista és vele együtt lévők, pl. a barátai, családja). Az általános többesjel homogén (egynemű) többséget elöl: *szomszéd-ok* = *szomszéd* + *szomszéd*. A heterogén többséget kifejező többesjel ezzel szemben heterogén (nem egynemű többségre) utal: *szomszéd-ék* = *a szomszéd* + *a hozzá tartozó személyek* (akik lehetnek szintén szomszédok, de lehetnek akár olyan, vele együtt érkező személyek is, akik teljesen máshol élnek). Azaz: heterogén többséget alkot minden olyan csoport, melynek egyik tagja kiemelt személy, s ez a személy a heterogén csoport reprezentánsának tekinthető.

Az általános többesjelhez és a birtoktöbbsesítő jelhez képest (melyek egyazon szóalakon belül együtt is előfordulhatnak) az -ék kizáró jellegű, azaz egy szóalakon belül vagy csak az általános többesjel, vagy csak a heterogén többséget kifejező többesjel jelenhet meg: *szomszéd-ok* – *szomszéd-ék*.

3. A névszók jelei: a birtokjel (-é)

Az -é birtokjel arra mutat rá, hogy a szótőben megnevezett dolog valaminek a birtokosa: *Feri-é, diák-é*. Ha a birtokból több van, akkor a birtoktöbbsesítő -i-vel egészül ki: *Laci-é-i*.

A birtokjeles szó jelentése a birtokos szószerkezet jelentésével egyenértékű: *a könyvek a Laciéi* = *a Laci könyvei*.

4. A névszók jelei: a birtokos személyjelek paradigmája

A birtokos személyjelek (melyeket korábban birtokos személyragoknak tekintettek, lásd pl. MMNyR.) a birtokszón jelölik a birtokos számát és személyét, sőt, a birtoktöbbsesítő jellel kombinálódva jelölik a birtok számát is. Leggyakrabban birtokosjelzős szószerkezetben fordulnak elő, két főnév birtokviszonyára utalnak.

Teljes személy- (1., 2. és 3.) és számparadigmával (egyes és többes) rendelkeznek (ez az igei személyragokhoz hasonlóvá teszi őket):

Egy birtokos egy birtok	hajó- m	kesztyő- m	ház- am	kez- em	pad- om	körm- öm
	hajó- d	kesztyő- d	ház- ad	kez- ed	pad- od	körm- öd
	hajó- ja	kesztyő- je	ház- a	kez- e	pad- ja	körm- e
Több birtokos, egy birtok	hajó- nk	kesztyő- nk	ház- unk	kez- ünk	pad- unk	körm- ünk
	hajó- tok	kesztyő- tök	ház- atok	kez- etek	pad- otok	körm- ötök
	hajó- juk	kesztyő- jük	ház- uk	kez- ük	pad- juk	körm- ük
Egy birtokos több birtok	hajó- i-m	kesztyő- i-m	ház- ai-m	kez- ei-m	pad- jai-m	körm- ei-m
	hajó- i-d	kesztyő- i-d	ház- ai-d	kez- ei-d	pad- jai-d	körm- ei-d
	hajó- i-∅	kesztyő- i-∅	ház- ai-∅	kez- ei-∅	pad- jai-∅	körm- ei-∅

Több birtokos, több birtok	hajó- i-nk	kesztyő- i-nk	ház-ai- nk	kez-ei- nk	pad-jai- nk	körm-ei- nk
	hajó- i-tok	kesztyő- i-tek	ház-ai- tok	kez-ei- tek	pad-jai- tok	körm-ei- tek
	hajó- i-k	kesztyő- i-k	ház-ai- k	kez-ei- k	pad-jai- k	körm-ei- k

A birtokos jelzős szerkezetek között vannak nem egyeztető (inkongruens) formák a többes szám 3. személyben: *a fiúk köny-e*, *az ő könyv-ük* (nem pedig *könyv-ei*, *könyv-ei-k*), *a magam ötlete* (nem pedig *magam ötlet-ei-m*), *a magunk ötlete* (a *magunk ötlet-ünk* helyett), *maguk ötlete* (a *maguk ötlet-ük* helyett). Ez azt jelenti, hogy a *maga* visszaható névmás 3. személyű alakként épül be a birtokos szerkezetbe.

5. A névszók jelei: a kiemelőjel (-ik)

A kiemelőjel tipikusan közép- és felsőfokú mellénevekhez (a mellénevek fokozásáról az alábbiakban szólunk) kapcsolódó szuffixum, melynek funkciója, hogy a megnevezett tulajdonsággal rendelkező dolgok közül egyet kiemel, megkülönböztet: *sze-bb-ik*, *leg-okos-abb-ik*. Csak a fokjel után következhet, képző nem állhat utána, azaz szófajkötő elem.

Az *-ik* kiemelőjel állt eredetileg a sorszámnevekben és egyes névmásokban is, ám az együttes használat miatt ma már a sorszámnév *-dik* képzője, illetve a névmási szótő részének tekintjük: *egyik*, *másik*.

6. A névszók jelei: a fokjel, a fokozás

A fokozás (comparatio) a szójelentést főként a tulajdonság mértéke, intenzitása tekintetében módosítja. Elsősorban összehasonlító, relatív tulajdonságot kifejező minősítő melléknévhez kapcsolódik a fokjel, de ritkán más szófajú szón (határozatlan számnév, névmás, főnév, határozószó, melléknévi igenév) is megjelenhet.

A fokozható szófajok három fokát különböztetjük meg: alapfok, középfok és felsőfok. Az ún. túlzófok a felsőfok nyomósított változata.

Az alapfok az abszolút fok, amely a fő jelentését mindenféle viszonyítás nélkül fejezi ki. Testes alaki jele nincs, jele tehát a zérómorféma: *Ø*.

A viszonyított (fokozott) alakok már az alapfokhoz mérten viszonyítást fejeznek ki. Oppozíciójukat tekintve az alapfokú szóval állnak szemben.

A viszonyítás, összehasonlítás fennállhat két tulajdonság között, s ekkor a nagyobb fokút a középfokkal jelöljük, amely kétféle dolog közös tulajdonságának összehasonlításakor a nagyobb mértékűt, fokút jelöli: *sze-bb*, *nagy-obb*, *kedves-ebb*.

A középfok testes alaki jele: *-bb*, *-abb/-ebb*.

Felsőfok esetén legalább három dolog közül emelünk ki egyet; azt, amely az említett tulajdonsággal a legnagyobb mértékben rendelkezik: *leg-sze-bb*; esetleg szélső értéket fejezünk ki vele: *leg-alsó*.

A felsőfok testes alaki jele a középfokhoz járuló *leg-* prefixum.

A túlzófok jele a középfokhoz járuló *legesleg-* prefixum: *legesleg-jo-bb*.

A fokozható szófajok:

Szófaj	Alapfok	Középfok	Felsőfok és túlzófok
Melléknév	<i>sőrő-Ø</i>	<i>sőrő-bb</i>	<i>leg-sőrő-bb, legesleg-sőrő-bb</i>
Határozatlan számnév	<i>kevés-Ø</i>	<i>keves-ebb</i>	<i>leg-keves-ebb, legesleg-keves-ebb</i>
Névmás	<i>ilyen-Ø</i>	<i>ilyen-ebb</i>	<i>leg-ilyen-ebb, legesleg-ilyen-ebb</i>
Finév	<i>ember-Ø</i>	<i>ember-ebb</i>	<i>leg-ember-ebb</i>
Határozószó	<i>hátra-Ø</i>	<i>hátrá-bb</i>	<i>leg-hátrá-bb, legesleg-hátrá-bb</i>
Melléknévi igenév	<i>felháborító-Ø</i>	<i>felháborító-bb</i>	<i>leg-felháborító-bb, legesleg-felháborító-bb</i>

Ismert az ún. körülírt fokozás, ahol nem a fokjelekkel, hanem körülírással fejezzük ki a nagyobb mértéket, pl. *inkább megfelelő* (a *megfelelőbb* helyett).

Ugyancsak körülírással fejezzük ki az ún. negatív fokozást, azaz a tulajdonság mind kisebb mértékét: *kevésbé meredek*.

7. A névszójelek összefoglaló táblázata

Finévi jelek		
1. Számjelek	a) az egyes szám jele: <i>Ø</i> b) általános többesjel: <i>-k, -Vk</i> c) birtoktöbbesítéssel: <i>-i, -ai/-ei, -jai/-jei</i> d) heterogén többségre utaló többesjel: <i>-ék</i>	<i>asztal-Ø</i> <i>fá-k, ember-ek</i> <i>fá-i, kez-ei, láb-ai, kar-jai,</i> <i>fér-jei</i> <i>béla-ék</i>
2. Birtokjel	<i>-é</i> (több birtok esetén: <i>-éi</i>)	<i>lány-é (lány-é-i)</i>
3. Birtokos személyjelek	<i>-m, -Vm</i> <i>-d, -Vd</i> <i>-a/-e, -ja/-je, -Ø</i> <i>-nk, -unk/-ünk</i> <i>-tok/-tek/-tök, -Vtok/-Vtek/-Vtök</i> <i>-uk/-ük, -juk/-jük, -k</i>	<i>könyv-em, könyv-ei-m</i> <i>könyv-ed, könyv-ei-d</i> <i>könyv-e, könyv-ei-Ø</i> <i>könyv-ünk, könyv-ei-nk</i> <i>könyv-etek, könyv-ei-tek</i> <i>könyv-ük, könyv-ei-k</i>
Melléknévi (számnévi) jelek		
4. Kiemelőjel	<i>-ik</i>	<i>sze-bb-ik, jo-bb-ik</i>
5. Fokjelek	a) alapfok: <i>Ø</i> b) középfok: <i>-bb, -Vbb</i> c) felsőfok: <i>leg- (-bb, -Vbb)</i> d) túlzófok: <i>legesleg- (-bb, -Vbb)</i>	<i>piros-Ø</i> <i>piros-abb</i> <i>leg-piros-abb</i> <i>legesleg-piros-abb</i>

Fogalmak:

általános többesjel
birtokjel
birtokos személyjel
birtoktöbbesítő jel
főjel
fokozás (comparatió)
kiemelő jel
többes szám jelei
ragozás
névszóragozás (deklimáció)

Feladatok:

1. Lásssa el az alábbi névszókat birtoktöbbesítő jellel, általános többesjellel!

kenyér, posta, szép, ügyes, vak, táska, csillár, homok,

2. Foglalja mondatba a következő szópárokat úgy, hogy szemléltesse az általános többesjel és a heterogén többséget kifejező többesjel jelentése közötti különbséget!

sógorok – sógorék, Kingák – Kingáék, tanárok – tanárék

3. Csoportosítsa az alábbi névszókat a táblázatban szereplő szempontok szerint!

asztalaik, könyvünk, udavaraitok, nyoszolyám, lapcsinkája, táskái, messengered, gyerekei, tanulmányaid, szépségük, olvasmányaitok

<i>Egy birtokos, egy birtok</i>	
<i>Több birtokos, egy birtok</i>	
<i>Egy birtokos, több birtok</i>	
<i>Több birtokos, több birtok</i>	

A NÉVSZÓI ESET- ÉS VISZONYRAGOZÁS

1. A nyelvtani eset (casus) fogalma
2. A névszói viszonyragozás: a főnévi esetragok
3. A névszói viszonyragozás: az átmeneti típusú vagy korlátozott használatú viszonyragok
4. A névszói viszonyragozás: csak melléknévhez és/vagy számnévhez járuló viszonyragok

1. A nyelvtani eset (casus) fogalma

Az eset (casus) egyes nyelvekben fellelhető sajátos kategória: olyan szóalak, amely zárt morfológiai rendszer tagjaként jellegzetes végződést visel, s a mondatban többnyire meghatározott funkciót tölt be.

Egy másik meghatározás szerint az eset „a névszónak olyan ragozásbeli kategóriája, illetőleg olyan ragozott alakja, amely alakban a névszó önmagában is meghatározott mondatrész lehet egy-egy adott mondatban”.

A különböző nyelvekben eltérő lehet az esetek száma. A latinban öt, a németben négy, az oroszban hat, az ukránban hét esetet különböztetnek meg.

Pl. az ukrán nyelv esetrendszere:

Назви відмінків	Запитання
Називний	хто? що?
Родовий	кого? чого?
Давальний	кому? чому?
Знахідний	кого? що?
Орудний	ким? чим?
Місцевий	на (у) кому/чому?
Кличний	–

Az iskolai oktatásban és a laikus közhiedelemben az él, hogy a magyarban nincsenek esetek. Ez azonban nem így van: a magyar nyelvben a névszók esetrendszere jelentősen eltér az indoeurópai nyelvek esetrendszerétől, jóval több esetet foglal magában. A magyar nyelvben ugyanis a névszói esetragok tulajdonképpen viszonyragok: szintaktikai vonatkozásúak, mondatrészi szerepet, viszonyt jelölnek; arra szolgálnak, hogy a velük ellátott névszó megfelelő mondatrészi pozíciókba kerülhessen. Emellett a főnév esetragozása nem olyan zárt, mint az indoeurópai nyelvek esetragozása (pl. a magyarban tágítja a korlátait a névutánzás), de még az igeragozás paradigmájánál is lazább.

A magyar névszóragok szóalakzáró szerepűek (azaz utánuk nem állhat más toldalék), nem változtatják meg a névszó szófaját, általában megőrzik bővíthetőségi lehetőségeit. Járulhatnak a jelekkel bővült szóalakhoz és az abszolút tőhöz egyaránt.

A névszói viszonyragok között megkülönböztethetjük:

- a) az esetragokat;
- b) a főnevekhez járuló, átmeneti típusú vagy korlátozott használatú viszonyragokat;
- c) a csak melléknévhez és/vagy számnévhez járuló viszonyragokat.

2. A névszói viszonyragozás: a főnévi esetragok

Az esetragok szintaktikai (mondattani) viszonyra utalnak, esetviszony kifejezésére alkalmasak (azaz a magyar nyelvben az esetalakokat morfológiai eszközök: esetragok jelenítik meg). Az esetragokkal jelölt főnevek alkotják a magyar főnév paradigmáját.

Egy adott esetviszony többféleképpen (azaz több esetrag révén) is realizálódhat, sőt: akár névutó segítségével is megvalósulhat (*megérkezik a városba, reptérre, iskolához, a híd alá*), illetőleg egyazon esetrag akár többféle esetviszony kifejezője is lehet (*ráadja a gyerekre a kabátot – elemeire bomlik*).

A fentiek alapján a magyar leíró nyelvészetben többféleképpen nevezik meg az eseteket és az esetragokat, illetőleg különféleképpen számolják és tartják nyilván az esetek és az esetragok számát. A MMNyR. pl. 28 esetet és esetragot különböztet meg, akárcsak *A mai magyar nyelv* c. kötet. *A magyar nyelv könyve* c. kiadvány 17–18 esetet tart számon, ám 24 esetragot nevez meg. *Az Új magyar nyelvtan* és a *Magyar grammatika* 18 esetet és esetragot tart számon.

A bizonytalanság, különbség oka az, hogy az egyes szerzők különbözőképpen értelmezik az esetrag fogalmát.

Attól függően, mennyire szűken, ill. tágan értelmezzük az esetrag fogalmát, elkülöníthetünk kevesebb vagy több esetragot.

Mi az alábbi meghatározásból indulunk ki:

Az esetrag a magyar nyelvben olyan névszói toldalék, amely:

- a) szóalakzáró, azaz utána nem állhat más toldalék;
- b) jelekkel, ragokkal ellátott egyes és többes számú főnévhez (tulajdonnévhez is), melléknévhez, számnévhez és névmáshoz szabadon járulhat;
- c) főnévhez járulva ismét főnevet ad eredményül;
- d) alkalmas esetviszony kifejezésére;
- e) előfordul vonzatkeretben.

Ez alapján 18 esetet és esetragot különböztetünk meg, melyek között ott találjuk.

- a) az alanyeset (nominativus) zéró morfémáját;
- b) a tárgyeset (accusativus) *-t* tárgyragját;
- c) valamint a határozóragokat:

N	Névszói esetrag	Az eset/alak neve	Tipikus mondatrészi szerep	Példa
1.	∅	Nominativus (alanyeset)	Alany	A ház szép.
2.	-t	Accusativus (tárgyeset)	Tárgy	Házat épít.
3.	-nak/-nek	Dativus (részes eset) (Genitivus, azaz birtokos eset is.)	Határozó	A fiúnak adta. A fiúnak a barátja.
4.	-ban/-ben	Inessivus (belviszony eset)	Határozó	A házban él.
5.	-ba/-be	Illativus (behelyezés eset)	Határozó	A házba megy.
6.	-ból/-ből	Elativus (távolító eset)	Határozó	A házból jön.
7.	-n/-on/-en/-ön	Superessivus (rajtlevés eset)	Határozó	A háztetőn volt.
8.	-ról/-ről	Delativus (eltávolítás eset)	Határozó	A tetőről esett le.
9.	-ra/-re	Sublativus (ráhelyezés eset)	Határozó	A tetőre mászik fel.
10.	-nál/-nél	Adessivus (közelében lévés eset)	Határozó	A szobornál leszek.
11.	-tól/-től	Ablativus (távolító külviszony eset)	Határozó	A lánytól vetted el.
12.	-hoz/-hez/-höz	Allativus (külsi közelíti eset)	Határozó	A fához megy.
13.	-ig	Terminativus (határeset)	Határozó	A tóig ellátni.
14.	-ként	Essivus (állapot eset)	Határozó	Férfiként viselkedett.
15.	-vá/-vé	Tranlativus (eredményeset)	Határozó	Nővé operálták.
16.	-val/-vel	Instrumentalis (eszközeset)	Határozó	Egy székkel verte agyon.
17.	-ért	Causalis (okhatározó eset)	Határozó	Pénzért tette.
18.	-ul/-ül	Essivus (szerep- és állapot eset) (Módeset is.)	Határozó	Kutyául érzi magát. Szükségtelenül kockáztat.

3. A névszói viszonyragozás: az átmeneti típusú vagy korlátozott használatú viszonyragok

A névszói viszonyragozás átmeneti típusú toldalékai az esetragok és a képzőszerű elemek között alkotnak átmenetet. Korábbi nyelvtanaink rendszerint esetragként tartják őket számon, ám a fenti definíció szerint nem azok.

Szemantikailag erősen korlátozott használatúak. Csak főnevekhez járulhatnak (de tulajdonnévhez nem). Vonatként előfordulhatnak, de jelek után nem állhatnak. Két viszonyragot sorolunk ide:

N	Viszonyrag	Az alak neve	Tipikus mondatrészi szerep	Példa
1.	-képp/ -képpen	Formalis (módeset vagy mód alak)	Határozó	Példaképpen említettem.
2.	-kor	Temporalis (időeset vagy időalak)	Határozó	Hatkor történt.

A korlátozottabb használatú elemekhez három viszonyragot sorolunk, melyek jelezett tőhöz nem járulhatnak, a velük ellátott főnév a mondatban határozó, vonzatban nem fordulnak elő; ma leginkább képzőszerű ragoknak tekintik őket, de korábbi nyelvtanaink ezeket is az esetragok közé sorolták.

N	Viszonyrag	Az alak neve	Tipikus mondatrészi szerep	Példa
1.	<i>-nként</i>	Distributívus (osztóhatározó alak)	Határozó	Falunként változik. Estéknként alszik.
2.	<i>-stul/-stül</i>	Sociatívus (társhatározó alak)	Határozó	Ajtóstul tört be.
3.	<i>-nta/-nte, -anta/-ente</i>	Distributívus-temporalis (ismétlődő időhatározó alak)	Határozó	Reggelente jön. Naponta változik.

4. A névszói viszonyragozás: csak melléknévhez és/vagy számnévhez járuló viszonyragok

Három olyan névszói viszonyragot ismerünk, melyek főnévhez nem, csak melléknévhez és/vagy számnévhez járulhatnak, s ezért (sem) sorolhatjuk őket az esetragok közé (ellenben régebbi grammatikáink oda teszik őket).

N	Viszonyrag	Az alak neve	Tipikus mondatrészi szerep	Példa
1.	<i>-lag/-leg</i>	Mód-állapot határozói alak	Határozó	Egyénileg oldotta meg.
2.	<i>-szor/-szer/-ször</i>	Multiplicatívus (számhatározó alak)	Határozó	Háromszor veri vissza.
3.	<i>-n/-an/-en/-on/-ön</i>	Modális-essívus (mód-állapothatározói alak)	Határozó	Nyugodtan él. Kedvesen mosolyog.

Ha összeszámoljuk a ma áttekintett viszonyragokat, akkor 26-ot találunk. A MMNyR. 28-at különböztetett meg, azaz: mi kettővel kevesebbet találtunk. A különbség abból adódik, hogy a *-nak/-nek* és az *-ul/-ül* kétféle szerepben áll.

A *-nak/-nek* ugyanis a datívus (részeseset) mellett betöltheti a birtokos jelző ragjának szerepét is, azaz azt az esetet is lefedi, amit a MMNyR. genitívusnak (birtokos esetnek) tekint: *A lánynak kérte el.* – részeseset (datívus); *A háznak a kénye* – birtokos eset (genitívus).

Az *-ul/-ül* egyik szerepe az essivusi (állapothatározói): *elfogadja zálogul*; a másik szerepe: fok- és módhatározói: *hallatlanul érdekes, télenül néz*.

E két, egyébként olyan raggal, melyek egyetlen alakkal több funkciót fejeznek ki, már megkapjuk a 28 névszói viszonyragot, melyek közül 18 esetrag.

Fogalmak:

Eset (casus)
Estrag
Viszonyrag
Esetragozás
Viszonyragozás

Feladatok:

1. A kihagyott helyeken illessze a névszókhoz a *-ba/-be*, vagy a *-ban/-ben* ragokat!

A konyhá__nagyon sok finomság készöl, s a hűtő__is sok ízletes étel található. A Kárpátok__minden télen nagy hó esik. A kert__a föld__ültettük a magvakat. A legújabb találmány a három az egy__kávé. A fotel__jó ülni, de a széken még jobb.

2. Válogassa ki az alábbi szövegből a névszókat, majd vizsgálja meg, milyen jeleket és ragokat találhatunk rajtuk! Írja ki az alanyeseten lévőket!

- A kutya nem tudta megcsinálni azt, amit a furfangos macska feladott számára.
- Addig nézheted a televíziót, amíg csak megengedik neked.
- Olyan a katonaság, amilyen a parancsnokság.
- A legszebb az erdő ősszel, amikor a fák pompás színekavalkádban úsznak.
- Ami az enyém, az nem a tiéd, és ezt jól jegyezd meg.
- A homokos tengerparton sokkal jobb fürödni, mint a kavicsos tengerparton.
- Az olajban nagyon szépen megpirul a pogácsa.

3. Hogyan hangzik az alábbi tulajdonnevek *hol?* kérdésre felelő alakja?

Nyíregyháza, Vác, Szeged, Csap, Győr, Székesfehérváron, Győr, Beregszász, Nyírpazony, Tiszabogdány, Miskolc, Ungvár, Nagyszombat, Kassa, Hódmezővásárhely, Vásárosnamény, Tiszabecs, Salánk, Som, Tiszaújlak, Huszt

4. Pótolja a hiányzó szóelemet a mondatokban! Nevezze meg a bennük előforduló névszójeleket, névszóragokat!

A barátnóm sokkal alacsonyabb a férjé.....

Minden vasárnap elmegyek nagymamám.....

A ház..... is nagyobbra nőtt a fenyőfa a kertben.

Mindig szívesen utazom a nyári szünetben a távol élő rokonaimék.....

A HATÁROZÓSZÓ

1. A határozószó helye a magyar nyelv szófaji rendszerében
2. A határozószó fogalma
3. A határozószók osztályozásának szempontjai
4. A határozószók osztályozása jelentésük (a viszonyított fogalom határozottsága) szerint
5. A határozószók osztályozása a határozói körülmény típusa szerint
6. A határozószók osztályozása morfológiai tagoltságuk szerint
7. A határozószók osztályozása mondatbeli szerepük szerint
8. A határozószók alaktani jellemzői
9. A határozószók mondatrészi szerepe
10. A határozószó szófajváltása

1. A határozószó helye a magyar nyelv szófaji rendszerében

A határozószók fogalmának különféle szemlélete miatt a határozószónak mint szófaji kategóriának több megítélése létezik. Emlékeztetőül néhány:

A mai magyar nyelv rendszere, I. kötet (MMNyR.; Tompa szerk. 1961) és A mai magyar nyelv (Rácz szerk. 1971):

Határozószók

- a) Valóságos határozószók (ide sorolják a névmási határozószókat is)
- b) Határozói igenév
- c) Módosítószó
- d) Igekötő

A magyar nyelv könyve (A. Jászó szerk. 1995):

Határozószó (ide kerülnek a névmási határozószók is)

Az igenevek, módosítószók, igekötők külön!

Magyar grammatika (Keszler szerk. 2000):

I. Az alapszófajok

1. Ige
2. Főnév
3. Melléknév
4. Névmások (határozószói névmások is!)
5. Határozószó
6. Igenevek

A módosítószók, igekötők külön!

Saját felosztásunk:

I. Alapszófajok

1. Ige

2. Névszók

a) Főnév

b) Melléknév

c) Számnév

d) Névmások (határozószoói névmások is, ám ezek nem névszók!)

3. Határozószó

4. Igenevek

a) Főnévi igenév

b) Melléknévi igenév

c) Határozói igenév

A módosítószók, igekötők külön!

Attól függően tehát, hogy a határozószókat összefoglaló kategóriának tekintik (amely magába foglalja a határozói igenevet, a módosítószókat és az igetöket, valamint a határozószoói névmásokat), vagy inkább olyan szófajnak, amely szűkebb tartalmú, változik a besorolása, tartalma, és természetesen ennek megfelelően módosul az is, mit tekintenek határozószónak.

Amint szófaji felosztásunkból látszik, mi a határozószó szűk értelmezéséből indulunk ki, és nem tekintjük a határozószó közé tartozónak sem a határozói igenevet, sem a módosítószókat, sem az igekötöket, de még a határozószoói névmásokat is a névmások között tárgyaltuk (amint erre nyilván emlékeznek is). A határozószó fogalmát is ennek megfelelően definiáljuk.

2. A határozószó (adverbium) fogalma

A határozószó (adverbium) olyan alapszófajú szó, amely mondatrészként mindig határozó, alig toldalékolható, s objektív körülményfogalmat (a cselekvés helyét, idejét, módját, esetleg a cselekvő állapotát, ill. valamely minőség fokát) jelöl.

A határozószó másodlagos szófajok: keletkezésük folyamatos, máig tart; különféle módokon jöhetnek létre, pl.:

a) a tő elhalványulásával, s ezáltal önálló használatának megszűnésével (*reggel*);

b) a rag elhalványulásával, s ezáltal önálló használatának megszűnésével (*oldalt*);

c) a tő és a rag tagolódása ugyan még felismerhető, de önálló jelentés már nem társul a különálló elemekhez (*hátra, későn*) stb.

A magyar nyelvben megközelítőleg 1000 határozószó van (a határozószoói névmásokkal együtt).

3. A határozószók osztályozásának szempontjai

A határozószókat több szempontból osztályozzák:

- 1) a viszonyított fogalom határozottsága (azaz jelentésük) szerint;
- 2) a határozói körülmény típusa szerint;
- 3) morfológiai tagoltságuk alapján;
- 4) a határozószók mondatrészi szerepe szerint.

4. A határozószók osztályozása jelentésük (a viszonyított fogalom határozottsága) szerint

A határozószók jelentésük (a viszonyított fogalom határozottsága) alapján való osztályozása problematikus. A magyar nyelv könyve eszerint pl. a következő kategóriákba sorolta be a határozószókat:

- a) határozott fogalmi tartalmú határozószók (*alant, alul, bent, messze, otthon, távol, egykor, éjjéltájít, korán, későn, reggel, egyedül, együtt, kissé*);
- b) névmási határozószók (*itt, ott, ekkor, akkor, valahol, bárki*);
- c) személyragos határozószók (*nekem, tőled, róla, hozzánk, alattam*).

5. A határozószók osztályozása a határozói körülmény típusa szerint

Eszerint úgy osztályozzák a határozószókat, hogy milyen határozói körülményt fejeznek ki.

Megkülönböztetjük:

- a) A helyhatározószókat: *balra, belül, bent, lent, fent, kint, bent, hazafelé, jobbra, visszafelé* stb. A pozíciót jelölő helyhatározószókat az ún. irányhármasság jellemzi, azaz a *honnan?, hol?, hová?* kérdésre felelő alakok megléte: *belülről, belül, belülre, alulról, alul alulra* stb.
- b) Az időhatározó-szókat: *azonnal, egykor, reggel, este, délben, éjszaka, nappal, holnap, tegnap, tegnapelőtt, holnapután, jövőre, tavaly, rövidesen, újabban, újra, utoljára, ma, soha, ritkán, gyakran, hajdan, jelenleg, később, azonnal, mihelyst, mindjárt, nyomban, rögvest, tüstént* stb.
- c) Számhatározószókat: *gyakran, néha*.
- d) Fokhatározószókat: *dugig, eléggé, félig-meddig, jól, jobban, inkább, meglehetősen* stb.
- e) Állapothatározó-szókat: *egyedül, együtt, hanyatt* stb.
- f) Módhatározószók: *biztosan, egyben, egyfolytában, egyhuzamban, egyszerűsmind, hirtelen, futtában, vaktában, hamarjában, hasztalan, kutyafuttában, szőrmentén, tessék-lássék, titokban, szüntelen* stb.
- g) Eredményhatározó-szókat: *ketté*.
- h) Tekintethatározó-szókat: *külsőleg, részben*.

6. A határozószók osztályozása morfológiai tagoltságuk szerint

- 1) Morfológiailag ma már elemezhetetlen határozószók: *gyalog, hajdan, ingyen, ma, majd, most, rögtön, rögvest, tavaly* stb.
- 2) Ragtalan névszóból keletkezettek: *hamar, kölcsön, mezítláb, négykézláb* stb.
- 3) Egy vagy több tövet + toldaléko(ka)t tartalmazók:
 - a) *-n, -t, -a, -e, -l* hangra végződők (melyek az ősi finnugor *-n, -t, -a, -e, -l* határozóragokra vezethetők vissza): *korán, titkon, bőven, ébren, haránt, hasmánt, oldalt, hanyatt, hiába, taláalomra, rendre, közel, távol, felül, körül, alul* stb.
 - b) Birtokos személyjelet is tartalmazók: *hamarjában, hányadán, mostanában, visszájára* stb.
 - c) Kicsinyítő képzőt is tartalmazók: *jócskán, lassacskán, szépecskén* stb.
 - d) Középfokjelet is tartalmazók: *egyébként, kevésbé* stb.
- 4) Összetett határozószók: *egyszer-egyszer, hogyhogy, hovatovább, egyszerűsmind, idestova, alkalomadtán, idefenn, visszamenet, ezúttal, mezítláb, tavalyelőtt, holnapután, alighogy, cakompakk, immel-ámmal, ripsz-ropsz* stb.
- 5) Idegen eredetűek: *ab ovo* (eleve), *ad acta* (figyelmen kívül) stb.

7. A határozószók osztályozása mondatbeli szerepük szerint

A határozószók mondatbeli szerepe szerinti osztályozás aszerint történik, hogy milyen szerepet tölt be az adott határozószó mondatrészként. Erről a határozószók mondatbeli szerepénél esik szó.

8. A határozószók alaktani jellemzői

A határozószókhoz alig járulhatnak képzők: *továbbít, különít, visszakozik, mostanság* stb.

A határozószóknak viszonyragozása tulajdonképpen nincsen, annak ellenére sem, hogy olykor felvehetnek viszonyragokat: *lentről, alulra, kívülről, bentről, majdan, mostantól* stb.

Egyes határozószók (a helyi vagy időbeli távolságot, irányt jelölők) fokozhatók, de csak 12 határozószó fokozása szabályos (azaz teljes mindegyik fokban), pl. *előre, előrébb, legelőrébb, messze, messzebb, legmesszebb, tova, tovább, legtovább, távol, távolabb, legtávolabb, közel, közelebb, legközelebb* stb.

A fokozható határozószók többségének fokozása azonban rendhagyó: pl. hiányzik az egyik fok (*újabban, legújabban, utóbb, legutóbb, először, legelőször*).

A határozószók tőteni szempontból a névszókhoz hasonlóan viselkednek. Legnagyobb részük egyalakú. Az *-a/-e* végűek a tövégi időtartamot váltakoztató

(*fa/fát*) típusba tartoznak: *hátra/hátrább, előre/előrébb*. Néhány határozószó rendhagyó töltípusba sorolható: *mellé/mellöz*.

9. A határozószók mondatrészi szerepe

A határozószó csak határozói szerepet tölthet be a mondatban.

Lehet:

- a) helyhatározó: *Béla kint reggelizett.*
- b) időhatározó: *Reggel korán keltem.*
- c) fokhatározó: *Reggelente dugig tömve van a busz.*
- d) állapothatározó: *Éva már megint egyedül érkezett.*
- e) módhatározó: *Mari szőrmentén bánik a pasijával.*
- f) eredményhatározó: *Mariska ketté vágta a kenyeret.*
- g) tekintethatározó: *Ezt a fajta szeszt külsőleg kell alkalmazni.*

Leggyakrabban igének vagy igenévnék a bővítménye. A fok- és mértékhatározó-szók lehetnek melléknevek és számnevek bővítményei is (*sokkalta több*).

A határozószónak nincs kötelező bővítménye. Bővíthető azonban szabad bővítményként fok- és mértékhatározóval: *nagyon messze, kissé oldalt, teljesen egyedül* stb.

10. A határozószószófajváltása

A határozószóból keletkezhet névutó, igekötő, módosítószó, partikula és kötőszó. Vannak kettős szófajúnak tekinthető határozószók is, pl.: *messze* (fn és hsz), *hirtelen* (mn és hsz), *meztelen* (mn és hsz), *reggel, délelőtt, éjjel, délután, este* (fn és hsz) stb.

Fogalmak:

állapothatározó-szó
eredményhatározó-szó
fokhatározószó
határozószó
helyhatározószó
időhatározó-szó
módhatározószó
számhatározószó
tekintethatározó-szó

Feladatok:

1. Keresse meg az alábbi mondatokban a határozószókat, majd állapítsa meg róluk, hogy a kifejezett határozói körülmény szerint mely típusba tartoznak!

A 21-es autóbusz a városból visszafelé gyakran dugig van utasokkal.

Egyedül jobban boldogulok, mintha ketten lennék.

A fiú vaktában szaladt át a városon, egyedül rohant az éjszakában.

A kutya tüstént hanyatt vágta magát, mihelyst a gazdája belépett az ajtón.

Tavaly semmi sem sikerült, mert mindent kutyafuttában csináltunk.

A kutya hirtelen felugrott, majd komótosan elindult az ajtó felé.

Inkább megyek ma magamtól, minthogy holnap sokakkal együtt vigyenek.

Egyszer fent, egyszer lent.

Ritkán esik meg velem, hogy reggel, délben s este is dolgoznom kell.

Részből neked adok igazat, részben pedig neki.

Már most megígérem, hogy jövőre egyáltalán nem fogok lógni az órákról.

2. Fokozza az 1. feladat mondataiból kigyűjtött határozószókat! Mindegyik határozószó esetében keresse meg legalább az alap- és középfokú alakjait!

3. Alkosson olyan szó szerkezeteket, amelyekben az alább felsorolt szavak először határozószók, másodszor pedig igekötők!

mellé, föltre, fenn, hátra, haza

4. Írja le a *bent, fel, kint, le, balra* határozószók fokozott alakjait!

5. Az alábbi határozószók közül egyesek névutóként, mások névutó és igekötőként is használhatók. Alkosson belőlük, ha lehet, egy-egy névutós szerkezetet és igekötős igét is!

határozószó	névutós szerkezet	igekötős igék
belül		
együtt		
felül		
innen		
kívül		
körül		
szemben		
túl		

6. Keresse meg az alábbi mondatokban a határozószókat, majd állapítsa meg róluk, hogy a kifejezett határozói körülmény szerint mely típusba tartoznak!

Naponta több mint ötven ember hal meg az éhínség miatt.

Egész nap látta azt, hogy mostantól másképpen lesz minden.

Végig az volt az érzésem, hogy zokon veszi tőlünk, ha titokban tartjuk az egészet.

Maradj veszteg, ha nem akarsz bajt.

Kicsit szeretnék benézni abba a világba is.

Négykézláb görnyedve, mezítláb ment tovább oda, ahol végleg elbújhat.

7. Az alábbi szavak közül válasszák külön a határozószókat és a ragos névszókat, majd töltsék be velük a táblázatot!

tüstént, erdőben, ekkor, talpon, szüretkor, most, tegnap, valamikor, itt, vasúton, bent, ajtónál, földön, vidáman, egyfolytában, külön, lassan, lejjebb, soha, szobáig, bárhogyan, úgy, akárhogyan, lapon

	Határozószó	Ragos névszó
Helyet jelöl		
Időt jelöl		
Módot jelöl		

AZ IGENEVEK A FŐNÉVI IGENÉV

1. Az igenevek (nomen verbale) fogalma, általános jellemzése
2. A főnévi igenév (infinitivus) fogalma
3. A főnévi igenév morfológiai tulajdonságai
4. A főnévi igenév mondatbeliszerepe

1. Az igenevek (nomen verbale) fogalma, általános jellemzése

Az igenév (nomen verbale) képzett származékszó, mely átmenetet képez alap-szava, az ige és a főnév (ez a főnévi igenév), vagy a melléknév (ez a melléknévi igenév), vagy a határozószó (ez a határozói igenév) között.

Az igenevek tehát alapszófajú szavak, melyek mintegy átmenetet képeznek az ige és a nem igei alapszófajok között.

Az igenevek között három csoportot különböztetünk meg:

- a) főnévi igenév (infinitivus): *futni, látni, élni*;
- b) melléknévi igenév (participium): *alvó, széttárt, elolvasandó*;
- c) határozó igenév (adverbium verbale): *futva, nézve, látván*.

Mindegyik igenévet speciális, ún. igenévképzővel alkotjuk. Kötelező részük tehát az igető és a hozzá kapcsolódó speciális igenévképző. Mindegyik igenévnél megvannak a maga saját képzői. Mindegyik igenévképző szófajkötő elem.

Elvileg minden igéből képezhető igenév. A *nincs* és a *gyere* hiányos paradigmájú igéből azonban nem képezhető. A *van* létigéből csak a *lesz* segítségével alakítható igenév: *házban van – házban lenni, lévő, lévén*. A ható és szenvedő igéből ritkán hozunk létre igeneveket. Főnévi igenév pl. nem minden ható igéből képezhető: *nem tudhatni*, de **nem szaladgálhatni*.

Az igenevek egyszerre hordoznak igei és nem igei tulajdonságokat, melyek azonban elválaszthatatlanul jelennek meg. Cselekvést, történést, állapotot fejeznek ki, mint az igék, ám:

- a) a főnévi igenév az igei jelentést elvont fogalomként fejezi ki;
- b) a melléknévi igenév a cselekvést, történést tulajdonságként fejezi ki;
- c) a határozói igenév a cselekvés, történést körülményeit határozza meg.

Az igenevek közül a főnévi igenév nem szófajváltó. A melléknévi és határozói igenév ellenben gyakran vált szófajt, aminek leggyakrabban az az oka, hogy az igei jelentéstartalom megszűnik (esetleg csökken). A melléknévi igenév gyakran válik melléknévvé: *kiváló*, főnévvé: *olvasó, futó, sült* (A sültet hidegen

tálatlak.). A határozói igenévből kötőszó, módosítószó, névutó válhat: *illetve, nyilván, múlva*.

2. A főnévi igenév (infinitivus) fogalma

A főnévi igenév (infinitivus) *-ni* képzős, az ige és a főnév közötti átmeneti szófajú szó, mely az igei jelentéstartalmat elvontan: fogalomként, dologként nevez meg. *Jó lenne repülni. Szeret enni. Tilos oda bemenni!*

Jelentéséből adódóan nyelvtani szinonimái az igéből képzett *-ás/-és* képzős főnevek, melyek szintén cselekvést, léteezést, történést mint folyamatot fejeznek ki. *Nekiállt enni. – Nekiállt az evésnek. Joga van megnézni a filmet. – Joga van a film megnézéséhez.*

3. A főnévi igenév morfológiai tulajdonságai

A főnévi igenév (akárcsak valamennyi igenév) származékszó: kötelezően képzett szóalak, melyet speciális igenévképzővel hozunk létre.

A főnévi igenév képzője a *-ni*, melynek azonban több alakváltozata is van:

- a *-ni* alapváltozat: *akar-ni, beszél-ni*;
- az *sz-es* és *v-s* változató ige-tővekhez (*tesz, lesz, vesz, hisz, visz, eszik, iszik*) és a *megy* igéhez járuló *-nni* változat: *te-nni, le-nni, hi-nni, me-nni*;
- a személyragozott 1. és 2. személyű alakokhoz járuló *-n* és *-nn* változat: *rág-n-od, ve-nn-em*.

A főnévi igenév morfológiai felépítése a következő:

ige-tő + főnévi igenév képzője (+ személyrag).

Az ige-tő és a képző kötelező elem, a személyrag nem.

A főnévi igenév személyragozása ugyanis nem kötelező nyelvtani művelet, elmaradása esetén nem veszünk fel zéró morfémát. Mondhatjuk személyraggal és személyrag nélkül is: *Nekem nem szabad sokat ennem. – Nekem nem szabad sokat enni.* A személyragot a cselekvővel (a mondat részeshatározójával) egyeztetjük: *Nekem/neked/nelki meg kell hallgatnom/hallgatnod/hallgatnia ezt a mesét.* De így is előfordul: *Nekem/neked/nelki meg kell hallgatni ezt a mesét.* Ez esetben a személyrag nem utal a cselekvő személyére és számára, személytelen.

Vannak esetek, amikor csak személyrag nélkül használjuk személytelen felszólításokban: *Belépni tilos! Lelépni! Felállni! Dohányozni tilos!*

A főnévi igenév személyragozási paradigmája a következő:

egyes szám:			
1. személy	<i>jár-n-om</i>	<i>lép-n-em</i>	<i>te-nn-em</i>
2. személy	<i>jár-n-od</i>	<i>lép-n-ed</i>	<i>te-nn-ed</i>
3. személy	<i>jár-ni-a</i>	<i>lép-ni-e</i>	<i>te-nni-e</i>
többes szám:			
1. személy	<i>jár-n-unk</i>	<i>lép-n-ünk</i>	<i>te-nn-ünk</i>
2. személy	<i>jár-n-otok</i>	<i>lép-n-etek</i>	<i>te-nn-etek</i>
3. személy	<i>jár-ni-uk</i>	<i>lép-ni-ük</i>	<i>te-nni-ük</i>

A főnévi igenév a csak analitikus szerkesztésmóddal létrehozható jövő idejű igelaknál kötelező elem: *el fogok jönni, meg fog nőszülni, át fogják verni*. Itt azonban a főnévi igenév csak alaktanilag az, valójában az analitikus igealak része, amit igazol, hogy mondatrészként nem önálló, hanem az ige része: *A szomszéd Bélát meg fogják verni a többiek*.

4. A főnévi igenév mondatbeli szerepe

A főnévi igenév a mondatban elsősorban alany, tárgy és határozó lehet, valamint jelzőként is előfordul. Állítmányként a Magyar grammatika szerint nem szerepel.

Alanyként: *Kellemes volt meleg vízben fürödni. Fontos lenne megkérdezni a választ.*

Egyes grammatikák szerint ún. kettős alanyként is előfordulhat: *Az ég borulni látszik*. Más felfogás szerint e szerkezetekben nem kettős alany van, hanem a főnévi igenév határozó.

Tárgyként: *Béla szeret úszni. Imád teniszezni. Ne merj hazudni! Megtanult biciklizni.*

Egyes nyelvtanok ún. kettős tárgyról beszélnek az ilyen szerkezetekben: *Laszolni látom a lovakat. Venni szeretnék egy kenyeret*. Más felfogás szerint itt egy tárgy van, a főnévi igenév pedig határozó.

Határozóként: *Lajos pénzt keresni ment Magyarországra*.

A MMNyR. szerint lehet állítmány is: *Venni észre gyászos tévedésünk*. Az újabb grammatikák azonban ezt tagadják.

Jelzőként: a MMNyR. szerint jelző nem lehet. De az újabb nyelvtanok szerint lehet, pl. értelmző: *Senkinek sem teszük az új szokás: hajnalban kelni*.

Fogalmak:

igenévképző

igenév

főnévi igenév

határozói igenév

melléknévi igenév

főnévi igenév személyragozása

Feladatok:

1. Írjon az alábbi főnévi igenevekkel egy-egy mondatot úgy, hogy a főnévi igenév az egyik mondatban alany, a másikban tárgy, aztán pedig határozó legyen.

látni, ütni, szaladni, lépni

2. Írja le az alábbi főnévi igenevek személyragos alakját! (-om/-em, -od/-ed, -a/-e, -unk/-ünk, -otok/-etek, -uk/-ük)

nézni, inni, meglepődni, ugrani, szerepelni, félni

3. Állapítsa meg, az alábbi mondatokban milyen mondatrész a főnévi igenév!

- a) Szeretek verseket olvasni.
- b) Beszélni ezüst, hallgatni arany.
- c) Holnapra meg fogom tanulni a aszavakat.
- d) Jó volt elmondanom valakinek.
- e) Vásárolni ment a boltba.
- f) El kellett menned Párizsból?

A MELLÉKNÉVI ÉS A HATÁROZÓI IGENÉV

1. A melléknévi igenév (participium) fogalma és fajai
2. A melléknévi igenév morfológiai tulajdonságai
3. A melléknévi igenév mondatbeli szerepe
4. A határozói igenév (adverbium verbale) fogalma
5. A határozói igenév időviszonyító jelentése
6. A határozói igenév morfológiai tulajdonságai
7. A határozói igenév mondatbeli szerepe
8. A határozói igenév és a „nyelvhelyesség”
9. A határozói igenév mint figura etymologica
10. A határozói igenév szófajváltása

1. A melléknévi igenév (participium) fogalma és fajai

A melléknévi igenév (participium) átmeneti szófaj a melléknév és az ige között, amely a cselekvést, történést, létezést tulajdonságként nevezi meg.

A melléknévi igenévnek három típusát szokták megkülönböztetni. A megkülönböztetés szempontja lehet:

- 1) a képző, melynek segítségével létrehozzuk a melléknévi igenevet;
- 2) a melléknévi igenév kifejezte időviszonyító jelentés;
- 3) a melléknévi igenévben megnevezett tulajdonság hordozójának aktivitása.

Az első szempont szerint megkülönböztetjük a melléknévi igenév alábbi három típusát:

- a) **-ó/-ő képzős** melléknévi igenév: *ábrázoló, okádó, olvadó, éneklő, öklelő, szökő*;
- b) **-t/-tt képzős** melléknévi igenév: *szorult, füstölt, összevert, mosott, borított*;
- c) **-andó/-endő képzős** melléknévi igenév: *mondandó, felosztandó, beiskolázandó, jövendő*.

A melléknévi igenév időviszonyt is kifejez, s ez az osztályozás másik szempontja. A melléknévi igenév ugyanis azt is kifejezi, hogy a mondatban meglévő főcselekvéshez képest a melléknévi igenévben tulajdonságként kifejezett cselekvés, történést vagy létezés egyidejű, előidejű vagy utóidejű. Eszerint a melléknévi igenév három típusát különböztetjük meg:

- a) **folyamatos történéssű** melléknévi igenév (a mondat főcselekvéséhez képest **egyidejűséget fejez ki**, azaz a tulajdonságként megnevezett cselekvés, történést, létezés a mondat főeseményével azonos időben történik): *A célba elsőként beérkező futó boldogan integetett*. Azaz: egy időben történt a célba érkezés és az integetés.

- b) **befejezett történésű** melléknévi igenév (a mondat főcselekvéséhez képest **előidejűséget fejez ki**, azaz a tulajdonságként megnevezett cselekvés, történés, létezés a mondat főeseményét megelőzően, annál korábbi időben történt meg): *A viharban **kidőlt** fák akadályozzák a forgalmat.* Azaz: előbb kidőlték a fák, s csak aztán akadályozták a forgalmat.
- c) **beálló történésű** melléknévi igenév (a mondat főcselekvéséhez képest **utóidejűséget fejez ki**, azaz a tulajdonságként megnevezett cselekvés, történés, létezés a mondat főeseménye után, annál későbbi időben történik majd meg): *Különválogattam a **megcímzendő** borítékokat.* Azaz: előbb különválogattam a borítékokat, és csak később, ezt követően fogom őket megcímezni.

A fenti két szempont nagyrészt átfedi egymást, ugyanis az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenevek rendszerint egyidejűséget kifejező folyamatos történésűek, a *-t/-tt* képzősök általában előidejűséget kifejező befejezett történésűek, az *-andó/-endő* képzősök pedig leggyakrabban utóidejűséget kifejező beálló történésűek.

A harmadik szempont (azaz a melléknévi igenévben megnevezett tulajdonság hordozójának aktivitása) szerint a melléknévi igeneveket két csoportra oszthatjuk:

- a) **cselekvő értelmű** melléknévi igenév;
 b) **szenvedő értelmű** melléknévi igenév.

A cselekvő értelmű melléknévi igenév azt fejezi ki, hogy a tulajdonságot hordozó maga végzi a tulajdonságként megnevezett cselekvést: *harsogó trombita, megfáradt ember, eljövendő év.*

A szenvedő értelmű melléknévi igenév azt fejezi ki, hogy a tulajdonságot hordozó elszenvedi azt, rajta végzik: *eladó lány, meghívott vendég, megszívlelendő tanács.*

A melléknévi igenév egyik altípusának tekintik az újabb grammatikák az ún. **igei igenevet**, amely voltaképpen a *-t/-tt* képzős melléknévi igenév személyragos alakja: *róka **fogta** csuka, a barátom **rajzolta** kép, a pék **sütötte** kenyér.* Nagyon ritkán előforduló szavak ezek, különösen a beszélt nyelvben.

2. A melléknévi igenév morfológiai tulajdonságai

Akárcsak valamennyi igenév, a melléknévi igenév is képzett igei származékszó.

A melléknévi igenév képzői: *-ó/-ő, -t/-tt, -andó/-endő.*

Szerkezete: *igető + a melléknévi igenév képzője.*

Gyakorlatilag valamennyi igéből képezhető melléknévi igenév. Legproduktívabb az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenevek képzése, a *-t/-tt* és az *-andó/-endő* képzősöké kevésbé produktív.

A melléknévi igenevek toldalékolása nagyban függ attól, milyen mondatrészi szerepet töltenek be. Tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy a klasszikus (még nem főnevesült és nem melléknevesült) melléknévi igenevek nem lehetnek határozók, így nem vehetnek fel határozóragokat, nem fokozhatók, nem

vehetik fel a többes szám jelét, s jellemzően nem kapcsolható hozzájuk a melléknévekhez tipikusan járuló *-ság/-ség* képző. Azaz: azok a melléknévi igenevek, amelyek nem léptek a főnévvé vagy melléknévvé válás útjára, nem vehetnek fel toldalékokat; a melléknévi igenév képzője eszerint nemcsak szófajkötő elem, hanem szóalakzáró is.

Az igei igenév szerkezete némileg eltér a klasszikus melléknévi igenétől: *igető + -t/-tt képző + személyrag*. A melléknévi igenév képzője után teljes személy- és számparadigma következik, mely inkább a névszói személyjelezéshez hasonlatos, mintsem az igei személyragozáshoz:

Az igei igenév személyjelezése		
Egyes szám:		
1. személy: én	<i>süt-ött-em kenyér</i>	<i>hoz-t-am ajándék</i>
2. személy: te	<i>süt-ött-ed kenyér</i>	<i>hoz-t-ad ajándék</i>
3. személy: 1	<i>süt-ött-e kenyér</i>	<i>hoz-t-a ajándék</i>
Többes szám:		
1. személy: mi	<i>süt-ött-ük kenyér</i>	<i>hoz-t-uk ajándék</i>
2. személy: ti	<i>süt-ött-étek kenyér</i>	<i>hoz-t-átok ajándék</i>
3. személy: ik	<i>süt-ött-ék kenyér</i>	<i>hoz-t-ák ajándék</i>

A melléknévi igenevek szófajváltás révén gyakran főnevesülnek, s így ketős szófajuként viselkednek, pl. *a meccset néző* (mn-i igenév) *néző* (fn); *a könyvet olvasó* (mn-i igenév) *olvasó* (fn).

Néha homonímia (azonos alakúság) jöhet létre: *Sokat olvasott* (ige), *így lett olvasott* (mn-i igenév).

3. A melléknévi igenév mondatbeli szerepe

A melléknévi igenév mondatrészként jelző, határozó, valamint állítmány (nem tipikus szerep) lehet.

Jelzőként minőségjelző: *Az utcára **néző** ablakban ült. Az út kigyó **vedlett** bőre. Az **elosztandó** pénz nagyon kevés volt.*

Határozóként tipikusan mód- és állapothatározók: *A fa évig **érőnek** tűnt. A ház **elhagyatottan** állt. A ruhát **kimosandónak** ítélte.*

Állítmányi szerepe nem jellemző. Csak az *-andó/-endő* képzősek szerepelhetnek állítmányként: *A vita mihamarabb **lezárandó!** Az összeg három egyenlő részre **osztandó**.*

A melléknévi igenév jelzői szerepben határozóval bővíthető: *Az udvart tegnap reggel óta **takarító** gyerekek elfáradtak. A Mariról **készült** fotó nagy botrányt kavart. Az Évának **vásárlandó** ajándéokra nincs pénzed.*

Tárggyal csak akkor bővíthető, ha az alapige tárgyas: *gyümölcsöt szed – gyümölcsöt szedő, elülteti a virágot – az elültett/elültetendő virág, kenyeret vásárol – kenyeret vásárló.*

Alannyal csak a személyragozott *-t/-tt* képzős melléknévi igenév (az ún. igei igenév) bővíthető: *A Bea sütötte pogácsa finom.*

4. A határozói igenév (adverbium verbale) fogalma

A határozói igenév (adverbium verbale) átmeneti szófaj a határozószó és az ige között; igéből képzett származékszó, amely igei jelentést hordoz, mellyel egy másik cselekvés, történés, létezés körülményeit fejezi ki.

5. A határozói igenév időviszonyító jelentése

A határozói igenév kétféle módon fejezhet ki időviszonyt.

Egyrészt úgy, hogy az alapige folyamatos vagy befejezett időaspektusát megtartja. Azaz lehet:

- a) folyamatos: *Egymásnak dőlve aludtak.*;
- b) befejezett: *Karjait egymásba fonva üldögélt.*

Másrészt úgy fejezhet ki időviszonyt, hogy utal arra: az általa tartalmazott cselekvés milyen idejű a mondat fő cselekvéséhez képest. Eszerint lehet:

- a) előidejű: *Zavarát látva elengedte.* (előbb látta a zavart, és csak utána engedte el);
- b) egyidejű: *Választ várva nézett rá.* (egyidejűleg nézte és várta a választ);
- c) utóidejű (nagyon riktán): *Halált okozva szúrta meg.* (előbb szúrta a tettes, s csak aztán halt meg az áldozat).

6. A határozói igenév morfológiai tulajdonságai

A határozói igenév a határozói igenév speciális képzőivel hozható létre, melyek: *-va/-ve, -ván/-vén.*

A határozói igenév képzői közül a *-va/-ve* sokkal gyakoribb a mai magyar nyelvben; használati aránya az írott nyelvben kb. 95%, s a beszélt nyelvben ennél is magasabb.

A két képző között korábban funkcióbeli eltérés volt, ma azonban már nincs (pusztán annyi, hogy a *-ván/-vén* állapot- és módhatározói szerepben csak kivételesen fordulhat elő).

Határozói igenevet elvileg bármely igéből létrehozhatunk. Kivétel: *nincs* és *van*; korlátozottan hozható létre az *sz-es v-s* tövű igékből (*tesz, lesz, vesz, hisz, visz, eszik, iszik*) és az ikes hangzóhiányosokból (*rémlik, büzlik, de: csukolva*). A szenvedő és a ható igékből sem gyakran szoktunk határozói igenevet képezni.

A határozói igenév nem toldalékolható, képzője után más toldalék nem állhat.

7. A határozói igenév mondatbeli szerepe

A határozói igenév mondatrészként csak határozó lehet (ha elfogadjuk, hogy a *fel van szántva* típusú szerkezetek állapothatározó és állítmány kapcsolatai; lásd még a 8. pontban). Leggyakrabban mód-, idő-, állapot- vagy okhatározó, de más határozó is lehet.

Mód- vagy időhatározó: *Hazafelé indulva eszembe jutottál. A zsebében matatva megtalálta a pénzt.*

Állapothatározó: *Felöltözve aludt. Térdre borulva kérlelte.*

Okhatározó: *Első sikerén felbuzdulva lett költő. Tapasztalva az emberek szeretetét, képviselőjelölt lett.*

8. A határozói igenév és a „nyelvhelyesség”

A határozói igenév és a létige egyes kapcsolatait (pl. *meg van írva, fel van szántva, ki van nyitva* stb.) nyelvtanaink a nyelvművelők egy része „helytelennek”, „magyartalannak”, „nyelvhelyességi problémának” tekinti. Tény, hogy az *el van utazva, fel van állva, el van aludva, a macska fel van mászva a fára* stb. nem nagyon sikerült szerkezet, de egyiket sem azért érezzük ilyennek, mert idegenszerűek vagy helytelenek. Az ilyen jellegű szerkezeteket helyteleníteni ún. nyelvhelyességi babona. Ezt igazolja pl. jónéhány teljesen megszokott ilyen szerkezet használata, pl. *zöldre van a rácsos kapu festve*.

Az ilyen szerkezetek mondattani elemzése is eltérő a különböző nyelvtanokban.

A föld fel van szántva.

A mondat állítmánya az egyik felfogás szerint a *van*, a *felszántva* pedig állapothatározó. A másik értelmezés szerint a mondat állítmánya a *fel van szántva*.

9. A határozói igenév mint figura etymologica

A határozói igenév néha előfordul nyomósító értelmű figura etymologicában: *kérve kér, várva vár, tudván tudta, látva lát* stb. Nem minden határozói igenévből lehet azonban ilyen szerkezetet létrehozni: **járva jár, *énekelve énekel*. Az újabb nyelvtanok szerint itt nem is figura etymologicáról, hanem egyfajta frazeológiai egységről van szó.

10. A határozói igenév szófajváltása

A határozói igenévből kötőszó, módosítószó, névutó válhat: *illetve, nyilván, múlva*.

Ha a határozói igenév nem vagy csak más jelentésben alakítható vissza igévé, mint az alapigéje, akkor határozószóvá vált: *elvértve találkoztak, betéve tudja a leckét, közvetve utalt rá*. Az ilyen határozószókat szinonim határozószókkal vagy ragos névszókkal helyettesíthetjük: *játszva = könnyedén, elvértve = néha, betéve = kívülről, közvetve = áttételesen*.

Fogalmak:

beálló történésű melléknévi igenév
befejezett történésű melléknévi igenév
folyamatos történésű melléknévi igenév
igei igenév
határozói igenév

Feladatok:

1. Írjon egy-egy mondatot úgy, hogy a melléknévi igenév az egyik mondatban állítmányként, a másikban jelzőként, aztán pedig határozóként szerepeljen.

2. Gyűjtse ki az alábbi mondatokból az igeneveket (főnévi, melléknévi, határozói, igei)!

Látni, hogy a pék sütötte kenyér sokkal szemrevalóbb, mint a házi. Látván látta, hogy nem érheti el az éppen induló buszt.

Az induló szépen hangzott, s ezt hallván mindenki elérzékenyült.

Ugrani akart, amikor kergetve sokak által már nem bírta a futást, de az állandó próbát folytatva futott tovább.

Az állandó zaklatás közepette senki sem tudta, mitévő legyen, de tudták, tenni kell valamit.

3. Alkosson szószerkezeteket az alábbi melléknévi igenevekkel úgy, hogy első esetben főnévi, másodikban melléknévi funkcióban szerepeljen!

csengő, olvasó, sült, meghívott, jövendő, halandó

4. Alkosson szószerkezeteket az alábbi szavakkal úgy, hogy az elsőben igekötő, a másodikban névutó, a harmadikban pedig határozószó funkciójában szerepeljenek!

mellé, félre, fenn, hátra, hozzá, ide, haza, alá

A VISZONYSZÓK FOGALAMA

A MONDATRÉSZ- ÉS SZÓALAKTEREMTŐ VISZONYSZÓK

1. A viszonzyszók fogalma.
2. A viszonzyszók a morfológiai természetű, ill. a nem morfológiai természetű szerkezetekben.
3. A mondatrésztteremtő viszonzyszók (kopulák): az összetett állítmány segédigéi, az összetett mondatrészek segédigenevei, a *volta*, *való* segédszók.
4. A szóalakteremtő viszonzyszók: az igei paradigma segédszavai (*volna*, *fog*).
5. A *tetszik*, *talál*, *szokott* segédigék; a funkcióigék.

1. A viszonzyszók fogalma

A viszonzyszókkal a következőképpen találkoztunk a magyar nyelv azon szó-faji osztályozásában, melyet használtunk:

II. Viszonzyszók

1. Segédige
2. Segédigenév (kopula)
3. Névutó
4. Névutómelléknév
5. Igeköttő
6. Kötőszó
7. Partikula
8. Névelő
9. Tagadószó

II. VISZONYSZÓK	
Önállóan nem mondatrészek, nem bívíthetik.	
Általában nem toldalékolhatók.	
Jelentésük vagy viszonyjelentés, vagy kommunikációs-pragmatikai jelentés.	
Morfológiai természetű szerkezetekben.	Nem morfológiai természetű szerkezetekben.
Segédige: a <i>fog</i> segédige és a <i>volna</i> segédszó; <i>vagyok</i> , <i>vagy</i> , <i>vagyunk</i> , <i>vagytok</i> , <i>volt</i> , <i>lesz</i> , <i>marad</i> , <i>műlik</i>	Kötőszó: <i>és</i> , <i>s</i> , <i>meg</i> , <i>de</i> , <i>azonban</i> , <i>tehát</i> , <i>mert</i> , <i>hogy</i> , <i>bár</i> , <i>ha</i>

Segédigenév: <i>lenni, lévén</i>	Partikula: <i>is, egyáltalán, ám; alig, majdnem, csak, csakis, csupán, leginkább, -e</i>
Névutó: <i>mellett, alatt, fölött</i>	Névelő: <i>a, az, egy</i>
Névutómelléknév: <i>melletti, alatti</i>	Tagadószó: <i>ne, nem</i>
Igekötő: <i>el-, fel-, rá-, ki-, be-, át-</i>	

A *viszonyszók* tehát olyan szavak, melyek önállóan nem mondatrészek, nem bővíthetők, általában nem toldalékolhatók, jelentésük viszonyjelentés vagy pragmatikai-kommunikációs.

2. A viszonzók a morfológiai természetű, ill. a nem morfológiai természetű szerkezetekben

A viszonzók megjelenhetnek:

- morfológiai természetű szerkezetekben, ill.
- nem morfológiai természetű szerkezetekben.

Morfológiai természetű szerkezeteken azt értjük, hogy a viszonzó valamely alapszófajú szóval analitikus szerkesztésmódú szóalakat alkot, amely szó értékű, azaz morfológiailag egyetlen egység bár formailag több szóból áll. Ilyen pl. a jövő idejű igelak, ahol a *fog* segédige (*várni fog*), ill. a feltételes mód múlt idejű igelak, ahol a *volna* segédige alkot a főigével morfológiai természetű szerkezetet (*aludt volna*). Ezek együtt alkotnak mondatrészt: *Béla szívesen aludt volna még egy ideig. Holnap majd sokáig fog aludni.*

Hasonló, a ragos névszóra emlékeztető szerkezetet alkot a névutós szerkezet (*asztal alatt*), a névszói-igei állítmány igei segédszója (*Béla bátor volt.*), továbbá az igekötő, amely az igehez kapcsolódva összetett szóként viselkedik (*eljön*). Az utóbbit kivéve ezek is együtt alkotnak mondatrészt: *Az asztal alatt találta meg.*

Nem morfológiai természetű szerkezetekben jelenik meg a viszonzók közül a kötőszó (tagmondatok vagy mondatrészek között jelenik meg), a partikula (amely a mondat egység egy részéhez kapcsolódik), a tagadószó (a mondat egy részét tagadja) és a névelő (amely a főnévhez vagy a főnévi csoportozhoz járul).

3. A mondatrészeremtő viszonzók (kopulák): az összetett állítmány segédigéi, az összetett mondatrészek segédigenevei, a *volta, való* segédszók

A morfológiai természetű szerkezetekben megjelenő viszonzók két csoportra oszthatók:

- mondatrészeremtő viszonzók,
- szóalakeremtő viszonzók.

A mondatrészeremtő viszonzók közé azok tartoznak, amelyek egy alapszó-fajú szóval alkotott szerkezetben hozzájárulnak ahhoz, hogy a szerkezet főtagja a megfelelő mondatrész lehessen. Ezeket a viszonzókat összefoglaló néven *kopulának* nevezzük.

A kopulák közé a következő viszonzyszók tartoznak:

- a) az összetett állítmány segédigéi,
- b) az összetett mondatrészek segédigenevei,
- c) a *volta* és a *való* segédszók.

a) Az összetett állítmány segédigéi

Az összetett (más néven névszói-igei) állítmány két részből áll: a névszói részből és egy segédigéből. Az összetett állítmány fogalmi jelentését egy főnév, melléknév vagy névmás tartalmazza, de az igei természetű állítmánynak személyt, időt, módot kell kifejeznie, ezért van szükség a segédigére. Azaz: a névszók csak akkor lehetnek állítmányi szerepben, ha a megfelelő segédige kifejezi a személyt, időt, módot. Vagyis a segédige alkalmassá teszi a névszókat az állítmányi szerep betöltésére, vagyis mondatrészeremtő.

Az összetett állítmány segédigéi: *van (volt, lesz), marad, múlik*, ill. ezek megfelelő paradigmatiszós változatai:

A lövés sikeres volt/volna/lesz/lenne/lehet/lehetne.

A lövéseink sikeresek voltak/volnának/lesznek/lennének/lehetnek/lehetnének.

Béla mindig hülye marad. Mari húszéves múlt.

Ha az összetett állítmány kijelentő módú, jelen idejű, egyes szám 3. személyű, akkor a segédigének nem kell kifejeznie a személyt, időt, módot (mert ezek mind zéró morfémák), így a segédige elmarad. Ezt nevezzük névszói állítmánynak.

Az összetett állítmány segédigéi a *-hat/-het* képző kivételével nem vehetnek fel szófajtartó képzőt, igeikötőket is csak korlátozottan (általában hangsúlyos helyzetben). A mondatban természetesen a fentiekől eltérő értelmezésekkel is találkozhatunk.

b) Az összetett mondatrészek segédigenevei

Az összetett mondatrészek segédigeneveit a segédigékből hozzuk létre az igenévkötés szabályai szerint: *van/lesz – lenni, lévén; marad – maradni, maradván; múlik – múlni, múlva*. Ilyenkor az összetett állítmányból (amely formálisan, grammatikai értelemben egyetlen, igei tulajdonságokat hordozó szó) összetett bővítést hozunk létre:

Lajos első volt – összetett állítmány. *Jó elsőnek lenni* – összetett alany. *Lajos szeretne első lenni* – összetett tárgy. *Első lévén érmet kapott. Igyekezett elsőnek lenni* – összetett határozók.

A segédigenevek ritkán toldalékolhatók.

c) A volta és a való segédszók

A *volta* és a *való* segédszók szintén összetett mondatrészeket hoznak létre, mint az összetett mondatrészek segédigenevei, csak nem ige-nevek.

A *volta* a *van*-ból keletkezett olyan segédige, amely az összetett állítmányból létrehozott összetett alany, összetett tárgy, összetett határozó segédigéje: *János orvos volta hihetetlen volt* – összetett alany; *Csodálom bátor voltát* – összetett tárgy; *Kételkedem okos voltában* – összetett határozó.

A *való* kopula az összetett jelző segédigéje. Eltér az imént tárgyalt segédigéktől abban, hogy nem vezethető le az összetett állítmányból.

A *való* segédszót olyan összetett jelzőben alkalmazzuk, amelynek névszói részében egy ragos főnév van: *A vásárba való indulás izgalmas* – összetett jelző.

4. A szóalakteremtő viszonzások: az igei paradigma segédszavai (*volna, fog*)

A szóalakteremtő viszonzások egy-egy lexéma valamely szóalakját (paradigmatikus változatát) hozzák létre. Segítségükkel összetett analitikus szóalakokat alkotunk, melyekben a segédszók egy vagy több grammatikai jelentés hordozói.

A magyarban tipikus analitikus szóalakjai az igének vannak. Legtipikusabb a jövő idő *fog* és a múlt idő, feltételes mód *volna* segédigéje.

A *fog* olyan segédige, amely egy főnévi igenévi szóalakkal együtt alkot teljes értékű jövő idejű igét. Sem a főnévi igenévi alaknak, sem a *fog* segédigének önálló mondatrészi szerepe nincsen, csak együtt alkotnak szóalakot. Az igei személyragozást a segédige kapja: *enni fogok, fogsz, fog, fogunk, fogtok, fognak*.

A *fog* segédige a személyragokon kívül egyéb toldalékokat nem vesz fel, hiszen az igei morféma szerkezet része. Idő és módjele nincs, és képzők sem járulhatnak hozzá. Időjele azért nincs, mert alaktanilag analitikus igealak fejezi ki a jövő időt. Módjel pedig azért nem járul hozzá, mert jövő időben csak kijelentő mód van, melynek zéró morféma a jele.

A *volna* az igei paradigmában a múlt idejű igealak feltételes módját fejezi ki. Nem tipikus segédige, hiszen pl. nem személyragozható, alakja változtathatatlan. Teljes, személyragozott, múlt idő jelével állatott igével együtt alkotja az analitikus igealakot: *éltem, éltél, élt, éltünk, éltetek, éltek volna*. Funkciója a feltételes mód kifejezése. Kapcsolata az igével oly szoros, hogy szórendje megváltoztathatatlan: mindig szorosan a múlt idejű igealakot követi.

5. A *tetszik, talál, szokott* segédigék; a funkcióiigék (*folytat, végez, hoz, ad, tesz stb.*)

A fentiekén kívül segédigének tekintik a *tetszik*, a *talál* és a *szokott* segédigét, melyek főnévi igenévi alakokkal együtt jelennek meg: *El tetszik jönni? Meg talál fájni. Reggel szokott fájni*. Mindhárom morfológiai természetű szerkezetet alkot a főnévi igenévvvel, azaz a főnévi igenév és a segédige együttesen alkot egy analitikus igealakot. Viselkedésük azonos a *fog* segédigéjével: mindig a *tetszik*,

talál, szokott kapja a személyragokat: *szoktam, szoktál, szokott késni, be találasz, találtak pisilni.*

A *szokott* segédige a cselekvés, történés rendszerességére, gyakoriságára vonatkozik. Hiányos ragozású: csak múlt idejű paradigmája létezik.

A *talál* a cselekvés, történés véletlenségére, akaratlanságára vonatkozik. Teljes személy- és módbeli paradigmája van.

A *tetszik* egyetlen beszédhelyzetben fordul elő: amikor a beszélő a beszédpartnerhez szól, a magázódás egyik formáját használva. Mivel a magázás formailag a 3. személyhez kötődik, a *tetszik*-nek is csak 3. személyű alakja van egyes és többes számban: *tetszik/tetszenek, tessenek.*

Egyik itt említett segédigének sincs jövő idejű alakja.

A mondatrésztteremtő segédigékhez hasonlatosak az ún. funkcióigék, melyek toldalékos névszókhoz kapcsolódnak: *harcot folytat, beszédet tart, munkát végez, döntést hoz, választ ad, javaslatot tesz.* E szerkezetek nagy része képzős szavakká transzformálható: *harcol, beszél, dönt, válaszol, javasol.* A funkcióige a kopulához hasonlít, de nem alkot morfológiai szerkezetet a ragos névszóval.

Fogalmak:

funkcióige

kopula

mondatrésztteremtő viszonyzó

morfológiai természetű szerkezet

nem morfológiai természetű szerkezet

segédige

segédigenév

segédszó

szóalakteremtő viszonyzó

viszonyzó

Feladatok:

1. Válogassa ki az alábbi szövegből a névutókat és az igekötőket

Akár megcsinálod, akár nem, de akkor is be kell menned a munkahelyedre. Tudom, hogy percek alatt meg tudnád csinálni, ha akarnád, de te napról-napra halaszod. Pedig már egy hete is van annak, hogy rád bízta ezt a feladatot. Más megörülne egy ilyen lehetőségnek, azonban te le sem bagózkod az ilyen munkát. De majd egy hét múlva már hiába is csinálod meg, mert akkor már nem kell. Ugyanis ekkor jár le a határidő, amit te sohasem szerettél betartani. De úgy látszik, nincs semmi új a nap alatt. Nap-nap után telik el, s maradsz lustának lenni. Hát legyen, ahogy akarsz.

2. Írjon mondatokat a *maradni* és a *múlni* segédigenevekkkel úgy, hogy azok a mondatban.... szerepeljenek!

- a) összetett alanyként
- b) összetett tárgyként
- c) összetett határozóként

3. Szerkesszen olyan mondatpárokat, amelyekben egyszer ige, egyszer se- gédige a megadott szó!

fog, volt, volna, lett, legyen

A NÉVUTÓ ÉS NÉVUTÓMELLÉKNÉV AZ IGEKÖTŐ

1. A névutó (posztpozíció) fogalma.
2. A névutó felépítése.
3. A névutó fajtái.
4. A névutó jelentése.
5. A névutó kapcsolata más szófajokkal.
6. A névutómelléknév.
7. Az igekötő (praeverbium; praefixum verbale) fogalma.
8. Az igekötő alakja.
9. Az igekötő funkciója.
10. Az igekötő szórendje és helyesírása.
11. Az igekötő átmeneti jellege.
12. Az igekötő kapcsolata más szófajokkal.

1. A névutó (posztpozíció) fogalma

A névutó (posztpozíció) olyan viszonszó, amely morfológiai természetű szerkezetet alkot az előtte álló névszóval; ahhoz szorosan, rendszerint hangsúlytalanul kapcsolódik: *a fa alatt, a ház mellett, a tea után, evés előtt*. A névszó jelentését valamilyen határozói viszonyjelentéssel bővíti, akárcsak a határozóragok. Funkciója tehát hasonlatos a névszói viszonyragokéhoz.

A névutós névszó a névszóval együtt alkot bővítményértékű mondatrészt.

A viszonyraggal szemben a névutó szabad tőmorféma, önálló hangalakkal rendelkező önálló szó, amelyre az egyalakúság jellemző, s amely így nem illeszkedik hangrendileg a névszótóhoz. Alakja hosszabb a ragénál, általában több szótagú.

Egyetlen névszóhoz több névutó is járulhat: *a ház elé vagy mellé*, ill. egy névutó tartozhat egyszerre több névszóhoz is: *a ház vagy a budi mellé*.

A névutó önmagában nem mondatrész, nem is bővíthető. Alakja nem változtatható, általában nem vesz fel toldalékokat. Kivételesen ragozható: *nyár előttről, ebéd utánra*; megkaphatja az *-i* melléknévképzőt és ezáltal névutómelléknévvé válik: *a fa melletti*. Személyragos alakban is használjuk, de ekkor már nem névutó, hanem személyes névmás: *alattam, fölöttem, mellettem*.

Legrégibb névutóinkra az irányhármasság jellemző (azaz a hová?, hol?, honnan? kérdésre felelnek), s ezeknek három alakjuk van: *alá–alatt–alól*,

elé–előtt–elől, felé–felett–felől, közé–között–közül, mögé–mögött–mögül, mellé–mellett–mellől.

2. A névutó felépítése

A névutók jelentős része több szótagú, morfológiailag tagolhatatlan: *alá, alatt, alól, elé, előtt, elől, miatt, körül, óta, után* stb.

Más névutók többtagúak, és eredeti morfémaszerkezetük még felismerhető: *egyetemben, átellenben, szemben, végig, fogva, múlva* stb.

3. A névutó fajai

- a) **A szoros értelemben vett** névutók, melyek ragtalan névszókhoz járulnak, s melyek egyetlen funkciója a névutói szerep: *alá, által, ellen, felé, felől, fölé, gyanánt, helyett, köré, mellé, mellett, mellől, miatt, mögé, mögött, mögül, múlva, nélkül, óta, szerint, után* stb. (egyszerű névutók), illetve *között, közé, közül* (többes értelmű ragtalan névszókhoz járuló névutók).
- b) **Ragvonzó** névutók, melyek csak olyan névszóhoz járulnak, mely meghatározott ragot visel: *-nél fogva, -tól fogva, -hez képest, -tól kezdve, -re nézve*. Ezek között vannak olyan névutók is, melyek akár a névszójuk elé is kerülhetnek: *-n át (éveken át, ill. át az éveken), -n belül, -n keresztül, -n túl* (időhatározóként névutók), *-vel együtt, -n felül* (mértékhatózóként névutó), *-n innen, -n kívül* (állapot- és tekintethatózóként névutó), *-vel szemben, -n végig*. Ezek közül több önállóan határozószóként is előfordul: *belül, együtt, felül, innen, kívül, túl, végig*.
- c) **Birtokos személyjelet tartalmazó** névutók, melyek ragtalan és ragos névszóhoz egyaránt járulhatnak: *alapján, céljából, dacára, ellenére, érdekében, értelmében, esetében, folyamán, javára, következtében, nyomán, részéről, számára, táján* stb.

4. A névutó jelentése

A névutókat aszerint is szokták csoportosítani, hogy milyen viszonyjelentést fejeznek ki. Eszerint megkülönböztetünk:

- a) helyviszonyt kifejezőket: *alatt, fölé, elé, mellett, közé* stb.
- b) időviszonyt kifejezőket: *múlva, múltán, fogva, óta, tájt, tájban* stb.
- c) elvontabb viszonyt kifejezőket: *helyett, ellen, ellenére, részére, miatt, végett, iránt* stb.

A valóságban azonban a névutók jelentős része egyszerre több viszonyjelentés hordozója lehet. Az *alatt* pl. hely-, idő- és elvontabb viszonyt is kifejezhet: *az asztal alatt, egy év alatt, a keze alatt*. Hasonlóan több viszonyjelentést hordoz pl. az *alól, elé, előtt, elől, alá* stb. névutó.

5. A névutó kapcsolata más szófajokkal

Egyes ragos névszók viszonyozói szerepük lehetnek olyan szerkezetekben, ahol a névszó jelentése háttérbe szorul. Ezek névutószerű névszók: *tündér alakjában, születésnapod alkalmából, minden alkalommal, semmi áron, végszükség esetén* stb.

Néhány névutó többszófajú. Pl. a ragvonzó névutók egy része határozószóként is él, s így mondatrész is lehet: *közel, végig, innen, felül* stb.

Egyes ragvonzó névutók igekötőként is használatosak: *átszalad, túlfűt* stb. Határozói igenév és névutó is lehet a *múlva, fogva, kezdve*.

A legrégebbi névutók egy része személyragozott alakban a személyragozott személyes névmás rendhagyó paradigmájának részei: *alattam, melletted, előttünk* stb.

6. A névutómelléknév

Az egyszerű, ún. valódi névutók egy része ellátható az *-i* melléknévképzővel: *alatti, melletti, előtti, utáni, felőli, fölötti, helyetti, iránti* stb. Az így keletkezett szó így melléknévi jellegű szavá válik, melyet névutómelléknévként neveznek.

A névutómelléknévek is névutószerűen alkotnak szerkezetet az előttük álló névszóval: *az asztal alatti, a lámpa melletti*, de az egész névutós szerkezet melléknevesítik, és így mondatrészként a jelzői szerep betöltésére teszik alkalmassá.

Amikor névutómelléknévet hozunk létre, voltaképpen nem is a névutó, hanem az egész névutós (azaz a morfológiai típusú) szerkezet kap *-i* melléknévképzőt: *(a fa mellett)-i*. A képző szerepe itt a névutós szerkezethez kapcsolt *lévő, való* igenév funkciójával azonos: *a szél alatti = a szék alatt lévő*.

7. Az igekötő (praeverbium; praefixum verbale) fogalma

Az igekötő (praeverbium; praefixum verbale) a határozószókkal rokon viszonyzó. A határozószókkal való rokonsága okán a MMNyR. a határozószók közé sorolja őket.

Az igekötő olyan viszonyzó, amely tipikusan igéhez (esetleg igei természetű szóhoz, igenévhez vagy igéből képzett főnévhez) járul. Rendszerint prefixumszerűen kapcsolódik a tőhöz, ám valójában az igekötős igéket összetett szóként értelmezzük.

8. Az igekötő alakja

Hangrendi szempontból az igekötő mindig változatlan, egyalakú, nem illeszkedik. Ez a tulajdonsága az összetett szavak összetételi tagjai közötti viselkedéshez hasonló.

Az igekötők többsége egy szótagú: *meg, le, fel, ki, be, el, át* stb. Vannak azonban több szótagúak is: *alá, ide, közbe, össze, vissza, együtt, hátra* stb. Ezek

közül némelyik fokozható is, de a fokjeles alakot már határozószónak tekintjük, nem igekötőnek, s nem is írjuk egybe az igével: *visszább, hátrább*. A *tovább* ellenben igekötő, ha egybeírjuk az igével: *továbbáll, továbbbnéz*, de határozószó is lehet: *Ez nem mehet így tovább!*

Az igekötő morfológiailag nem tagolható.

Alakjuk nem változtatható, toldalékmorfémát nem vehetnek fel, mondatrészi szerepet nem tölthetnek be. Ellenben eldöntendő kérdésre adott válaszként önálló szómondatként is előfordulhat: *Megetted? Meg. Rálépett? Rá.Elhoztad? El.*

9. Az igekötő funkciója

Az igekötőnek két funkcióját különböztetjük meg:

- a) jelentésmódosító szerep, ill.
- b) szintaktikai szerep.

a) Az igekötő jelentésmódosító szerepe:

- megjelöli a cselekvés irányát: *bemegy, kimegy, visszatér, széttelint, hátránéz, elvesz, átvesz*;
- megjelöli az ige aspektusát, akcióminőségét:
 - (i) jelöli a befejezettséget (*megír, elvesz, felszánt*);
 - (ii) kifejezi a cselekvés kezdő jellegét (*felgyújt, meglát, megáll*) vagy mozzanatosságát (*megcsörrent, meglódít*), esetleg eredményességét (*megcsinál, elolvas*);
 - (iii) a folyamatos ige jelentését erősíti a tartósság, folyamatosság kiemelésével (*elbeszélget, elidőz*);
- néha az alapige és az igekötő kapcsolata révén létrejött jelentés nem vezethető le azok jelentésének összegéből, hanem az igekötő sajátos többletet ad hozzá a jelentéshez: *kimos, elmos, felmos, félresikerül, beint, letegez, felmagasztal* stb.

b) Az igekötő szintaktikai szerepe:

- a tárgyatlan alapigét tárgyassá teszi: *fut – lefut, nő – benő*;
- megváltoztatja az ige vonzatát: *kel (valaki) – felkel (valahonnan), dönt (valamiről) – eldönt (valamit), lép – rálép, ajándékoz (valamit) – megajándékoz (valakit)*;
- szűkítheti az ige jelentéskörét, s ezzel csökken a vonzatok száma: *néz – ránéz, benéz, megnéz, átnéz, visszánéz, kinéz*.

10. Az igekötő szórendje és helyesírása

Az igekötő szórendi helyét tekintve állhat:

- a) közvetlenül az ige előtt (egyenes szórend);

- b) közvetlenül az ige után (fordított szórend) és
- c) az ige és az igekötő között több szó is előfordulhat (megszakított szórend).

Ha közvetlenül az ige előtt áll, akkor az összetett szavakhoz hasonlóan egybeírjuk őket: *kinéz, megjön, leszáll, visszatér*. Az ilyen helyzete miatt tekintik prefixumszerűnek az igekötőket. Kivételes esetben (igekötő-halmazkor) azonban az ige előtt állva is elválhat az igekötő az igétől: *fel-le járkál*. Az igekötő megisméltésekor azonban egybeírjuk: *meg-megáll, ki-kinéz*.

Ha közvetlenül az ige után áll, akkor külön írjuk őket: *száll le az est, nem ment el, nézz be, figyelj meg*. Ilyenkor az ige és az igekötő morfológiai természetű szerkezetet alkot (akárcsak a névszó és a névutó).

Ha az ige és az igekötő közé egy vagy több szó ékelődik, akkor is külön írjuk őket: *le is esett, át volt fázva, el akarja kerülni, el fog esni, meg kell neki is tanulni, el kell Béla szép lányának is végre mennie*. Ilyenkor is morfológiai típusú szerkezetet alkot az igével, elemzéskor az igével vesszük figyelembe.

11. Az igekötő átmeneti jellege

Az igekötő átmeneti szófajnak tekinthető több szempontból is. Egyrészt toldalékszerű (képzőhöz hasonló szerepű), a prefixumokhoz hasonlóan járulhat a tőhöz. Másrészt nagyban hasonló a határozószókhöz. Harmadrészt morfológiai természetű szerkezet alkotására képes viszonyzó. Negyedszer pedig: önálló mondatzóként is előfordulhat eldöntendő kérdésekre adott válaszként.

12. Az igekötő kapcsolata más szófajokkal

Az igekötők egy része több szófajú: igekötőként, határozószóként és névutóként is előfordul.

Igekötő és névutó: *körülnéz – az asztal körül; mellébeszél – a szék mellé; átnéz – egy éven át; túlkiabál – a hegyen túl*.

Igekötő és határozószó: *idejön – ide esett, odair – lépj oda, hátranéz – hátra hagy*.

Igekötő, névutó és határozószó: *együttműködik – Bélával együtt – együtt sétáltak*.

A fokozott igekötőket már határozószóknak tekintjük: *alább, idebb, összebb, visszább* (kivétel: *tovább – továbblép*).

A személyraggal ellátott igekötőket személyes névmásnak tekintjük: *alád néz, belém szeret*.

Fogalmak:

igekötő
névutó
névutómelléknév
ragvonzó névutó

Feladatok:

1. Írjon 3-3 olyan igekötős igét, amelyben az igekötő jelentésfunkciója:

- a) irányjelölés
- b) befejezettség, eredményesség
- c) kezdés, mozzanatosság
- d) tartósság, ismétlődés
- e) hibázás, sikertelenség

2. Mely igekötőkkel használhatjuk az alábbi igéket?

vizsgál, értékel, beszél, lő, csíp, sóz, szűr, köt, fest, ugrik, ültet, nyomoz

3. Az alábbi mondatokból keresse ki a morfológiai természetű szerkezetekben előfordulóviszonyzókat!

- a) Bátornak lenni annyit jelent, hogy mindent megtenni, s nem megijedni.
- b) Ez az eszköz arra való, amire csak használni akarjátok.
- c) Gyakran esett meg, hogy annyit kellett várnunk a buszra, amennyi idő alatt már rég beértünk volna a munkahelyünkre.
- d) Reggel le kell csatokolni a lovakat, hogy egész nap friss erővel vágtsanak.
- e) A fal alatti rész még vizes, ezért nem menjetek oda, mert különben be fogtok szakadni.

A KÖTŐSZÓ ÉS A PARTIKULA

1. A kötőszó fogalma, általános jellemzése.
2. A kötőszó alakja.
3. A kötőszók osztályozása.
4. A kötőszó jelentése.
5. A kötőszó nélküli szerkezetek.
6. A kötőszó kapcsolata más szófajokkal.
7. A kötőszó helyesírása.
8. A partikula fogalma, általános jellemzése.
9. A partikula alakja.
10. A partikulák fajai jelentésük szerint.
11. A partikula a mondatban.
12. A partikula kapcsolata más szófajokkal.

1. A kötőszó (konjunkció) fogalma, általános jellemzése

A kötőszó (konjunkció) *A nyelv enciklopédiája* szerint szavakat vagy más szerkezeteket összekapcsoló szó.

A Magyar grammatika meghatározása alapján a kötőszó olyan viszonszó, amely szavakat, halmozott mondatrészeket, tagmondatokat, szövegmondatokat kapcsol össze. A kapcsoló szerep következtében semmilyen kérdésre nem felel. Rendszerint hangsúlytalan elem, az összekötött elemek közötti nyelvtani, illetve logikai viszonyt jelöli. A mondat szavaival nem alkot sem szintaktikai, sem morfológiai természetű viszonyt.

2. A kötőszóalakja

A kötőszó alakja állandó, nem változtatható. Toldalékokat nem vesz fel. Legnagyobb részük morfológiailag tagolhatatlan, és egy vagy két szótagúak: *és, de, hát, meg, mert, ha, pedig* stb.

Kisebbrészük morfológiailag tagolható: *ezért, ellenben, azonban, illetve, hanem, tudniillik, mindazonáltal, egyrészt, másrészt* stb. A tagok önálló jelentése azonban eltávolodott az őket alkotó morfémák saját jelentésétől.

Megkülönböztetjük az egyszerű (*és, s, meg, de, ha, hogy*) és az összetett (*azután, mindazonáltal, egyrészt, merthogy, úgyszólván*) kötőszókat.

Kötőszók alakulhattak ki

- a) ragos névszóból (*ezért, ellenben*),
- b) határozói igenévből (*illetve*),

- c) morfológiai típusú szerkezetből (*azután*),
- d) szintaktikai szerkezetből (*egyrészt, másrészt*),
- e) önálló szavak nem szintaktikai jellegű kapcsolatából (*nemcsak, mert-hogy*),
- f) de akár külön tagmondatból (*jóllehet, tudniillik*)
- g) vagy indulatszóból is (*de*).

Amint láthatjuk, keletkezésük lejellemzőbb előzménye a szófajváltás és a szóösszetétel. A kötőszók keletkezése folyamatos, a kötőszó nyitott szóosztály, folyamatosan alakulnak más szófajokból kötőszók.

3. A kötőszóosztályozása

A kötőszókat többféle szempontból osztályozhatjuk:

- a) funkciójuk (az általuk kifejezett nyelvtani viszony) szerint;
- b) aszerint, hogy az összekapcsolt egységek a nyelv mely szintjén helyezkednek el;
- c) előfordulásuk szerint.

3.1. A kötőszók funkciójuk (az általuk kifejezett nyelvtani viszony) szerint

A kötőszók e szempont alapján lehetnek alá- és mellérendelők.

Az alárendelők alárendelő szerkezetekben jelennek meg, és az alárendelő grammatikai viszonyt jelölik: *mert, hogy, merthogy, mint, ha, mintha, mivel, bár, jóllehet, noha, ámbár* stb.

A mellérendelők elsősorban logikai viszonyra utalnak, és jelölhetnek:

- a) egymásnak mellérendelt tagok közötti tér- és időbeli kapcsolatot: *és, meg*;
- b) hozzátoldó kapcsolatot: *és ... is*;
- c) fokozó kapcsolatos viszonyt: *sőt*;
- d) ellentétet: *hanem, de*;
- e) vagylagosságot, választó viszonyt: *vagy*;
- f) oksági viszonyt, következtetést: *ezért*;
- g) magyarázó viszonyt: *ugyanis, vagyis*.

Néhány kötőszó egyaránt előfordulhat alá- és mellérendelő szerkezetben. A *mert* pl. szószerkezeti szinten mindig mellérendelő, de tagmondatok között már alárendelő is lehet (*Sár van, mert esett az eső* – alárendelő; *Felveszem az új ruhám, mert [hiszen, ugyanis] van nekem olyan is* – mellérendelő). Hasonló a helyzet a megengedő kötőszókkal (*bár, jóllehet, noha, ámbár, ámbátor*) is: szószerkezeti szinten mellérendelők, tagmondatok között azonban alárendelők.

A kötőszók tisztán alá- vagy mellérendelő csoportba sorolása tehát nem problémamentes.

3.2. A kötőszók az összekapcsolt elemek nyelvi szintje alapján

Eszerint vannak:

- a) csak mondatok között előforduló;

- b) mondatok és mondatrészek között is megjelenő;
- c) csak mondatrészek között megjelenő kötőszók.

A **csak mondatokat összekapcsoló** kötőszók elsősorban alárendelő jellegűek: *hogy, ha*. Ha szövegtagolás során az egyébként összetett mondatokat széttagoljuk, akkor szövegmondatok között is megjelenhetnek.

A **mondatok és mondatrészek között egyaránt előforduló** kötőszók mellérendelők (*és, is, de, tehát, vagy, vagy ... vagy, akár ... akár* stb.), illetve néhány olyan kötőszó, amely alá- és mellérendelőként egyaránt előfordulhat (*bár, ám, mert* stb.).

Csak mondatrészek között jelenhet meg pl. a mellérendelő *mind ... mind* kötőszó.

3.3. A kötőszók előfordulásuk szerint

Előfordulásuk szerint lehetnek:

- a) csak egyes használatúak,
- b) egyes vagy páros használatúak,
- c) csak páros használatúak.

Csak egyes használatúak azok, melyek az összekötött szerkezetek között csak egyszer fordulnak elő: *és, meg, hogy, avagy, mert, ennélfogva, noha*.

Egyes vagy páros használatúnak tekintjük azokat, melyek egyszer és többször is előfordulhatnak: *is, se, sem, vagy* stb. Pl.: *Se pénz, se posztó. Vagy jössz, vagy itt hagylak. Feri is, Mari is eljött.*

Csak páros használatúak azok a kötőszók, melyek ismétlődnek vagy több elemből állnak: *mind–mind, akár–akár, egyrészt–másképp, nemcsak–hanem, nemcsak–hanem–is*.

4. A kötőszó jelentése

4.1. Ok–okozat viszonytjelentők:

- a) Ok–okozati viszonyra ok–okozat sorrendben utaló kötőszók: *úgyhogy* (=tehát), *tehát, így, ezért, ennélfogva, következésképpen*. Pl.: *Esik az eső, ezért ázik a mező.*
- b) Ok–okozati viszonyra okozat–ok sorrendben utaló kötőszók: *mert, mert-hogy, mivel, mivelhogy, minthogy, ugyanis, tudniillik, hiszen*. Pl.: *Kabátot vettem fel, mert hideg van.*
- c) Az ok–okozati viszony feltételes jelentéstartalommal jelenik meg a *ha* segítségével, mely a feltételes sajátos jelentéstartalmat jelöli. Pl.: *Ha esik az eső, akkor esernyőt viszek magammal.*
- d) A szándéktalan okozatot jelöli a *hogy* kötőszó az *úgy, olyan, akkora, annyi* stb. utalószókkal társulva. Pl.: *Úgy értettem a szavaidból, hogy eljössz.*

4.2. Célviszonyt jelentő a *hogy* az *azért* utalószóval együtt. Pl.: *Azért jöttem, elvigyelek magammal.*

4.3. *Ellentétes viszonyt fejeznek ki:*

- a) *bár, jóllehet, holott* (megengedő alárendelésben); pl.: *Sokat ettem, bár nem voltam éhes.*
- b) *azonban, ellenben, viszont, pedig* (szembeállító ellentétes mellérendelésben); pl.: *Szép, azonban nagyon buta.*
- c) *(nem...)* *hanem* (kizáró ellentétet jelöl); pl.: *Nem itt lakom, hanem ott.*
- d) *de, ámde, ám, csakhogy* (megszorító ellentétet jelölnek); pl.: *Jól néz ki ez a ruha, ám túlságosan drága.*

4.4. *Helyreigazítás, helyesbítés, pontosítás jelölésére (is) szolgál a vagyis, azaz, azazhogy, mégpedig, illetve, tudniillik.* Pl.: *Béla, vagyis a Mariska férje volt itt.*

4.5. *Vagylagosságra, választási lehetőségre utalnak: vagy, vagy ... vagy, akár ... akár.* Pl.: *Vagy jössz, vagy maradsz.*

4.6. *Az összekapcsolt tagok közötti kapcsolatra utalnak:*

- a) egyszerű kapcsolatos mellérendelés: *és, s, meg*; pl.: *Esik az eső, és süt a nap.*
- b) hozzátoldó viszony: *is, se, sem*; pl.: *Se Béla, se Lajos nem tudja a választ.*
- c) ellentétes hozzátoldó viszony: *(nemcsak...)* *hanem ... is*; pl.: *Nemcsak ő volt ott, hanem én is.*
- d) összefoglaló-megosztó kapcsolatos mellérendelés: *is ... is, sem ... sem, hol ... hol, egyrészt ... másrészt*; pl.: *Sem ő, sem én.*
- e) fokozó viszony: *sőt*; pl.: *Szép, sőt gyönyörű az idő.*

4.7. *A hasonlítás tartalmára utal a mint, feltételes hasonlításra a mintha.* Pl.: *Fénylik, mintha aranyból volna.*

4.8. *A mintsem, semmint, semhogy, hogysen a hasonlító határozói alárendelés kötőszavai.* Pl.: *Inkább megette, mintsem másnak adja.*

5. A kötőszó nélküli szerkezetek

Az egymással mellérendelő viszonyban lévő szavakat gyakran kötőszóval vagy kötőszó nélkül is kapcsolhatjuk egymáshoz: *Reggelire teát és pirítóst ettem. Reggelire teát, pirítóst ettem.* Amikor kettőnél több, egymással mellérendelő viszonyban lévő halmazott mondatrész kerül egymás mellé, rendszerint csak az utolsó kettő közé teszünk kötőszót: *Feri, Béla, Mari, Lajos meg Éva együtt utaztak el.*

A szerkezetek kötőszavak nélküli összekapcsolását parataxisnak nevezzük.

6. A kötőszó kapcsolata más szófajokkal

A kötőszók funkcióját, azaz a kapcsoló feladatot más szófajok is betölthetik:

- a) **vonatkozó névmások:** elsősorban az alárendelő összetett mondatok tagmondatait kapcsolja össze a főmondatbeli utalószóval szoros kapcsolatban állva: *aki, ami, amely, ahol, amikor, amilyen*; ezek a valódi

kötőszóktól eltérően az alárendelt tagmondatban mondatrésztértékűek, pl.: *Itt van az, aki megjött;*

- b) **határozószók, határozóragos névszók:** elsősorban a mellérendelő szerkezetekben: *majd, aztán, továbbá, ráadásul, pontosabban, másként, néha ... néha, olykor... olykor, egyszer ... egyszer, egyfelől ... másfelől;* ilyenkor nem mondatrészek, pl. *Lajos, Béla, továbbá Feri is hibás;*
- c) **partikulák:** *különösen, kiváltképp, főleg, elsősorban, mindenekelőtt, például, legalábbis,* pl. *Szeretem a jó bort, kiváltképp a vöröset;*
- d) **módosítószók:** *feltehetőleg, alighanem, esetleg, természetesen, nyilvánvalóan, kétségkívül,* pl. *Nem veszek részt ebben, esetleg majdmáskor.*

A *mint* kötőszó előfordulhat az essivusi állapotjelölő érték (-ként) jelöljeként: *Béla mint tanár helyezkedett el = Béla tanárként helyezkedett el.* Ezt az eredeti szerepétől eltérő funkcióját írásban azzal is jelöljük, hogy nem teszünk elé vesszőt, hiszen itt nem kötőszó.

7. A kötőszó helyesírása

A kötőszók helyesírására vonatkozó valamennyi szabályt nem foglaljuk össze, ezek megtalálhatók A magyar helyesírás szabályai, valamint a Helyesírás című kötetben. A legfontosabb alapelveket említjük meg.

Ha tagmondatokat kapcsol össze, elé vesszőt teszünk: *Azt mondtad, hogy éhes vagy.*

Ha mondatátszővődés van, akkor a két egymás mellé kerülő kötőszó közé nem teszünk vesszőt: *Tegnap esett, és ha itt lettél volna, velünk együtt ázol meg.*

Ha a *mint* hasonlítást kifejező kötőszó, akkor elé vesszőt teszünk: *Úgy nézel ki, mint egy malac.* Ha azonban nem kötőszó, akkor nem teszünk elé vesszőt: *Sándor mint ügyvéd dolgozik.*

Ha mellérendelő szó szerkezeteket kapcsol össze, akkor az *és, s, meg, vagy* kötőszó elé nem teszünk vesszőt, ellenben vessző kell az összes mellérendelő kötőszó elé: *Jó, sőt jobb. Kicsi, de erős. Nemcsak én, hanem ő is. Szép, tehát tetszik.*

Páros használatú kötőszók esetében az első elé nem, de a második elé mindig kell a vessző: *Egyrészt így, másrészt úgy is érthetjük a szavaidat. Se füle, se farka.*

Ha a *vagy* kötőszó kizáró választást fejez ki, és így kétszer fordul elő a mondatban, a második elé kell a vessző: *Vagy ő, vagy én!*

Az illetve, avagy, valamint kötőszó elé mindig vesszőt teszünk.

8. A partikula fogalma, általános jellemzése

A partikula olyan szófaj, amely a korábbi magyar szófajteni osztályozásokból hiányzott. Pontosabban azokat a szavakat, amelyeket a Magyar Grammatika partikulának tekint, nagyrészt a módosítószók közé sorolták. A legújabb magyar leíró nyelvészeti szófajteni osztályozás azonban a módosítószók osztályát a mondatzóok között tartja számon, és nem, illetve nemcsak olyan szavakat sorol ebbe a kategóriába, mint a korábbi osztályozások.

A *partikula* terminus használata tehát nem általános a magyar leíró nyelvészetben, illetőleg több jelentésben is használják. Gyakran használják a *partikula* szakkifejezést pl. a nem ragozható szavak összefoglaló nevéként. Egy másik meghatározás, *A nyelv enciklopédiája szerint* a partikula valamilyen nyelvtani funkciót betöltő változatlan alakú szó.

A Magyar grammatika definíciója a következő: „A partikula olyan viszonyzó, amely nem toldalékolható, más szavakkal nem alkot sem morfológiai, sem szintaktikai kapcsolatot, nem lehet mondatrész.” Mi ez utóbbi jelentésben és definíció szerint használjuk a *partikula* terminust.

A partikula funkciója az, hogy a mondatban lévő állítást módosítja. Lényeges, hogy önmagában semmilyen kérdésre nem felel, a mondatnak csak egy részére vonatkozik, és sem mondatrész, sem önálló tagmondat nem lehet.

A partikula nem morfológiai természetű szerkezetekben jelenik meg.

9. A partikulaalakja

A partikula nem toldalékolható.

Morfológiailag lehet tagolt (*különösen, éppenséggel, legfeljebb, csupán, pusztán, elvégre, főleg, főként*), ám a szerkezet elemei már nem választhatók szét jelentésük összeforrottsága miatt; többek között ez (és az, hogy nem felelnek semmilyen kérdésre) különbözteti meg a partikulákat a homonim szóalakoktól (pl. a *különös+en* ragos névszótól vagy a *fel* határozósó felsőfokú alakjától). *Joli különösen viselkedett.* – itt módhatározó, amely ragos névszóval van kifejezve. *Különösen Joli viselkedése lepett meg.* – itt partikula, amely nem mondatrész, semmilyen kérdésre nem felel, csak azt a jelentéstöbbletet adja hozzá a mondat állításához, hogy a beszélőnek az alany viselkedéséhez fűződő attitűdjéről, viszonyáról tudunk meg adalékokat.

A partikula lehet összetett szó is: *hovatovább, ide-oda, már-már, csupán-csak, hátha, legalábbis, ugyebár* stb.

A partikulák keletkezhetnek alaki egyszerűsődéssel (redukcióval) is: *eléggélég, borzasztóan–borzasztó, irtóra–irtó* (a határozórag leválásával), *bizony–biz* (rövidüléssel), *talán–tán, látom–lám, hagyd–hadd, hiszen–hisz* (igei redukció).

A szófajváltás is gyakran forrása a partikulák keletkezésének: a *borzasztó, csupa, tiszta* melléknévből, az *egészen, felette* határozószóból vált partikulává.

10. A partikulák fajai jelentésük szerint

A partikulákat jelentésük szerint két nagy csoportra oszthatjuk:

- a) modális-pragmatikai jelentésűek,
- b) viszonyító jelentésűek.

Ez a két csoport a) a funkció, b) a különböző mondatfajtákban való előfordulás és c) a hatókör alapján további alcsoportokra bonthatók.

10.1. A modális-pragmatikai jelentésű partikulák

A modális-pragmatikai jelentésűek a beszélőnek a közölt tartalomhoz fűződő viszonyát, arra való reagálását fejezik ki. *Ez bizony nehéz kérdés.* – a beszélő nehéznek érzi a kérdést. *Csakhogylhozta végre!* – a beszélő alig várta már, hogy elhozzák.

A csoport nevében szereplő *modális* szó arra utal, hogy a beszélő attitűdjét, viszonyulását jelölik; a *pragmatikai* szó pedig azt jelenti, hogy a partikulák egy része nemcsak attitűdjelölő, hanem társalgásszervező (diskurzusszervező) is lehet, azaz kifejezheti a kommunikációs helyzetet, a konkrét beszédhelyzetre való közvetlen reagálást is. Pl.: *Megszólasz már végre?!*

A modális-pragmatikai jelentésű partikulák nem kérdezhetők (nem felelnek kérdésre) és nem tagadhatók, valamint az őket tartalmazó mondat nem alakítható feltételessé (*ha..., akkor...* szerkezetet tartalmazóvá).

A modális-pragmatikai jelentésű partikulák két csoportra oszlanak:

- a) a modális alapértéket jelölő partikulák;
- b) árnyaló partikulák.

10.1.1. A modális alapértéket jelölő partikulák

Szerepük, hogy a mondatban jelöljék a beszélő viszonyának kategóriáit, pl.:

- a) a beszélő tudni szeretné, hogy valami fennáll-e vagy sem: *-e, ugye, vajon;*
- b) a beszélő szeretné, óhajtja, hogy valami bekövetkezzék: *bár, bárcsak, csak, hadd.*

Funkciójukból adódóan az ebbe a típusba tartozó partikulák csak meghatározott típusú mondatokban fordulnak elő: kérdő mondatban, illetve óhajtó mondatban, melyekhez meghatározott, az adott mondat típusra jellemző, modalitást (is) kifejező hangjelzés társul.

Eljössz-e holnap? Ugye igazam van? Vajon esni fog?

Bár itt lehetnél! Bárcsak tavasz lenne! Csak jönne már Béla! Hadd egyem meg ezt én!

10.1.2. Az árnyaló partikulák

Az árnyaló partikulák árnyalják, kiegészítik a modális értéket. Kifejezhetnek:

- a) megerősítést: *Hallottam **ám** rólad!*
- b) enyhítést, csökkentést: *Nekem **ugyan** mondhatod!*
- c) korlátozást: ***Éppenséggel** még ez is lehetséges.*
- d) akaratot: *Gyere **már**!*
- e) érzelmet: ***Csakhogyl** itt vagy!*

Jellemzőjük, hogy a fenti modális funkciójuk mellett alkalmasak lehetnek arra is, hogy a társalgásban a közvetlen beszédhelyzetre reagáljon a beszélő általuk, illetőleg hogy segítsék a kapcsolatfenntartást, hogy jelöljék a beszélőnek a hallgató iránti figyelmét: *Na ugye! Mondd csak!*

Több mondatfajtaiban is szerepelhetnek, de leggyakrabban felkiáltó, kérdő és óhajtó mondatokban szerepelnek.

További árnyaló partikulák: *akár, ám, bezzeg, bizony, biz, csak, csakhogy, egyáltalán, egyébiránt, elvégre, éppenséggel, hisz, hiszen, netalán, nemhogy, ugye, ugyebár, vajon, voltaképpen, tulajdonképpen* stb.

10.2. Viszonyító jelentésű partikulák

A viszonyító partikulák a mondatban lévő állítást vagy annak egy részét értékelik fok vagy mérték szerint (*Alig két napja történt. Egész szépen rajzol.*), illetve valamilyen előfeltevést kapcsolnak hozzá (*Péter is/szintén alszik.* – előfeltevés: Péter mellett valaki más is alszik; *Béla még kislány* – előfeltevés: még az, de megnő), esetleg kiemelik az állítás egy részét (*Nekem csak te kellesz!*).

A viszonyító partikuláknak három altípusát különítik el:

- a) becslők (mértékértékelők);
- b) fokozók;
- c) rémakiemelők (réma = a mondat által közölt új információ).

10.2.1. Becslő (mértékértékelő) partikulák

Közelebről határoznak meg valamilyen tulajdonságot, mennyiséget: *Mintegy száz éve. Alig három hete.* Nem tagadhatók közvetlenül, tagadható viszont az őket tartalmazó állítás: *Nem igaz, hogy mindössze két kilométerre van.* Bármilyen mondatfajtaiban előfordulhatnak.

10.2.2. Fokozó partikulák

Fokozati skálán helyeznek el valamilyen tulajdonságot, valamilyen mércéhez viszonyítanak. Mondatbeli szerepük a fokhatározóhoz hasonló, ám ezek nem mondatrészek, és nem felelnek semmilyen kérdésre. *Irtó jó nő jön szembe. Tiszta képzelenség, amit beszélsz.* Bármilyen mondatfajtaiban előfordulhatnak. Az egész mondat tagadható, amelyben található, de ritkán önmagukban is tagadhatók: *Nem elég izgalmas a film.*

10.2.3. Rémakiemelő partikulák

Az utánuk álló elemet a mondat főhangsúlyos részévé teszik, így jelölik, mi a mondatban a réma (a mondat által közölt új információ): *A boltban csak kenyeret vettem.* (mást nem) *A boltban a ruhákat csak megnéztem.* (de nem vásároltam)

Általában tagadhatók. Az *is* tagadása a *se* partikulával történik. Bármilyen mondatfajtaiban előfordulhatnak. Rémakiemelő partikula lehet még: *csak, csakis, csupán, épp, főképp, főleg, főként, kiváltképp, kivált, különösen, már, még, pusztán, pont.*

11. A partikula a mondatban

A partikula sem morfológiai, sem szintaktikai viszonyt nem alkot a mondatban, nem lehet mondatrész. Nem szerkeszthető olyan kérdés, amelyre a partikula válaszol.

Mivel nem illeszkedik a mondat szerkezetébe, általában a mondat egész sérülése nélkül el is hagyható. Kihagyásával a mondat modális értéke természetesen módosul. Ha pl. az óhajtó mondatból kihagyjuk a partikulát, akkor a hanglejtés

megváltoztatásával kérdővé vagy felkiáltóvá alakítható: *Bárcsak itt lehetnél! – Itt lehetnél? Itt lehetnél!*

A fokozó partikulák azonban nem mindig hagyhatók ki: *Csupa kosz a ruhád. – *Kosz a ruhád.*

Vannak olyan partikulák, amelyek minden mondatfajtaban előfordulhatnak: *Legalább ő is megebédelt. Legalább ő is megebédelt? Bárcsak ő is megebédelne legalább! Legalább ő is ebédeljen meg! Legalább ő is megebédelt!*

A modális partikulák ezzel szemben általában csak bizonyos mondatfajtákban fordulhatnak elő, pl. a *bár, bárcsak* csak óhajtó mondatokban.

A partikulák szórendi helye általában kötött: rendszerint megelőzik azt a mondarészt, amelyre vonatkoznak, az *is* és az *-e* pedig követi.

Az *-e* szórendi helye a nem-standard mondatokban gyakran eltér a standard normától. Az *-e* kérdőszócska olyan eldöntendő kérdést tartalmazó mondatokban fordul elő, amelyek hanglejtése nem mutatja a mondat kérdő jellegét. Szórendi helye a standard nyelvváltozatban kötött: „mindig az egyszerű állítmány, illetőleg a nem egyszerűnek ragozott része mögött áll” (MMNy. II: 496). A kötött szórendi helyzet csak elméletben igaz: a nem-standard magyarban számos beszélő nem az állítmányhoz, hanem „a mondat más tagjához, például az igekötőhöz, a tagadószóhoz, a névszói-igei állítmány névszói részéhez, összetett igealakban a főigéhez” fűzi az *-e* kérdőszót (NyKk. I: 458). A nyelv művelők egyetértésben állítják, hogy az *-e* kérdőszó elválasztása az állítmánytól teljes (nem hiányos) mondatokban „kirívó hiba” (NyKk. I: 458, vö. még NymKsz., 130, 409, Kótyuk 1995: 51–52). A magyar elméleti nyelvészet egyik képviselője (pl. Kálmán szerk. 2001: 102–104) nem normatív szempontból megközelítve a kérdést a következőket írja:

„A standard nyelvváltozatban az *-e* szócska a mellékmondat ragozott igéje után jelenik meg, ha ilyen van (...). Ha a mondatban nincsen ragozott ige, vagyis névszói állítmányt tartalmaz, akkor az *-e* az állítmány végén jelenik meg.

Egyes nyelvváltozatokban az *-e* szócska tagadott állítmányok esetén a *nem* tagadószó után is állhat (...). Sőt, vannak olyan nyelvjárások is, ahol az igekötő és az ige között is megjelenhet az *-e* szócska.”

É. Kiss Katalin (2004: 17–22) összefoglalja össze az *-e* kérdőszó szórendi helyére vonatkozó szabályokat, majd megjegyzi, hogy a nem standard változatokban más szórendi pozíciók is előfordulnak, és leszögezi: a standardtól eltérő szórend nemnyelvromlás.

A 18 éven felüli magyarországi magyar társadalom reprezentatív mintáján végzett vizsgálat szerint a *Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar.* mondatot a megkérdezett minta 62,3%-a helytelennek tartotta, de 37,7%-a helyesnek fogadta el. Ez azt jelenti, hogy a felnőtt magyarországi magyar lakosság egyharmada szerint az *-e* kérdőszó nem-standard szórendje normális. Még többen fogadják el helyesnek a nem-standard szórendet, ha írásban kell javítani a megadott mondatot. A megkérdezettek fele (49,5%-a) javította a standard normának megfelelően a *Leültem és meg-*

kérdeztem egy másik utast, hogy nem-e késik a vonatom. mondatban az -e kérdőszó szórendi helyét, 50,5% ellenben úgy találta, hogy ez a szórend helyes.

Hasonló vizsgálatot végeztünk egyrészt a 2000-ben egy évvel az érettségi előtt álló kárpátaljai magyar középiskolások mintáján (Iskola-2000), másrészt a kárpátaljai magyarság reprezentatív, 18 éven felüli 516 fős mintáján (Rétegződés-2003). Az adatközlőknek az alábbi feladatokat kellett írásban megoldaniuk:

V_304. Csak azt akarom kérdezni, hogy nem-e jössz te is moziba?

V_415. (a) Nem-e akarsz te is enni egy fagyit?

(b) Nem akarsz-e te is enni egy fagyit?

R_212. ... igazam, amikor leszidtam Gézát? a) Nem volt-e b) Nem-e volt.

R_313. (a) Nem-e szeretnél enni egy fagyit?

(b) Nem szeretnél-e enni egy fagyit?

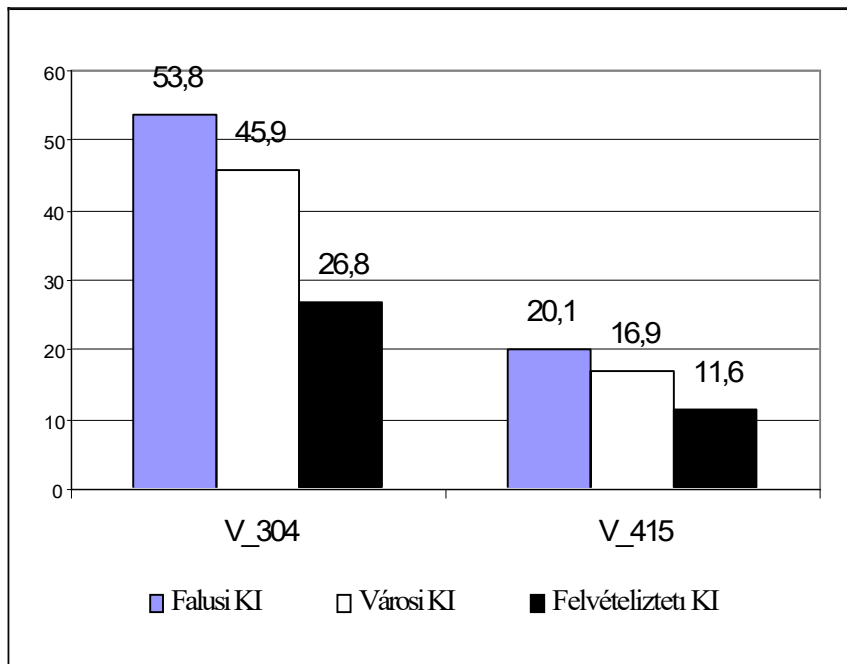
R_404. Csak azt akarom kérdezni, hogy el-e jössz te is a bálba?

Az eredmények a következők voltak:

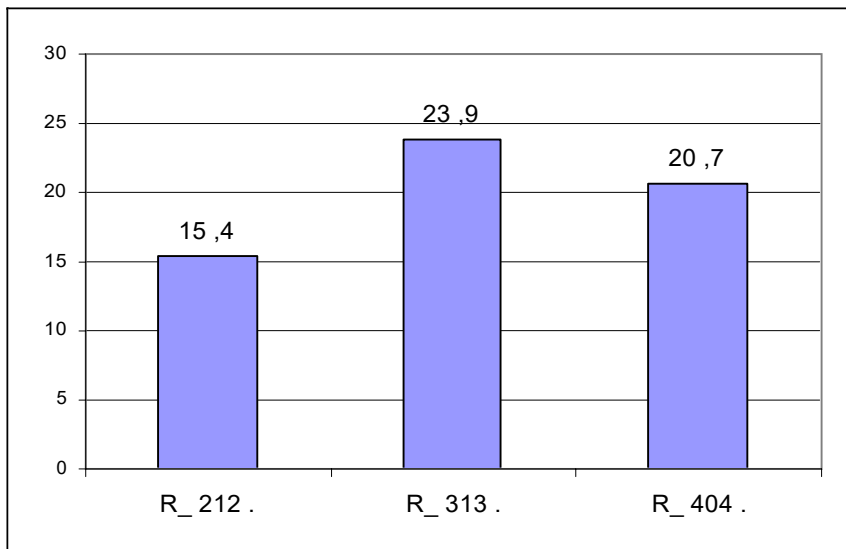
1. ábra. A nem-standard változatok aránya az -e kérdőszó szórendi helye feladatoknál iskolatípusonként (N=626); Iskola-2000

V_304. Khi-négyzet-próba (f=2): 26,735, p<0,01

V_415. Khi-négyzet-próba (f=2): 4,660, p<nem szignifikáns.

2. ábra. A nem-standard változatok aránya az -e kérdőszó szórendi helye feladatoknál (N=516); Rétegződés-2003

Láthatjuk, hogy a kárpátaljai magyar közösségen belül is jelentős számban fordul elő az -e kérdő partikula nem standard szórendi pozícióban.

A partikulák értelmi hangsúlyt nem kapnak, de érzelmi hangsúly eshet rájuk: **Egyáltalán** *hogy képzeled ezt?*

11. A partikula kapcsolata más szófajokkal

Mivel, mint azt már említettük, a partikulák nagy része szófajváltással jön létre, gyakran alakulnak ki homonim alakok. Pl. az *is, csak* kötőszókkal homonim. Az azonos alakúság itt nyilvánvalóan a partikula kötőszói eredetével magyarázható.

A partikula és a vele homonim más szófajú szó megkülönböztetésének legjobb módja a rákérdezés. Mivel a partikula semmilyen kérdésre nem felel, ha az adott szóhoz feltehető kérdés, akkor nem lehet partikula. Pl.: *Különösen viselkedik.* – hogyan? Különösen. Különösen a viselkedése lep meg. – nem kérdezhető, tehát partikula.

A fokozó partikulák jelentős része több szófajú: lehetnek minősítő melléknévek és partikulák is. Ha melléknévek, akkor a mondatban fokozhatók, illetve mondatrészek: *A tiszta/tisztább kendőt vedd el.* – melléknév. *Tiszta kosz ez a kendő.* – partikula.

A partikulák egy része más partikulákkal egyszerre is megjelenhet, pl. *még csak, már csak, tán csak, egyszer csak, inkább csak, csak legalább* stb.

Fogalmak:

csak mondatok között előforduló kötőszók

csak mondatrészek között megjelenő kötőszók

kötőszó

mondatok és mondatrészek között is megjelenő kötőszók

partikula

Feladatok:

1. Minősítse az alábbi kötőszókat a tanult tipológia alapján!

	mellérendelő	alárendelő	mellé- és alárendelő egyaránt	csak mondatokat köt össze	mondatrészeket is összeköt
vagy					
amikor					
tehát					
mert					
hogya					
de					
hanem					
és					
hogy					

2. Csoportosítsa az alábbi partikulákat a tanult szempont szerint: modális-pragmatikai jelentésű, viszonyító jelentésű!

bár, elég, hadd, ám, alig, is, csak, csakhogymintegy, -e

A NÉVELŐ ÉS A TAGADÓSZÓ

1. A névelő (articulus) fogalma, általános jellemzése.
2. A névelő fajtái: a határozott névelő.
3. A névelő fajtái: a határozatlan névelő.
4. A névelőtlenség.
5. Az anyagnevek és a névelőzés.
6. A személynevek és a névelőzés.
7. A névelős szerkezet-szörendje.
8. A tagadósó fogalma.
9. A tagadósó a mondatban.
10. A tagadósó kapcsolata más szófajokkal.

1. A névelő (articulus) fogalma, általános jellemzése

A névelő (articulus) olyan viszonzó, amely egy főnév, főnévi névmás vagy főnévi csoport határozottságát vagy határozatlanságát, ismertségét vagy ismeretlenségét fejezi ki, azaz logikai szerepű kontrasztot jelöl. A névelő nem lehet mondatrész, nem toldalékolható és (kivételektől eltekintve) hangsúlytalan.

Névelő főnév előtt: *a lány, az asztal, egy ember.*

Névelő főnévi névmás előtt: *az egyik, a másik, egy másik.*

Névelő főnévi csoport előtt: *a nevető lány, a kerti asztal, egy hangosan horkoló alvó ember.*

A névelők között – aszerint, hogy határozottságot vagy határozatlanságot fejeznek ki – megkülönböztetik a határozott (*a, az*) és a határozatlan (*egy*) névelőt. A két típus azonban nemcsak szemantikai, hanem grammatikai alapon is különbözik: a tárgyas szószerkezetben határozott tárgy mint bővítmény és az ige tárgyas ragozása magával vonja a határozott névelő használatát: *a fát nézi*; ha határozatlan a tárgy, akkor az ige alanyi ragozása, és a névelő is határozatlan: *egy fát néz-Ø*.

Mint hogy a névelők nemcsak a határozottság–határozatlanság oppozíciót jelölhetik, hanem kifejezhetik az ismert–ismeretlen szembenállást is, a szövegben való előrehaladás során kiderül, mi az, amit már ismertnek tekintünk. Pl.:

– *Vettem egy kocsit.*

– *Milyen a típusa?*

– *A kocsinak?*

A névelők rendszere azonban tulajdonképpen nem kéttagú, azaz nemcsak abból választhatunk, hogy határozott névelőt vagy határozatlan névelőt használ-

lunk. Választhatjuk ugyanis azt is, hogy nem használunk névelőt, azaz a névelőtlenség is tagja a rendszernek.

A névelőtlenséggel jelölhetjük pl. azt, hogy a főnevet általános értelemben használjuk: *Fiú nem jöhet be!* Azaz: lányok bejöhettek, de fiú egyetlen egy sem. De ha azt mondjuk: *A fiú nem jöhet be*, akkor ez a tiltás egy konkrét fiúra érvényes.

A névelő a főnévvel nem morfológiai természetű szerkezetet alkot.

2. A névelő fajtái: a határozott névelő

A határozott névelő egy főnév, főnévi névmás vagy főnévi csoport határozottságát, ismertségét fejezi ki. Két alakváltozata van: a magánhangzó előtt megjelenő *az* és a mássalhangzó előtt megjelenő *a*.

A határozott névelő a határozottságot/ismertséget az alábbi esetekben jelöli:

2.1. A főnév a világról való tudásunk alapján ismertnek tekinthető jelöl:

- közismert dolgot: *Az állam megadóztatja állampolgárait.*
- elvont fogalmat: *Az adósságot meg kell adni.*
- kategóriát, fajtát, osztályt: *Az emlősök közé tartozik a kecske is.*
- történelmi esemény, korszakot: *Az 1956-os szabadságharc dicső korszak volt. A reformáció Magyarországon is terjedt.*
- természeti jelenségeket: *Fúj a szél, esik az eső, mennydörög az ég.*
- tulajdonnévvel bíró természeti képződményeket: *a Balaton, a Tisza, a Kárpátok.*
- államokat: *a Magyar Köztársaság.*
- címet, intézményt, műalkotást: *a Nemzeti Sport, az MTA, az Utolsó vacsora c. kép.*

2.2. A főnév jelöltje az adott szituációból ismert:

Várj rám a kijáratnál. Az utolsó vonattal jövök. Az alsót kérem. Ezekben az esetekben a beszélő közvetlenül az adott helyzet valamely, a hallgató által is ismert elemére utal.

2.3. A főnév jelöltje az adott kontextusból, szövegkörnyezetből ismert:

- a szövegkörnyezet lehet előzmény, amikor a névelős főnév vagy főnévi szerkezet visszautaló (anaforikus) szerepű: *Egy ló ügetett felém. A paci csapzott volt.*
- az ismertség származhat a névelős főnév vagy főnévi szerkezet utáni szövegrészből is, és ilyenkor a névelő előremutató (kataforikus): *Mindenki ismerte azt a dalt, amit Béla énekelt.*

2.3. A határozott névelő funkciója lehet az egyedítés (identifikáció), azonosítás is:

- Megjött a barátnőm* – a hallgató számára ismertté tesszük, hogy aki megjött, az nem más, mint a barátnőm.
- Hadd mutassam be az új barátnőmet* – a hallgatónak már beszéltünk róla, de még nem ismerte.

- c) *Egy új barátnőm van. Fantasztikus a csaj.* – A hallgatónak mesélünk az új barátnőről. Először még mint ismeretlent határozatlan névelővel említjük, de másodszor már mint a kontextusból ismertet, korábban említettet ismertként kezeljük.

A határozott névelő eszerint jelölheti a szöveg témáját, a már ismert közlésrész, és ezáltal is elkülönül a határozatlan névelőtől, amely az új tartalmat, a rémát jelzi.

A határozott névelő hangsúlyt kaphat akkor, ha a beszélő viszonyát fejezi ki a névelős főnév jelölte dologhoz, személyhez, pl.: *Nálunk ő a főnök* – azaz egyetlen főnök van.

3. A névelő fajai: a határozatlan névelő

A határozatlan névelő egy főnév, főnévi névmás vagy főnévi csoport határozatlanságát, ismeretlenségét fejezi ki. Egy alakváltozata van: az *egy*.

A határozatlanság alapvető típusai:

- a jelölt nem határozható meg; ekkor a névelő jelentése: 'valamilyen, valamiféle, bármilyen': *Láttam egy embert.*
- a jelölt közelebből is meghatározható; a névelő jelentése: 'egy bizonyos, egyik': *Egy barátom volt itt.*

A határozatlan névelő alapvető funkciója a határozatlanság, nem ismertség jelölése:

- jelölheti valamely egyedi főnév határozatlanságát: *Kéne egy jó könyv.*
- jelölheti, hogy valamely kategória, faj, csoport stb. egyetlen képviselőjéről vagy az egész csoportról van-e szó: *Egy gyógyszer csak addig hatásos, amíg nem árt.* Ilyenkor tulajdonképpen a főnév jelöltje (a gyógyszer mint fogalom) a világról való tudásunk alapján ismertnek tekinthető.
- jelölheti, hogy a főnév jelöltje a szituációból válik később ismertté: *Van egy meglepetésem.* Ha ezzel a mondattal nyújtunk át valamit, akkor nyilvánvaló, hogy ez a meglepetés.
- jelölheti a mondat vagy a szöveg rémáját (új elemét), a még nem ismert mozzanatot; ilyenkor gyakran áll a szöveg vagy a mondat elején: *Egy új könyvet olvasok. A regény a nőkről szól.*

Annak ellenére, hogy egyes esetekben grammatikailag a mondatban határozott tárgy van, a határozatlan névelő mégis határozatlanként jelöli meg: *Egy kutya ugat. Biztosan a szomszéd kutyája.* Ilyenkor a határozatlanság nem grammatikai értelemben véve áll fenn, hanem a hallgató/beszélő szempontjából.

A határozatlan névelő gyakran fordul elő kijelentésekben anélkül, hogy határozatlanságot vagy nem ismertséget fejezne ki: *Az élet egy pillanat.* A nyelvvelés szerint az ilyen mondatokban helytelen, idegenszerű a határozatlan névelő

használata: *Ez egy érdekes kérdés. Ez nem volt egy érdekes téma. Petőfi egy nagy költő.*

4. A névelőtlenség

Mint említettük, a névelők használata során nemcsak a határozott névelő (és akapváltozatai), valamint a határozatlan névelő használata között választhatunk, hanem élhetünk a névelőtlenség, azaz a névelő elmaradásának lehetőségével is.

4.1. A határozott névelő elmaradásának okai

- a) A **jelentéstartalom**: azért nincs határozott névelő a főnév előtt, mert az eleve határozott (pl. személynév, személyes névmás vagy egyedet jelölő főnév). Általában nem teszünk névelőt jelző nélküli megye-, város-, ország-, régió-, világrésznév elé (kivétel: *az Antarktisz, az Arktisz*). Elmarad a névelő akkor is, ha a főnév generikus (általános) értelemben szerepel: *Nő még tette be oda a lábát.*
- b) A **grammatikai szerkezet**: a birtoklást kifejező részeshatározós szerkezetekben elmarad a névelő: *A kutyának volt bolhairtó nyakörve. *A kutyának volt a bolhairtó nyakörve.*
- c) A **közlési szándék**: a megszólításokban (és gyakran pl. a reklámszlogenekben) nem használunk névelőt: **a Doktor nő!*

A mondat téma-réma szerkezetében a réma (azaz új információ) szerepében álló főnév vagy főnévi csoport elől elmaradhat a névelő, de használata is előfordul: *Béla kocsival indult útnak. Béla a kocsival indult útnak.*

4.2. A határozatlan névelő elmaradásának okai

Számnévi eredetével magyarázható, hogy csak egyes számú főnévvel állhat, azaz nem használjuk többes számú főnév előtt (**egy asztalok*), és nem járulhat megszámlálhatatlan jelentéssel rendelkező főnévhez sem (**egy víz, szabadság*). Elmarad továbbá az egyént jelentő tulajdonnevek és a főnévi névmások előtt is: **egy Jenő járt itt, *egy mienk fa.*

Ha mégis használunk határozatlan névelőt egyént jelölő tulajdonnevek előtt, akkor azt gúnyosan, sajátos stílusértékkel tesszük: *Ez a fiú egy Petőfi! Nem egy Hawaii!*

5. Az anyagnevek és a névelőzés

Az anyagnevek mint elvont főnevek általában névelőtlenek: *vasból van, fából készült*. De anyagfajtaként, az anyagkategória megnevezőjeként vagy jelzővel való jelentésszükítés esetén állhatnak határozott névelővel is (*A vas nehézfém. A fa könnyen megmunkálható anyag.*), illetve határozatlan névelőt is kaphatnak, ha az anyag meghatározott mértéknyi egységét fejezik ki vagy anyagnéven alapuló névátvitelkor: *Kérek még egy vasat. Adj egy aranyat!*

6. A személynevek és a névelőzés

A nyelvművelés idegen (német) hatásnak tartja a keresztnévek előtt a határozott névelő használatát. 2003 őszén a kárpátaljai magyarság 516 fős, 18 éven felüli reprezentatív mintájától kérdeztük meg, hogy helyes-e az alábbi (1)-es mondat, ill. hogy a (2)-essel jelölt mondatban az (a) vagy a (b) természetesebb.

(1) Tegnap már mondtam a Ferinek és a Józsinak, hogy nem megyek velük.

(2) (a) A Mónika, az Éva és a Piroska volt velem moziba.

(b) Mónika, Éva és Piroska volt velem moziba.

Az első feladatban a megkérdezettek 43,4%-a helyesnek tartotta, azaz nem javította a mondatot. A második feladatban az adatközlők 6,2%-a választotta az első, azaz névelős változatot.

7. A névelős szerkezet szórendje

Ha a névelős főnévnek nincs bővítménye, akkor a névelő mindig közvetlenül a főnév előtt áll: *az asztal, a szék, egy láb*.

Ha több főnév azonos mondatrészi szerepbe kerül (halmozott mondatrész lesz), akkor a névelőt külön-külön mindegyik elemhez hozzákapcsoljuk: *Láttam az egeret és a macskát is. Egy egeret és egy macskát láttam*. Ha a halmozott főnevek jelzői szerepűek, akkor elegendő csak az első tagot névelőzni: *A/Egy kutya, macska, nyúl etetése sok gonddal jár*.

Ha a névelős főnévhez jelző járul, akkor a jelző a névelő és a főnév közé kerül: *a szép kislány*. Ha több jelzője van, s ezek között további főnevek is előfordulnak, akkor sem változik ez a szórend, csak annyiban, hogy esetleg más főnevek is kaphatnak névelőt, pl.: *A gyerekeknek ez a négy kihelyezett piros ceruzája eltűnt*.

Értelmező jelző esetén az értelmezett és az értelmező jelzője lehet azonos vagy különböző: *Megvettem a kabátot, a pirosat. Láttam egy férfit, az apádat*.

8. A tagadószó fogalma

A tagadószó olyan viszonyzó, amellyel a mondatban lévő állítás egészét vagy annak egy részletét tagadjuk. Két tagadószónk van: *nem, ne*. Segítségükkel logikai műveletet hajtunk végre; kapcsolatuk a tagadott mondat egységgel nem morfológiai, nem is szintaktikai, hanem logikai-szemantikai.

Ha a tagadott állítást eldöntendő kérdésként fogalmazzuk meg, akkor erre a tagadószó teljes értékű feleletet ad: *Péter nem szereti Pált. Szereti Péter Pált? Nem*. Ebben a szerepében mondatszónak is tekinthetnénk a tagadószót.

9. A tagadószó a mondatban

A tagadószó nem toldalékolható és nem is lehet mondatrész.

A *ne* tagadószó csak tiltás, megengedést vagy óhajt, akaratot kifejező mondatokban jelenhet meg: *Ne edd meg a levest! Ne legyen normális, ha ez igaz! Ne főzzek egy teát? Ki ne akarná a jót?*

A *nem* tagadószo használata kiegészíti a *ne* alkalmazását. Csak a *nem* szerepelhet kijelentésben (*Nem ettem meg.*), nem fordulhat elő viszont tiltásban, ahol csak a *ne* (*Ne edd meg!*) állhat.

A tagadószo hatóköre az a mondatrész, amelynek hangsúlyát átveszi a tagadószo: *Péter nem hagyta el a barátnőjét. Péter nem a barátnőjét hagyta el.*

10. A tagadószo kapcsolata más szófajokkal

A tagadás nemcsak a tagadószóval fejezhető ki. Tagadhatunk:

- a) képzővel: *-talan/-telen*;
- b) szavakkal: *nincs, sincs* ige, *senki, sehány, anélkül* névmás, *nem – hanem, nehogy* kötőszó, *se, sem* partikula, *dehogy, dehogyis, korántsem* módosítószó;
- c) antonimákkal: *csúnya* (= *nem szép*).

A fosztóképzőtől elkülöníti a tagadószt, hogy szabad morféma, szemben a kötött morfémaként élő képzővel.

Az említett szavaktól elkülönül a tagadószo azáltal, hogy – szemben azokkal – nem toldalékolható, nem lehet mondatrész, illetve (pl. a partikulával ellentétben, amely szintén nem toldalékolható és nem mondatrész) önállóan válaszolhat kérdésre.

Fogalmak:

névelő
határozatlan névelő
határozott névelő
névelőtlenség
tagadószo
tiltószó

Feladatok:

1. Javítsa ki az alábbi szöveg névelőhasználati hibáit!

A napokban egy érdekes meghívót kaptam. Összejövetelre szól, amelyen a Kertész Ákosnak a könyvét fogják megvitatni. Elnök a vitát megnyitotta. Jelenlévők közül többen hozzászóltak. Végül író válaszolt a megjegyzésekre. Ez egy izgalmas dolog lesz — gondoltam. Ez nem egy könnyű kérdés.

A MONDATSZÓK ÉS INDULATSZÓK

1. A mondatszók (interjectio) fogalma, helye a magyar nyelv szófaji rendszerében.
2. A mondatszók alakja.
3. A mondatszók a mondatban.
4. A mondatszók osztályozása: az indulatszó, az interakciós mondatszó, a módosítószó, a hangutánzó mondatszó.
5. Az indulatszó.
6. Az interakciós mondatszó.
7. A módosítószó.
8. A hangutánzó mondatszó.

1. A mondatszók (interjectio) fogalma, helye a magyar nyelv szófaji rendszerében

A mondatszó összefoglaló szófaji kategória, mely több alosztályra bontható. Korábban csak az indulatszókat sorolták ide, ma azonban tágabb szófaji osztály.

III. MONDATSZÓK
Önállóan nem mondatrészek, elkülönülnek a mondategységtől, sőt: önálló tagolatlan mondatok, tagmondatok lehetnek. Nem bivíthetők.
Nem toldalékolhatók.
Csak pragmatikai vagy modális jelentésük van.
Indulatszó: <i>óh, brr, jaj, pfúj</i>
Interakciós mondatszók: <i>szervusz, helló, csaó, adjisten, pá, ámen, ühüm, he?, nos, ugye, dehogyis, persze, naná, hogyisne, pszt, nesze, csitt, hess, íme, lám</i>
Módosítószó: <i>talán, valószínűleg, esetleg, állítólag</i>
Hangutánzó mondatszó: <i>bú, gá-gá, vau-vau, durr, csett, nyau</i>

Vagy önálló tagolatlan mondatként, vagy szerkesztett tagmondat szintaktikailag szeretlen elemeként fordulnak elő. Önálló közlésegségek, egyszavas mondatok, melyeket lexémának tekintünk.

Jelentésük kommunikációs-pragmatikai: csak az adott kontextus dönti pl. el, hogy a *Jaj! Hm ...* stb. pozitív vagy negatív jelentésű-e. (Kivételek a hangutánzó mondatszók: *Vau-vau!*)

A mondatszók jelentése az alapszófajokhoz és viszonyzókhöz képest erősebben kötődik a beszédhelyzethez.

Mivel nem részei a mondat szerkezetének, önálló tagolatlan egységek, nem vehetnek fel inflexiós toldalékokat (jeleket és ragokat). Képzők viszont járulhatnak a mondatszókhoz: *jajgat, hümmög, jajong* stb. Mondatrész értelemszerűen nem lehet a mondatszó (csak ha továbbképezzük, és pl. ige vagy főnév lesz belőle: *béget, jajongás*).

2. A mondatszók alakja

A mondatszók általában morfológiailag nem tagolhatók. Vannak azonban kivételek, amelyek alaktanilag tagolhatók; ezek képzettek: *hékás, nyugi, csihi-puhi, coki* vagy összetett szó: *ajaj, hohó*, esetleg ikerítéssel létrejöttek: *durr-durr, enyjnye-bejnye*, illetve összeforrással alakultak: *hajrá, nosza, nesze, íme, nos* stb.

3. A mondatszók a mondatban

A mondatszók másképp viselkednek a mondatban akkor, ha tagmondat-együttesben szerepelnek, vagy ha szerkesztett egyszerű mondatban fordulnak elő.

3.1. Tagmondategyüttesben

A mondatszó lehet tagolatlan tagmondat, amely egy másik tagmondattal formailag összetett mondatot alkot: *Jaj, nagyon fáj!* A tagmondatok között állhat alárendelő kötőszó, ám ez nem jelenti azt, hogy a két tagmondat között van szintaktikai viszony: *Jaj, de szép volt! Hű, ha láttad volna!* A két tagmondat között nincs sem alá-, sem mellérendelő viszony; a közöttük lévő kapcsolat szemantikai-pragmatikai.

3.2. Szerkesztett mondatban

A mondatszó a szerkesztett mondatnak szervetlen része lesz, a mondatban is megőrizve mondatszerűségét. Elkülönülését mondatfonetikai eszközökkel (írásban általában írásjelekkel: vesszővel, ritkábban gondolatjellel) jelezzük: *Ejnye, de rossz vagy!*

4. A mondatszók osztályozása: az indulatszó, az interakciós mondatszó, a módosítószó, a hangutánzó mondatszó

A mondatszók összefoglaló kategóriáját (annak ellenére, hogy az egyes altípusok között sokszor nem vonható éles határ) további alcsoportokra osztják.

A mondatszók alcsoportjai a következők:

- a) Indulatszók
- b) Interakciós mondatszók
- c) Módosítószók
- d) Hangutánzó mondatszók

4.1. Az indulatszók

Az indulatszó (amelyet latin terminussal a hagyományos magyar nyelvta-
nokban interjekciónak neveznek) a beszélő érzelmeit, akaratát nem fogalmilag,
hanem közvetlenül, tagolatlan mondatszó formájában fejezi ki.

Az indulatszók legnagyobb része érzellemmel, érzékeléssel kapcsolatos, indulatot kifejező spontán hangból alakult ki. Az, hogy spontán indulatból alakultak ki, kitűnik abból is, hogy sok nyelvben vannak azonos vagy hasonló hangalakú és jelentésű indulatszók, pl. magyar *jaj* – orosz *oj*, magyar *ah* – német *ach*, angol *ah* stb.

Általában rögzített hangalakokkal rendelkeznek és általános használatúak, pl. *jaj*, *aj*, *hű*, *ó*, *óh*, *ah*, *ujj* stb. Rendszerint többféle jelentésviszonyt fejeznek ki: utalhatnak fájdalomra, örömrre, szomorúságra, meglepetésre stb.

Egy részük jelentése ennél sokkal szűkebb. A *br*, *jé*, *fuj* általában borzongást, csodálkozást, utálkozást fejezki.

Van olyan elmélet, mely szerint a nyelv kialakulása az indulatszóktól eredeztethető.

4.2 Interakciós mondatszók

Az interakciós mondatszók közös tulajdonsága, hogy valamely adott kommunikációs helyzetben, azaz az interakció meghatározott részében fordulnak elő. Négy altípust különböztetünk ki:

- a) **A kapcsolat felvételét és lezárását szolgálók** voltaképpen köszönések, üdvözlések, amelyek rövidebbek a hosszabb, azonos funkciójú, teljes mondatoknál (pl. *Jó estét kívánok!*). Az olyan elemek tartoznak ide, mint pl. *szevasz*, *szia*, *heló*, *csá*, *csaó*, *cső*, *pá*, *adjisten*, *alászolgája*.
- b) **A társalgásszervező és társalgásjelölő** elemek (discoursemarkerek) biztosítják a beszédpartnerek kapcsolattartását; jelzik, hogy figyelik, értik a másik beszédét, szervezik a szó átadását vagy éppen megtartását a beszélgetésben. A szóátadásban játszanak szerepet pl. a kérdőszók: *na?*, *és?*, *nos?* *ugye?*, *mi?* stb. A szóátvételt, a társalgás fonálának átvételét szolgálják az olyan bevezető mondatszókkal, melyek jelzik: hozzászólunk a kérdéshez: *apropó*, *hát*, *ja*, *na* stb. Jelezhetjük azzal is, hogy meg akarunk szólalni, hogy értékeljük az elhangzottakat: *á*, *na ne*, *persze*, *hogyne*, *naná*, *lárifári* stb. Azt, hogy figyelünk a beszélőre, hogy értjük, amit mond, olyan mondatszókkal szoktuk jelezni, mint pl. *üüm*, *hm*, *igen*, *aha*, *persze* stb. A társalgás folyamatában a hezitációs szünetet kitöltő mondatszók is a társalgásszervezők közé tartoznak: *izé*, *hát*, *hm*, *szóval*, *ööö*. Néha kötőszók jelentkeznek olyan szerepben, hogy általuk jelezzük: még nem fejeztük be a mondandónkat, hanem folytatni szeretnénk: *oszt*, *aztán*, *és*, *vagyis*, *azaz*, *tehát*, *ugyanis*. Mind a kapcsolatfenntartó, mind pedig a kapcsolatot kezdő és lezáró mondatszók a fatikus nyelvi funkcióhoz tartoznak.
- c) Az **akaratkifejező** mondatszók a konatív nyelvi funkció hordozói. Nagyon közel állnak az indulatszókhoz, mert a beszélő akaratának, szándékának közvetlen kifejezői. Keletkezésük gyakran spontán hangadásból

eredeztethető (pl. *hohó, hé, pszt, hess, sicc, csitt, zsupsz, irgum-burgum* stb.). Funkciójuk, hogy a beszélő akaratának megfelelően befolyásolják a címzett magatartását, cselekvését. Ez magyarázza, hogy egyes ilyen mondatszók felszólító módú igéből keletkeztek: *addsz, jöszte, nesze*. Az akaratkifejező mondatszók közé sorolják az állatterelő szavakat is: *cső, sicc, kacc, sicc-kacc, tubu-tubi, hé, hó, cikka-cikka, cire-cire* stb.

- d) A **mutató** mondatszók a kommunikációs helyzet valamely elemére mutatnak rá (*im, ime*), vagy magára a szövegre utalnak (*ime, itt van néhány példa*), esetleg közös háttértudásra, közös ismeretre mutatnak (*lám, nem hiába történt*).

4.3 A módosítószó

A módosítószót a MMNyR. a határozószók, A magyar nyelv könyve pedig a viszonyzószók között tárgyalja. A Magyar grammatika a mondatszók között találja meg a módosítószó helyét.

A módosítószó olyan mondatértékű szó, amely vagy tagolatlan mondatként, vagy egy mondat összetevőjeként (de nem mondatrészként!) nem illeszkedik a mondat szemantikai és grammatikai szerkezetébe. Nem mondatrész tehát, nem bővíthető; nem toldalékolható, alakja nem változtatható.

A módosítószó alakja lehet morfológiailag tagolt (*állítólag, valószínűleg, tulajdonképpen, feltétlenül*), de összetett szó is (*csakugyan, alighanem*).

A módosítószó és a partikula közötti egyik leglényegesebb különbség, hogy míg a partikula semmilyen kérdésre nem felel, a módosítószó az eldöntendő kérdésre tökéletes felelet: *Joli valószínűleg eljön. – Eljön Joli? – Valószínűleg*. Ennek oka, hogy a módosítószók egész mondatot képviselnek, redukált mondatok, mondatszók.

Nem szerkeszthető azonban hozzá kiegészítendő kérdés, mert nem lehet mondatrész. *Hogyan jön el Joli? *–Valószínűleg*.

Szórendi helyüket tekintve állhatnak a mondat élén (*Alighanem esni fog.*), de lehetnek közbe- (*Mondataiból – bizonyára – a lényeg is kiderül.*) és hátravetések is (*Én is ott leszek, feltehetőleg.*).

A módosítószók óhajtó mondatban és kiegészítendő kérdésben nem jelenhetnek meg, és csak ritkán fordulnak elő felszólító mondatban (*Biztosan vedd el!*).

A módosítószó a beszélő attitűdjét jelöli: azt, hogyan viszonyul a mondat fő tételéhez a megszólaló.

Kifejezheti például, hogy a beszélő az esemény bekövetkezését valószínűnek, lehetségesnek tartja, de nem tekinti bizonyosnak: *Valószínűleg ez jön. = szerintem, de nem biztos. Biztosan jó lesz. = úgy vélem, de erre nincs garancia.*

Kifejezheti a beszélő étékelését is: *Tényleg elkapta. = valóban bekövetkezett. Állítólag terhes. = az információ meg nem erősített forrásból származik. A többihez képest kétségtelenül szép. = világos, hogy így van.*

A módosítószók gyakran szófajváltással jönnek létre, főként ragos névszóból vagy határozószókból. Ez homonim (azonos alakú) szavakat is eredményez: *Péter biztosan fogta a kormányt. Természetesen viselkedett.* – ragos névszó; *Péter biztosan eljön. Természetesen én is ott leszek.* – módosítószó (mert az első kettő felel kiegészítendő kérdésre, tehát mondatrész, a második kettő nem, tehát nem az).

4.4. A hangutánzó mondatszó

A hangutánzó mondatszók a természetben előforduló hangok reprodukálására tett kísérletből alakultak ki, oly módon, hogy ezek a hangutánzások lexikalizálódtak, a hangsorok állandóvá váltak. Egyes elméletek szerint az emberi nyelv kialakulása is ezek használatából fejlődött ki.

Állati hangadást utánzó: *vau, nyau, gá-gá, kakukk, nyihaha, brumm* stb.

Természeti jelenségek, tárgyak hangjai: *durr, lics-locs, bumm, csett, csatt, puff, csingilingi, bim-bam.*

Emberi hangadást utánzó: *hukk, cupp, hapci, oá, brühühü.*

Ha ezeket a hangadást kifejező szókat nem idézetként, nem hanghatást felidézésként használjuk, akkor már nem hangutánzó mondatszók lesznek, hanem pl. főnevek: *Egy nagy bumm hallatszott. Száll a kakukk fészékére.* Akár igét is képezhetünk belőlük: *hapticzik, pukkan, durrog, csattog, nyávog* stb.

Fogalmak:

indulatszó
interakciós mondatszó
hangutánzó mondatszó
mondatszó
módosítószó

Feladatok:

1. Milyen jelentésárnyalatot fejeznek ki az indulatszók az alábbi mondatokban!

Jaj, de nagyszerű!
Nana, el fogod vágni a kezed!
Jaj, ez fáj!
Na, ez se láttam még!
Pfüj, de ronda!

2. Írjon három mondatot úgy, hogy mindegyik mondatban legyen legalább egy interakciós vagy hangutánzó mondatszó, vagy módosítószó!

A SZÓALKOTÁS MÓDJAI: A SZÓKÉPZÉS

1. A szóalkotás módjai: szóképzés, szóösszetétel és a ritkább szóalkotási módok.
2. A szóképzés fogalma.
3. A képző fogalma, jellemző sajátosságai.
4. A képzők produktivitása (termékenysége).
5. A képzők gyakorisága.
6. A képzők funkciója.
7. A képzők rokonértelműsége és ellentétes értelműsége.
8. Egyszerű és összetett képzők.
9. Egy- és többalakú képzők.
10. Igeképzők: a) deverbális verbumképzők és b) denominális verbumképzők.
11. Névszóképzők: a) deverbális nomenképzők és b) denominális nomenképzők.
12. Igenévképzők.

1. A szóalkotás módjai

Talán még emlékeznek arra az elmúlt félév anyagából, hogy a belső keletkezésű szavak két nagy csoportra oszthatók aszerint, hogyan jöttek létre:

- a) nincs lexikai előzményük (szóteremtéssel létrejöttek) és
- b) van lexikai előzményük (szóalkotással létrejöttek).

Az elkövetkezendőkben azt vizsgáljuk meg, hogyan jöhetnek létre szóalkotással a belső keletkezésű szavak, azaz a lexikai előzménnyel létrejött szavak. A szóalkotásnak ugyanis számos módja ismeretes:

- a) szóképzés,
- b) szóösszetétel,
- c) valamint a ritkább szóalkotási módok.

Ma a szóalkotás módjai közül a szóképzéssel ismerkedünk meg, amely nagyon hosszú ideig a legjelentősebb szóalkotási mód volt a magyar nyelvben. A mai magyar nyelvhasználatban a szavak kb. 45%-a képzett szó.

2. A szóképzés fogalma

A szóképzés (deriváció) a szóalkotásnak az a módja, amely a szótőhöz (abszolút vagy relatív tőhöz) képző hozzáadásával új szót hoz létre.

A képző az ún. alapszóhoz járul; a szóképzés eredményeként létrejött szó az ún. képzett szó származékszó, derivátum.

A származékszó jelentésének magvát az alapszó hordozza. Szerkezete szerint az alapszó lehet tőszó (*jó-ság*), képzett szó (*jóság-os*), összetett szó (*orvhalá-sz-at*), mozaikszó (*tévézik*) és önálló szóként már nem élő hangutánzó (*patt-og*), hangulatfestő (*rep-des*) szó is.

3. A képző fogalma, jellemző sajátosságai

A képző olyan toldalékmorféma (affixum), amely abszolút vagy relatív tőhöz járulva új szótári szót (lexémát) hoz létre, melynek saját paradigmája van (azaz: új ragozási paradigmát indít el). A szóalakon belül belső helyzetű, mert suffixumként a tő után áll, de megelőzi a jele(ke)t és a ragot. Nem kötelező elem, hiánya esetén nem veszünk fel zéró morfémát.

A képző jellemzői:

- Új szót hoz létre, új ragozási paradigmát indít el: *ad-at*, *ad-ás*, *ad-hat*. Lehet szófajtartó (*lát-hat*, *erdő-ség*), szófajváltó (*fut-ás*, *néz-ő*) és szó-fajjelölő: *patt-an*.
- Nem kötelező elem, hiánya esetén nem veszünk fel zéró morfémát: *fa*, *fá-s*.
- Legbelső helyzetű (a tő után következik): lásd a fenti példákat.
- Más kötött morféma (toldalék) állhat utána: *erdő-ség-ben*, *fut-ás-od-ból*. De: *ír-va*.
- Általában több is lehet egymás mellett: *ad-at-ol*, *szép-ség-es*, *pénz-telen-ség*.
- Nem köti meg a szóalak szófaját, azaz utána általában még következhet szófajváltó képző: *hal-ász-at*. De: olyan képzők, melyek nem engedik megváltoztatni a szófajt, pl. a főnévi és határozói igenév képzője.

Vannak olyan képzők, amelyekre a képző valamennyi jellemzője vonatkozik; ezek a tipikus képzők. Vannak azonban olyan képzők is, melyekre nem érvényes a képzők összes ismérve, s ezek nem tipikus képzők. A *-hat/-het*, valamint a főnévi és határozói igenév képzője pl. nem tipikus képző. Tipikus ellenben pl. a *-ság/-ség* képző. Vannak olyan ragok is, amelyek bizonyos tulajdonságaik alapján a képzőkhöz hasonlatosak; ilyen pl. a *-szor/-szer/-ször*, amely megelőzheti a képzőt, azaz nem szóalakzáró, hanem belső helyzetű (akárcsak a képzők): *több-szor-ös*.

4. A képzők produktivitása (termékenysége)

A nyelvek többségének nagyon nagy számban vannak képzői. Ha azonban csak azokat a képzőket vesszük számításba, amelyeket ma is használunk új szavak létrehozására, nagyon kevés ilyen képzőt találunk. A képzők produktivitása (termékenysége) azt jelenti, hogy egy adott képzőt használunk-e új szóalakok létrehozására viszonylag már nem. Termékeny képzőnk pl. a *-z* igeképző és az *-ás/-és* főnévképző, amelyeket újonnan létrejött neologizmusokhoz is csatolhatunk, új lexémát létrehozva ezáltal, pl. *internetez(ik)*, *klónoz*, *lobbizás*, *netezés* stb.

Terméketlen, azaz inproduktív képző ma pl. az *-aj/-ej* vagy a *-tyű/-tyű* képző, amelyeket újonnan keletkezett szavainkhoz nem kapcsolunk.

Am az, ha egy képző ma nem produktív, nem jelenti azt, hogy korábban nem volt az.

5. A képzőkgyakorisága

A gyakoriság azt jelenti, hogy egy adott korpuszban hányszor fordul elő egy-egy képző. A termékenység és gyakoriság nem feltétlenül függ össze, hiszen bizonyos szövegekben nagyon gyakoriak lehetnek olyan képzők, melyek ma már terméketlenek.

Gyakori produktív képző pl. a *-l*, *-z*, *-ás/-és*, de szintén gyakori a terméketlen *-ászik/-észik*. Ritka produktív képző: *-atik/-etik*; ritka terméketlenképző: *-tyű/-tyű*.

6. A képzőkfunkciója

A képző funkciója között tartják számon azt, hogy milyen szófajú szót hoz létre, illetve hogy mi a jelentése (pl. gyakorító képző, fosztóképző stb.).

A képző jelentése = a képzett szó jelentése – az alapszó jelentése.

Az *almás* szóban pl. a *-s* melléknévképző jelentése: valamivel való ellátottság (ez esetben az a tulajdonság, hogy almával van pl. töltve valami).

Vannak azonban olyan képzők is, amelyek nem a szó jelentését változtatják meg, hanem csak szófaji besorolását (s ezzel paradigmáját), így nem lehet a képző jelentését meghatározni a fenti módon. A *fut* és a *futás* pl. egyaránt egy cselekvést nevez meg, csak az egyik igeként, a másik főnévként. Az *-ás/-és* képző tehát semmilyen új jelentést nem ad hozzá az alapszó jelentéséhez, így saját jelentését sem lehet kihámozni a derivátumból.

7. A képzők rokonértelműsége és ellentétes értelműsége

Ugyanazt a funkciót, jelentést több képzővel is kifejezhetjük. Akárcsak a szavak esetében, a képzőknél is vannak tehát rokonértelmű (szinonim) képzők. A cselekvés eredményét fejezik ki pl. az alábbi képzők: *-ás/és* (*intézkedés*), *-at/-et* (*melléklet*), *-vány/-vény* (*beadvány*), *-alom/-elem* (*győzelem*) stb.

Ellentétes értelmű képzők: *sós*, *-sótlan*

8. Egyszerű és összetett képzők

A képzők lehetnek egyszerűek és összetettek, vagyis egy, illetve több elemből állók.

Sokszor nem könnyű eldönteni, hogy több egymás mellé került képzőről van szó, vagy pedig összetett képzőről. Ha azonban nincs olyan szó, amely közbülső képzett szó lenne, akkor biztos, hogy összetett képzővel van dolgunk. Két egymás mellé került képző pl. a *hal-ász-at*, *nagy-ság-os*. Összetett ezzel szemben pl. a következő: *állandó-sul*, *édes-kés*, mert nincs **állandó* vagy **édeske*.

9. Egy- és többalakú képzők

A képzők lehetnek egy- vagy többalakúak.

Egyalakúak: *-né (Kovácsné), -ít (terít), -int (csavarint), -i (városi), -csi (Jancsi), -nyi (maroknyi)* stb.

Többalakúak:

- az illeszkedés miatt kétalakúak: *-gat/-get, -ás/-és, -hat/-het, -ó/-ő* stb.
- az illeszkedés miatt háromalakúak: *-dos/-des/-dös, -kod(ik)/-ked(ik)/-kod(ik)* stb.
- a kezdő mássalhangzó meglétében vagy hiányában eltérő, egyébként háromalakúként illeszkedők, pl. *-s/-es/-os/-ös (erős, kalapos, keretes, pöttyös)* stb.
- a mássalhangzó időtartamában különbözők: *-t/-tt* (a befejezett melléknévi igenév képzője), *-ni/-nni* (a főnévi igenév képzője) stb.
- a magánhangzó meglétében vagy hiányában különböző képzőváltásokat: *-atlan/-etlen – -tlan/-tlen, -dalom/-dalm* stb.
- a végső magánhangzó meglétében vagy hiányában különbözők: *-n/-ni* (a főnévi igenév képzője: *főznöd, főzni*) stb.

10. Igeképzők: a) deverbális verbunkképzők és b) denominális verbunkképzők

A képzőket aszerint is osztályozni szokták, hogy milyen az alapszó szófaja, illetve a képzett szó milyen szófajú lesz. Eszerint megkülönböztetjük az igeképzőket és a névszóképzőket.

Igéből pl. képezhetünk igét és névszót, névszóból szintén létrehozhatunk névszót és igét.

10.1. Igéből igét képzők (deverbális verbunkképzők)

Gyakorító és folyamatos cselekvést kifejező képzők:

-gat/-get – beszélget, ápolgat

-ong/-eng/-öng – hajlong, fészeng, dülöng

-z/-oz(ik)/-ez(ik)/-öz(ik) – kötöz, hajladozik, kiáltozik

-g – pattog, füstölög

-ász(ik)/-ész(ik) – kotorászik, fityörészik

-kod/-ked/-köd – csapkod, lépked, köpköd

-gál/-gél/-igál – húzgál, nevetgél, taszigál

-doz(ik)/-dez(ik)/-döz(ik) – bámuldozik, hüledezik, rémüldözik

-dogál/-degél/-dögél – fújdogál, mendegél, üldögél

Mozzanatos képzők:

-ant/-ent – horkant, tüsszent

-ít – kanyarít

Kezdő értelmet kifejezők:

-dul/-dül – *kondul, perdül*

-od(ik)/-ed(ik)/-öd(ik) – *felháborodik, elpityeredik*

Egyéb cselekvő igéket képzők:

-aszt/-eszt – *akaszt, éleszt*

Műveltető képzők:

-at/-et, -tat/-tet – *mosat, nézet, láttat, festet*

Szenvedő igéket képzők:

-at(ik)/-et(ik), -tat(ik)/-tet(ik) – *adatik, nézetik, kimosdattatik, hirdettetik*

Visszaható igék képzői:

-kod(ik)/-ked(ik)/-kőd(ik) – *mosakodik, ruházkodik, fészülködik, gondolkodik, kereskedik*

-koz(ik)/-kez(ik)/-köz(ik) – *száritkozik, borotválkozik, törölközik, gondolkodik, szeretkezik*

A ható ige képzője:

-hat/-het – *nézhet, láthat*

10.2. Névszóból igét képzők (denominális verbumképzők)

-z(ik) – *kettőz, csákányozik, szalonnázik, zongorázik*

-l(ik)/-ll(ik) – *csapol, hegedül, kéklik, sárgállik*

-ít – *kékít, alakít, síkosít*

-sít – *fásít, nevesít*

-od(ik)/-ed(ik)/-öd(ik) – *okosodik, sötétedik, hűvösödik*

-ul/-ül – *butul, kékül*

-sul/-sül – *önállósul, nősül*

11. Névszóképzők: a) deverbális nomenképzők és b) denominális nomenképzők

11.1. Igéből névszót képzők (deverbális nomenképzők)

Főneveket képzők:

Elvont cselekvést, történést kifejezők:

-ás/-és – *aratás, futás, mosás*

-aj/-ej – *dörej, kacaj*

-alom/-elem – *bizalom, érzelem*

-ság/-ség – *vereség, fáradság*

-at/-et – *ámulat, szédület*

A cselekvés, történés eredményét kifejezők:

-at/-et – *főzet, vonat*

-ás/-és – *alkotás, faragás*

-dalom/-delem – *fájdalom, késedelem*

-ság/-ség váltság, veszteség

-mány/-mény koholmány, gyűjtemény

-vány/-vény – látvány, ültetvény

-ék – pótlék, jegyzék

-lék/-alék/-elék – moslék, osztlék, töltelék

A cselekvés eszköztét kifejezők:

-tyú/-tyű – fogantyú, emeltyű

-ó/-ő – emelő, daráló

A cselekvőt vagy a cselekvés helyét kifejezők

-ó/-ő – tanító, könyvelő

-da/-de – fogda, öntöde

-ár/-ér – bűvár, vezér

Mellékneveket képzők:

A cselekvés vagy a cselekvés végzése jellemző rá:

-ós/-ős – tartós, ijedős

-ákony/-ékony – fogékony, féltékeny

-i – maradi

-ánk/-énk – nyúlánk, félénk

-atag/-eteg – ingatag, élveteg

A cselekvést rajta végrehajtó:

-ható/-hető – mosható, védhető

Fosztóképzők:

A cselekvést nem végző:

-tlan/-tlen – ártatlan

-atlan/-etlen – független

-talan/-telen – szüntelen

-hatatlan/-hetetlen – olvashatatlan, telhetetlen

11.2. Névszóból névszót képzők (denominális nomenképzők)

Főnévképzők:

Foglalkozásnév, mértékegység és számjegy neve:

-s – órás, köszörűs, hegedűs, bőgős, hatos, hetes, tizkilós

Elvont tulajdonság, állapot, gyűjtőnév, térszíni forma:

-ság/-ség – falánkság, kedvesség, árvaság, betegség, katonaság, vezetőség, pusztaság, hegység, szabóság, pékség

Kicsinyítés, becézés:

-cska/-cske – lábacska, kezezske

-ka/-ke – *Bálintka, Editke*

-i – *Évi, fagyi, mogyi*

-csi – *Jancsi, repcsi*

-ikó – *házikó*

Asszonynev:

-né – *Kovácsné*

Foglalkozásnev:

-ász/-ész – *halász, méhész*

-ista – *forgalmista*

Gyűjtőnev:

-zat/-zet – *csillagzat, felhőzet*

-nemű – *ágynemű*

Irányzat:

-izmus – *impresszionizmus*

Melléknévképzők:

Valamivel ellátott, valamivel bíró:

-s – *sós, nős*

-ú/-ű – *orrú, szemű*

-jú/-jű – *hajú, fejű*

Kisebb mértékben jellemző rá a tulajdonság:

-os/-es/-ös – *lányos, zöldes, hörcsögös*

Valahová, valakihez tartozó:

-si, -i – *falusi, szülői*

Fosztó vagy tagadó:

-tlan/-tlen – *fogatlan, nőtlen*

-talan/-telen – *víztelen, meztelen*

Mértéket kifejező:

-nyi – *öklömnyi, tenyéryni (Herényi)*

Számnévképzők:

Törtszámnév:

-d – *heted, század, ötöd*

Sorszámnév:

-dik – *hatodik, második, századik*

Utótag jellegű képzők:

-féle – *hegyféle, fűféle*

-szerű – *képszerű, célszerű*

-fajta – *sokfajta, jófajta*

12. Igenévképzők

Képző	Képzett szó	Mit képez	A képző jelentése
-ni	<i>olvasni, szeretni</i>	Finévi igenév	Elvont cselekvés
-ó/-i	<i>futó, fekvő</i>	Folyamatos melléknévi igenév	Valakihez tulajdonságként tartozó cselekvés
-t/-tt	<i>szorult, megérdemelt, lehullott</i>	Befejezett melléknévi igenév	Aki, ami cselekedett, akivel, amivel tettek valamit
-andó/-endő	<i>olvasandó, kitöltendő</i>	Beálló melléknévi igenév	Akivel, amivel történni fog valami
-va/-ve, -ván/-vén	<i>futva, nézve, látván, menvén</i>	Határozói igenév	A cselekvés, létezés, történés módja

Fogalmak:

képző
 igéből igét képzők
 igéből névszót képzők
 igenvéképző
 egyalakú képzők
 névszóból igét képzők
 névszóból névszót képzők
 szóképzés
 többalakú képzők
 összetett képző
 egyszerű képző
 képzett szó (derivátum)
 alapszó
 szóalkotás
 szóteremtés

Feladatok:

1. Írjon 3-3 és szavak képzésével bizonyítsa ténylegességüket.

- deverbális verbumképzőt:
- deverbális nomenképzőt:
- denominális verbumképzőt:
- denominális nomenképzőt:

2. Lássák el az alábbi szavakat a **-tlan/-tlen, -atlan/-etlen, -talan/-telen fosztóképzőkkel!**

gondos, csinos, ízes, udvarias, lelkes, tárgyias, képes, védett, páros, számos, takaros

3. Alkossa meg a következő szóalakokat!

1. a *tesz* ige határozói igeneve;
2. a *ró* ige kijelentő módú, jelen idejű, egyes szám 3. személyű, tárgyas ragozású alakja;
3. a *megy* ige folyamatos történésű melléknévi igeneve;
4. a *hisz* ige felszólító módú, többes szám 1. személyű, alanyi ragozású alakja;
5. a *vesz* ige feltételes módú, jelen idejű, egyes szám 2. személyű, tárgyas ragozású alakja;
6. az *alszik* igéből képzett deverbális főnév (nomen actionis);
7. a *van* ige kijelentő módú, jelen idejű, többes szám 2. személyű alakja;
8. az *eszik* ige gyakorító képzős származéka.

4. Példamondatokkal szemléltesse az alábbi igelakok közti jelentéskülönbséget!

uraz–ural; okoz–okol; poroz–porol; soroz–sorol; gondoz–gondol

A SZÓALKOTÁS MÓDJAI: A SZÓÖSSZETÉTEL

1. A szóalkotás módjai: a szóösszetétel.
2. A szóösszetétel fogalma, jellemzői.
3. Az összetett szavak morfológiai felépítése.
4. Az összetett szavak grammatikai csoportosítása: a szerves és szervesetlen összetétel.
5. A jelentéssűrítő összetételek.
6. Az összetett szavak szófaji jellemzői.
7. Az igekötő és az ige kapcsolata mint összetétel.

1. A szóalkotás módjai: a szóösszetétel (compositio)

A belső keletkezésű szavaknak lexikai előzménnyel való létrehozásában a mai magyar nyelvben a leggyakoribb szóalkotási mód a szóösszetétel. A mai magyar nyelvhasználat szavainak kb. 40%-a összetett szó.

2. A szóösszetétel fogalma, jellemzői

A szóösszetétel (compositio) olyan gyakori szóalkotási mód, mellyel szinte korlátlan mértékben növelhetjük szavaink számát, összetett szavakat (compositumokat) létrehozva.

A szóösszetétel során két vagy több szóalak összekapcsolásával, egyetlen szóalakká forrasztásával hozunk létre új lexémát, amely alaki felépítése alapján összetett szó (compositum): *autószerelő, naposcsibe*.

Összetett szavak azonban nemcsak szabályokkal leírható módon jöhetnek létre, kialakulhatnak véletlenül is: *miatyánk, mivelhoggy*.

3. Az összetett szavak morfológiai felépítése

A összetett szó alkotó elemei szerint elő- és utótagra bontható: *mézédes, hajhullás*.

Vannak ragos előtagú összetételek: *ágrólszakadt, napraforgó*.

Jeles előtagúak: *fékevesztett, kedveszegett, szavahihető*.

Képzett szavak: *függőágy, bánásmód, élveboncolás, szódásüveg*.

Vannak többszörös összetételek is: *autószerelő-műhely, agyér-elmeszesedés, labdarúgó-világbajnokság*. Ilyenkor az előtag vagy az utótag maga is összetett szó.

Vannak olyan összetételek, ahol az elő- vagy az utótag ritkább szóalkotással jött létre: *BKV-ellenőr, matekóra*.

4. Az összetett szavak grammatikai csoportosítása

Az összetételek túlnyomó többsége mondatban jön létre. Vagy a mondat egy szószerkezetéből, vagy a mondatban egymás mellett sorakozó szavakból alakulnak ki.

4.1. A szerves összetételek

Ha szószerkezetből alakulnak ki, melynek tagjai között szerves grammatikai viszony van, akkor e viszony általában megőrződik az összetett szó elő- és utótagja között is: *a tehén teje – tehéntej; itt és ott – itt-ott.*

Az ilyen összetételeket, melyek elő- és utótagja között grammatikai viszony van, szerves összetételeknek nevezzük.

Ahogy a szószerkezeteknél a szintagma tagjai között, úgy a szerves összetett szavaknál is lehet alá- vagy mellérendelő viszony az elő- és az utótag között. Eszerint a szerves összetételek között megkülönböztetjük az alá- és mellérendelő szerves összetételeket.

4.1.1. A szerves alárendelő összetételek

Az alárendelő szerves összetételek alárendelő szószerkezetekké alakíthatók át. Az utótag rendszerint az alaptagot képviseli, az előtag pedig a bővítmény (meghatározó tag) szerepében áll: *jogásztársadalom = a jogászok társadalma.*

Az alárendelő szerves összetételek lehetnek:

- a) alanyosak: *magvaváló, dércsípte, botcsinálta, istenverte, magyarlakta, rozsdamarita;*
- b) tárgyiasak: *helytáll, nagyothall, jótáll, reményvesztett, börtönviselt, államalapító, falvédő, honvédő, favágó, hűsevő, kocsikísérő;*
- c) határozósak: *kettétör, fejenállás, tengeralattjáró, napbarnított, ágyrajáró, vérszomjas, szófukar, hátrahagyott, mondvacsinált, útonálló, szövegű, életképes, koraérett;*
- d) jelzősek: *kékszakállú, négy lábú, földrengés, postafordulta, napfelkelte, határállomás, hólapát, kártyajáték, faág, budijátó.*

A hagyományos magyar grammatikák megkülönböztetik az alárendelő szerves összetételek között a jelölt és a jelöletlen összetételeket. Jelöltnek tekintik azokat, amelyekben megtalálható a rag, pl.: *napraforgó, helytáll.* Jelöletlenek azok, amelyek rag nélküliek. A ragok összetett szavakban való megmaradása azonban nem az elő- és utótag közötti grammatikai viszony jelölésére szolgál (hiszen ha így lenne, akkor nem lennének jelöletlen szerves alárendelések), hanem csak maradvány, ezért az újabb magyar nyelvtanok nem különítik el a jelölt és a jelöletlen szerves alárendelő összetételeket egymástól

4.1.2. A szerves mellérendelő összetételek

A szerves mellérendelő összetételek között nem tudunk olyan grammatikai viszonyt megállapítani, mint a mellérendelő szószerkezetek között (kapcsolatos, választó, ellentétes stb.). Három csoportjukat különböztethetjük meg:

- a) **Ismétléses mellérendelések.** Közöttük elkülöníthetők a **szóismétléssel** létrejöttek: *csak-csak, néha-néha, igen-igen, nagyon-nagyon, külön-külön, addig-addig, már-már, sok-sok*, illetve a **tőismétléssel** kialakultak (**figura etymologica**): *körös-körül, nőtön-nő, telistele*.
- b) **Valódi mellérendelések:** két különböző szóalak egymáshoz kapcsolásával jönnek létre: *ág-bog, búbanat, rúgkapál, jajveszékel, szegről-végről, ország-világ, huzavona, ki-be, hegyvölgy, ad-vesz, él-hal, jobbra-balra, éjjel-nappal, izig-vérig, társadalmi-gazdasági, gazdasági-politikai*.
- c) **Álikerszók.** A valódi ikerszók létrejöttét a ritkább szóalkotási módok között tárgyaljuk. Az álikerszók voltaképpen az ismétléses összetételekhez nagyban hasonlító összetételek, ahol két önálló szóalakat kapcsolunk össze, ám közben egyfajta játékos alakismétlésre is törekszünk, mint az ikerítésben: *súg-búg, dúl-fúl, ront-bont, nyal-fal, ázik-fázik, ken-fen, szán-bán*.

4.2. A szervesen összetételek

A mondatok nem grammatikai alapú (hanem véletlenszerűen egymás mellé kerülő) szókapcsolataiból létrejött összetételeket szervesen összetételeknek nevezük. Csak formai alapon tekinthetők összetett szónak, hiszen tagjaik között semmilyen grammatikai viszony nem áll fenn, szerkesztésük nyelvtani szabályokkal nem írható le.

Például: *kelfeljancsi, olcsójános, hiszekegy, miatyánk, egyszeregy, bizisten, adjonisten, alászolgája, egyszercsak, csakhamar*.

Van köztük sok viszonzói jelentésű, pl. kötőszó (*noha, ámbar, mintha, minekutána*), partikula (*igencsak, legalábbis, csakis, mégoly*), módosítószó (*mindegy, majdnem, alighanem*). Az összetett névmásokat is ide sorolják: *bármikor, valamennyi, mindenki*.

5. A jelentéssűrítő összetételek

Az összetett szó jelentéstöbblete az elő- és utótag jelentéséhez képest elérheti azt a szintet, hogy már csak bonyolult, több lépcsős elemzéssel bontható szét. Pl. a *naptej* jelentése: a nap sugárzása ellen védő, a tejhez hasonló színű, állagú szer. Az ilyen összetételeket jelentéssűrítőeknek nevezük.

6. Az összetett szavak szófaji jellemzői

Az alárendelő összetételek szófaját mindig az utótag szófaja határozza meg.

A mellérendelő összetételek alkotóelemeinek szófaja általában azonos. A figura etymologicák egy részében különbözhet az elemek szófaja: *akarva-akaratlan*.

Összetett szó gyakorlatilag mindegyik szófaji kategóriában található. Nagyon kevés viszont közöttük az ige (csak 1–2 ezreléke az összes összetett szónak ige).

Ezek is általában összetett főnevek továbbképzésével jöttek létre: *görkorcsolyázik, hógolyózik*. A mellérendelő összetételek között találhatunk valódi igéket: *dül-fül, csúszik-mászik, él-hal*.

Összetételeink legnagyobb része főnév: *tökfilkő, favágó*.

Mellénevek: *tűzpiros, rózsaszínű, mozdonyszőke*.

Számnév: *huszonhárom, kétharmad*.

Határozószó: *hazafelé, nemegyszer, négykézláb*.

Névmás: *valamikor, bárki*.

Kötőszó: *ámde, csakhogy, jóllehet*.

Igekötő: *be-benéz*.

Partikula: *igencsak, korántsem*.

Mondatszó: *fogadjisten, alászolgája, hogyne*.

A kötőszókra, partikulákra, mondatszókra a szervesen összetételei típus jellemző.

7. Az igekötő és az ige kapcsolata mint összetétel

Az igekötő rendhagyóan viselkedő szófaji elem. Annak ellenére, hogy elválhat az igétől, amikor az ige előtt áll, összetételnek tekintjük: *elmegy, kinéz, ráér*.

Fogalmak:

alárendelő szóösszetétel
jelentéssűrítő szóösszetétel
mellérendelő szóösszetétel
szerves szóösszetétel
szervesen összetétel
szóösszetétel
összetettszó (compositum)
összetétel előtagja
összetétel utótagja

Feladatok:

1. Állapítsa meg az alábbi mellérendelő szóösszetételek típusát!

sülve-főve, addig-addig, adásvétel, ki-be, locspocs, rúgkapál, ákombákom, csip-csup, csak-csak, zenebona, égen-földön, csiribiri, fűr-farag, sűrög-forog

2. Állapítsa meg az alábbi alárendelő szóösszetételek típusát!

szívszerelme, szavahihető, borospohár, házasságlevél, fülbemászó, rákkutatás, idejétmúlt, madárlátta, névadó, háromszög, tejbegríz, egyetért, fülbevaló, mindenáron, vámallenőr

3. Állapítsa meg az alábbi szervetlen és átmeneti szóösszetételek típusát!

földalatti, ábécé, többsincs, netalán, nefelejcs, bármennyi, ezáltal, viszlát, munkanélküli, mitugrasz mégpedig, paprikajancsi, holnapután, hogyha

4. Hogyan jöttek létre az alábbi mellérendelő szóösszetételek?

addig-addig, régestelen-régen, körös-körül, ákom-bákom, ki-be, csak-csak, ripsz-ropsz, fűr-farag, irtum-burgum, maholnap, rúgkapál, sórög-forog

5. Példamondatokkal szemléltesse az alábbi szóösszetételek és szókapcsolatok írásmódját!

tízperc–tíz perc

ötszög–öt szög

borravaló–borra való

titkosírás–titkos írás

felemás–fele más

végeláthatatlan–vége láthatatlan

madárlátta–madár látta

egyetért–egyet ért

6. Alkosson a szóösszetétel módszerével ma még nem létező, de létező sza- vakat, s magyarázza is meg jelentésüket!

Például: süntál= szűrős (pl.: gesztenye) gyümölcsök tárolására alkalmas eszköz, edény.

A RITKÁBB SZÓALKOTÁSI MÓDOK

1. A ritkább szóalkotási módok.
2. Az ikerítés.
3. A szórövidülés és továbbképzése.
4. A szóelvonás.
5. A mozaikszók: a) a betűszók, b) a szóösszevonás, c) az egyéb mozaikszók.
6. A szóhasadás.
7. A népetimológia és a szándékos szóferdítés.
8. A tulajdonnevek köznevesülése.
9. Az elemszilárdulás.

1. A ritkább szóalkotási módok

A lexikai előzménnyel történő szóalkotás már tárgyalt két fő módja (szóképzés, szóösszetétel) mellett számos egyéb módszerrel is hozhatunk létre szavakat.

Ezek azonban rendszerint sokkal ritkábban fordulnak elő, mint a szóképzés és szóösszetétel, ezért *ritkább szóalkotási módok* néven említik őket nyelvatanaink.

Jellegzetességük az is, hogy rendszerint az ide sorolható szóalkotási módok legnagyobb része csak korlátozottan sorolható a morfológiai szóalkotás módjai közé, ezért sokan nem is tekintik a morfológia részének ezen szóalkotási módok tárgyalását, hanem az alaktan és a szótan határsávján kezelik őket.

A ritkább szóalkotási módok közé az alábbiakat soroljuk:

- a) ikerítés,
- b) szórövidülés,
- c) elvonás,
- d) mozaikszó-alkotás,
- e) szóhasadás,
- f) népetimológia,
- g) szándékos szóferdítés,
- h) tulajdonnevek köznevesülése,
- i) elemszilárdulás.

2. Az ikerítés

Ikerítésnek nevezzük azt a szóalkotási módot, amely egy szót a saját – hangalak tekintetében módosított – változatával kapcsol össze új szóvá. A létrejött szó az ikerszó, amely részleges szóismétlés hatását kelti, ahol vagy az egyik tag, vagy mindkettő önállóan nem élő, saját jelentéssel nem bíró szó: *setesuta*, *ákombákom*,

csigabiga, irul-pirul, szedett-vedett, sűrög-forog, tik-tak, ingyom-bingyom, ukk-mukk-fukk, irgum-burgum stb.

Az ikerszók – bár nagyon hasonlóak az összetételekhez – nem összetett szavak. Helyesírási szempontból azonban a mellérendelő összetételekhez nagyon hasonlóan viselkednek.

Az ikerszók keletkezésében a szóteremtésnek (azaz szó lexikai előzmény nélküli létrehozásának) is része van.

Ikerszók kétféleképpen jöhetnek létre: indukciós és párhuzamos ikerítéssel.

Indukciós ikerítés: a nyelvben már meglévő szóalak mintájára egy hasonló hangsort hozunk létre, melynek nincs saját jelentése, és ezt kapcsoljuk a mintául szolgált szó mellé: *kipeg-kopog, gidres-gödrös, csigabiga, cicamica, ugrabugrál, nyulam-bulam, cserebere, izeg-mozog, gízgaz* stb. Az önálló hangalakkal és jelentéssel bíró szó az indukáló tag, a másik tag az ikerítmény. Az alapjelentést itt az indukáló tag hordozza, az ikerítmény hangulati többletet ad hozzá.

Párhuzamos ikerítés: itt két olyan szóból áll az ikerszó, melyeknek önállóan nincs jelentésük és önálló hangalakjuk, csak együtt fordulnak elő: *bim-bam, tutyimutyi, ripsz-ropsz, sity-suty, retyerutya, hepehupa, incifinci* stb. A két csoport között nem feltétlenül kell különbséget tenni.

Több becézőnév is így alakult ki: *Anna-Panna, Isti-Pisti* stb.

Az ikerszók egy része **laza**, más része **szoros szerkezetű**. A laza szerkezetűek mindkét tagja felvehet toldalékot, s ezek tagjait kötőjellel kapcsoljuk egymáshoz: *izeg-mozog – izgő-mozgó, dínom-dánom – dínom-dánomot, irul-pirul – irulni-pirulni*. A szoros szerkezetűek csak az utótagjukon vehetnek fel toldalékot, és egybe írjuk őket: *hepehupa – hepehupás, csigabiga – csigabigát, cserebere – csereberél, hercehurca – hercehurcát*.

A határozott fogalmi tartalmú ikerszók közül azokat, amelyek nem toldalékolhatók, kötőjellel írjuk: *irgum-burgum, tik-tak, lics-locs, ingyom-bingyom*.

Néhány olyan ikerszót, melyek nem toldalékolhatók (csak szófajváltással), egybe kell írni: *csingilingi, kutykurutty*.

Az ikerszók helyesírásáról a *Helyesírás* c. kötet 102–103. oldalán találhatunk részletes útmutatást.

3. A szórövidülés és továbbképzése

A szórövidülés nem azonos az írásban használt rövidítéssel: *pl. kg, l, m, cm, dr., stb.*

Rövidítéssel létrejött szóalakok: *tán (talán), hisz (hiszen), tulaj (tulajdonos), labor (laboratórium), pari (paradicsom), ubi (uborka), fotó (fotográfia), protkó (protézis), diri (direktor), szerkó (szerelés), tetkó (tetoválás), magnó (magnetofon), pulcsi, foci, uncsi, dolcsi, cuki, csoki, fagyó, szabi, dagi, kősi, nyugi* stb. A ma gyakran használt *tök* szó (pl. *tök jó, tök elegáns* stb.) szintén rövidítés: a *tökéletes* szóból ered.

Rövidítések gyakran állnak összetett szavak előtagjaként: *reptér, távközlés, szülinap, becsszó*. Az is előfordul, hogy mindkét összetételi tag szörövidüléssel jött létre: *szocdem, szocreál, külker*.

4. A szóelvonás

Elvonásnak nevezzük azt a jelenséget, amikor egy már meglévő szóalakról leválasztunk egy vélt vagy valós szóelemet (rendszerint képzőt vagy elő- vagy utótagot), és így a maradék hangsorból nyerünk új szót.

Morfémát választottunk le pl. a *kapál, sétál, zabál* szóról, s így nyertük a *kapa, séta, zaba* szót.

A nyelvérzék összetett szóként értékelte az alábbi szavakat, és leválasztotta a vélt elő- vagy utótagot: *automobil – autó, trolibusz – trolis, miniszoknya – mini, autóbusz – busz* stb.

5. A mozaikszók: a) a betűszók, b) a szóösszevonás, c) az egyéb mozaikszók

A mozaikszó-alkotás a mai magyar nyelv egyik termékeny, új szóalkotási módja. A mozaikszó több szó elemeiből, mozaikjaiból áll össze. Főként a tulajdonnevek, azon belül is az intézménynevek, klubok, társaságok, hivatalok stb. nevei körében gyakoriak.

A mozaikszók három csoportját különböztetjük meg:

- a) a betűszók,
- b) a szóösszevonás,
- c) az egyéb mozaikszók.

Helyesírásukról alapos tájékoztatót olvashatunk a *Helyesírás* c. kötetben (390–408. old.).

A **betűszók** valamilyen többszavas kapcsolat elemeinek kezdőbetűiből alakulnak ki. Többnyire külön írandó elemek kezdőbetűiből alakulnak ki (*Európai Unió – EU*), de egy összetett szó elő- és utótagjának kezdőbetűiből is kialakulhatnak (*Magyar Államvasutak – MÁV*). A mozaikszók három típusa közül a betűszók a leggyakoribbak.

A tulajdonnévi betűszók minden betűje nagybetűvel írandó, még a kétjegyű mássalhangzók második eleme is. Vannak közöttük idegen eredetű szavak is, pl. NATO, CIA, KGB, WTO, WTC, OECD, UNESCO, NASA stb.

A tulajdonnévi betűszók mellett van néhány köznévi is, pl. *hév, áfa, hők, tb* stb. Ezek csupa kisbetűvel írandók.

Általánosan elterjedt idegen eredetű köznévi betűszó a WC, melyet csak angol eredeti írásmódja miatt írunk nagybetűvel. Az idegen eredetű köznévi betűszókat rendszerint nagybetűvel írjuk, pl. *CD, DVD*.

Egyes szaknyelvi betűszók kis- és nagybetűket egyaránt tartalmaznak, mint pl. *PhD*.

Az, hogy a betűszók elé milyen névelő kerül, a kiejtés függvénye. Hiába kezdődik pl. mássalhangzóval az *MTA* szó, kiejtése *eméa*, tehát az névelőt használunk előtte.

A **szóösszevonás** annyiban tér el a betűszótól, hogy egy betűnél nagyobb egységet őriznek meg. Többségükben ezek is tulajdonnevek, pl. *Pecsa* (*Petőfi Csarnok*), *Csemadok* (*Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetsége*), *Dédász* (*Dél-dunántúli Áramszolgáltató Részvénytársaság*) stb. Köznévi szóösszevonások: *kolhoz*, *szovhoz*, *kisker*, *közért*, *maszek*, *külker*, *nagyker* stb.

Az **egyéb mozaikszók** alkotják a legfiatalabb csoportot. Olyan elemek, amelyek az eredeti intézménynévből egy teljes elemet megtartanak, és csak a többi elem rövidített: *Ceglédtej*, *Albavolán*, *Hajdútej*, *Budataxi* stb.

6. A szóhasadás

A szóhasadás az a folyamat, melynek eredményeképpen egy szó két, esetleg több alakváltozatra bomlik, s az alakváltozatok között részleges vagy teljes jelentéskülönbség alakul ki. Ma már nem jellemző szóalkotási mód, de a nyelvtörténetben számos példát tartunk számon. Így alakult ki pl. a *család/cseléd* szópár, amely szláv kölcsönzés. További példák: *ebédelő/ebédlő*, *fia/fiúja*, *daruk/darvak*, *kara/karja*. Amint látjuk, gyakran a toldalékos formák között jön létre a szóhasadás.

7. A népetimológia és a szándékos szóferdítés

Népetimológiának (vagy másként szóértelmezésnek) nevezzük azt a jelenséget, amikor a beszélők a számukra idegen, motiválatlan szavakat a maguk számára értelmesség teszik, már meglévő elemekhez hasonlítják. Pl. a török *qara qatna* szóból jött létre a magyar *kárókatona* madárnév, a szláv *szamosztrel* szóból a *számszerij* stb.

Gyakoribb ma a szándékos szóferdítés: *nyugdíjas-nyögdíjas*, *e-mail-emil*, *majonéz-majomméz*.

Tulajdonképpen a szóferdítés eredményezte az olyan szómagyarosításokat, mint pl. a *mouse pad* – *egérpad*, *home page* – *honlap*.

8. A tulajdonnevekköznevesülése

Egy-egy személy nevéből vált köznévi szó: *viganó* (Maria Viganó olasz táncosnő), *mecénás* (Maecenas római patrícius), *huligán* (Hooligan londoni banda-vezér), *garbó* (Greta Garbo), *kardigán* (Lord Cardigan), *watt* (James Watt, a teljesítmény mértékegysége), *röntgen* (Röntgen), *dízel* (Diesel), *pasztörözni* (Pasteur), *zserbó* (Gerbaud cukrász) stb.

9. Az elemszilárdulás

Elemszilárdulásnak azt nevezik, amikor egy többelemű morfémaszerkezet (rendszerint toldalékos szóalak) szótári szóvá válik, lexikalizálódik. Így lett mára önálló szóalakká pl. a *dicsértesség*, a *találka*, a *félsz*, a *jobbára*, az *útonálló* stb.

Fogalmak:

betűszó
elemszilárdulás
ikerítés
köznevesülés
mozaikszó
népetimológiai szóferdítés
szándékos szóferdítés
szóelvonás
szóhasadás
szóösszevonás
szórövidítés
ikerszó

Feladatok:

1. Állapítsa meg, hogy az alábbi szavakat milyen szóalkotási móddal alkották!

FTC, uncsi, Mokép, zaba, tbc, OTP, szoci, UkrEximBank, kp, ordibál, távirányítás, ENSZ, gyorsír, sekély, naci, taps, KMF, csokréta, szitu, KMAT

2. Milyen szóalkotási módszerrel jöttek létre az alábbi szavak!

főigazgat, tubarózsa (latin tuberoze), család–cseléd, az ongora, csekély–sekély, csokréta, ELTE, szakdolgozik, óltében, szaru–szarv, MTA, ép–épp, az acskó, távirányít, citrancs

KOMPLEX FELADATOK

1. Állapítsa meg, milyen szófajúak az alábbi mondat szavai! Húzza alá a megadott válaszok közül a helyeset!

a) *Az volna a legjobb mindannyiunk számára, ha gyorsan befejezhetnénk a megkezdett munkát.*

az:	névmás	kötőszó	névelő
volna:	módosítószó	ige	segédige
a:	névmás	névelő	kötőszó
legjobb:	főnév	melléknév	határozószó
mindannyiunk:	számnév	főnév	névmás
sámára:	határozószó	számnév	névutó
ha:	kötőszó	igekötő	határozószó
gyorsan:	módosítószó	határozószó	melléknév
befejezhetnénk:	főnévi igenév	ige	melléknévi igenév
megkezdett:	ige	határozói igenév	melléknévi igenév
munkát	főnév	névmás	ige

b) *A magunk készítette szerszámokkal nyilván nem sikerül megjavítanunk ezt az előregedett, özőnvíz előtti masinát.*

készítette:	ige	melléknévi igenév	
szerszámokkal:	egyedi főnév	gyűjtőnév	elvont főnév
nyilván:	módosítószó	határozói igenév	határozószó
megjavítanunk:	ige	főnévi igenév	
előregedett:	ige	melléknévi igenév	
özőnvíz:	egyedi főnév	gyűjtőnév	anyagnév
előtti:	névutó	melléknév	névutómelléknév

c) *Mivel mindig szerette a jó könyveket. sohasem érezte magát*

<i>egyedül.</i> mivel:	névmás	kötőszó	módosítószó
határozószó	melléknév	névmás	
szerette:	ige	melléknévi igenév	
a	névmás	névelő	névutó
jó	főnév	melléknév	határozószó
könyveket:	melléknév	névmás	főnév
sohasem:	névmás	kötőszó	határozószó
érezte:	főnévi igenév	ige	melléknévi igenév

magát:	visszaható névmás	személyes névmás	kölcsönös névmás
egyedül:	melléknév	névmás	határozószó

d) A tizenötös autóbusz kanyargós útvonalon szeli át a belvárost, s jöllehet két végállomása nincsen túlságosan távol egymástól, menetideje jóval hosszabb, mint a kettes villamosé.

tizenötös:	sorszámnev	melléknév	tőszámnev
kanyargós:	melléknévi igenév	határozói igenév	melléknév
belvárost:	tulajdonnev	egyedi főnev	gyűjtőnev
jöllehet:	kötőszó	ige	módosítószó
nincsen:	tagadószó	ige	tiltószó
távol	igekötő	főnev	valóságos határozószó
villamosé:	egyedi főnev	melléknév	birtokos névmás

2. Állapítsa meg az alábbi mondat minden szavának szófaját! (Először a fő kategóriát határozza meg, majd ezen belül pontosan jelölje meg az alosztályt, ill. alosztályokat!)

a) Akár egy halom hasított fa, hever egymáson a világ.

akár
egy
halom
hasított
fa
hever
egymáson
a

b) Várható időjárás: Eleinte erősen felhős idő, sok helyen eső, zápor, később csökken

a felhőzet.
várható
eleinte
erősen
felhős
idő
sok
eső
később
csökken
felhőzet

c) De az nem volt a szerződésben, hogy mind ledül a búza, az se, hogy a lábon állát mind levágja előlünk az aratógép.

de
az
nem
ül
szerződésben
mind
ledül
búza
lábon
állót
mind
levágja
előlünk
aratógép

d) Találkozhatnánk egymással holnap ebéd után a ház mögötti parkban.

találkozhatnánk
egymással
holnap
ebédül
mögötti
parkban

e) Az egyik futó hanyatt feküdt a magasra nőtt fűben. a másik az erősen örvénylő folyóba ugrott.

futó
hanyatt
feküdt
a:
magasra
nőtt
fűben
másik
az
erősen
örvénylő
folyóba
ugrott

3. Az alábbi részben keresse meg, és írja ki mindazokat a szavakat, amelyek a következő szófaji osztályokba tartoznak:

tagadószó
helyhatározószó
sorszámnév
főnévi igenév
befejezett melléknévi igenév
főnévi kérdő névmás

A földrajzórát nem az osztályban tartották, hanem fent a második emeleten, a természetrajzi teremben. Reggel hát nem kellett lemenni az osztályba, s így csengetés után még késhetett néhány percet, úgylis oly kétségbeesetten törődött és szerencsétlen volt; egész éjszaka álmatlanul fetrengett, ha elszunnyadt. Újra feléb- redt, a lelkiismeret nem hagyta aludni, s nem bírta elképzelni, hogy mi történt a reskontóval. Iszonyú volt ez, reggelre kábultan és kimerülten virradt, és csak a friss, jéghideg víz ébresztette fel egy kicsit.

4. Milyen tőtípusba tartoznak az alábbi szavak?

ifjú (mn), sárga, dicsekszik, tesz, szól, gázol, kéz, hamu, eskü, darázs, bogycó, haszon, vezekel, körte, könnyű, melegsik, illik, csonka, hosszú, homály, köröm, emlékszik, öregszik, sző, tanul, hömpölyög

VIZSGAKÉRDÉSEK SZÓTANBÓL (SZÓALAKTAN, SZÓFAJTAN) MAGYAR SZAKOS HALLGATÓK SZÁMÁRA

1. A szótan két nagy területe: a szóalaktan (morfológia) és a szófajtan, szoros kapcsolatuk. A szóalaktan (morfológia) fogalma, tárgya, feladatai. A szófajtan fogalma, tárgya, feladatai.
2. Az alaktan alapfogalmai: a morf, a morféma és az allomorf. A morfémák osztályozása: tőmorfémák és affixumok. Szabad és kötött morfémák; a zéró morféma.
3. A tőtípusok: egy- és többalakú tövek. A toldalékváltozatok. A toldalékok (affixumok), osztályozásuk a tőhöz viszonyított helyzetük alapján (prefixum, szuffixum, infixum). A toldalékmorfémák típusai: képző, jel, rag; az előhangzó, tővéghangzó vagy kötőhangzó. A szintetikus és analitikus szerkesztésmód. Az abszolút és a relatív (viszonylagos) tő. A morfémák kapcsolódási rendje.
4. A szófaj fogalma. A szófaji felosztás szempontjai: jelentés, mondatbeli szerep és toldalékolhatóság. A szófaji felosztás problémái. Alapszófajok, viszonszók, mondatyszók.
5. Szófaji osztályozások a mai magyar nyelvben. A lexikai szófajok. A kettős és az átmeneti szófajúság. Az aktuális szófajok. A szófajváltás. A szófaji jelentés hatóköre.
6. Az ige: fogalma. Mondatbeli szerepe. Fajai a cselekvő és a cselekvés egymáshoz való viszonya szerint.
7. Az ige fogalma, fajai a cselekvés irányulása és a cselekvés, történés lefolyásának módja, a cselekvés, történés minősége (akcióminősége) szerint.
8. A tőtípus fogalma. Az ige-tövek különféle osztályozásai. Az ige-tövek: az egy- és többalakú ige-tövek.
9. A ragozás fogalma. Az igeragozás. Az igemódok. Az igeidők. Az igemódok és igeidők összefüggései.
10. A nyelvtani szám és személy: az alany száma és személye; a tárgy személye. Az alanyi (ikes és iktelen) és a tárgyas ragozás. A sajátos és hiányos ragozású igeik.
11. A névszók. A főnév fogalma, jelentése: konkrét (és fajtái), elvont (és fajtái). A főnév mondatbeli szerepe.
12. A melléknév: fogalma, fajai. A melléknév alak- és mondattani sajátosságai.
13. A számnév: fogalma, fajai: határozott (tőszámnév, sorszámnév, törtszámnév) és határozatlan számnevek. A számnév mondatbeli szerepe. A számnevek helyesírása.

14. A névmás fogalma, fajai. A névmások alak- és mondatbeli szerepe. Csak főnévi névmások: személyes, visszaható, birtokos, kölcsönös névmás.
15. A névmás fogalma, fajai. A névmások alak- és mondatbeli szerepe. Főnévi, melléknévi, számnévi és határozószói névmások: mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan és általános névmás.
16. A névszótövek: az egy- és többalakú névszótövek.
17. A névszóragozás. A névszók jelei (többesjel, birtokjel, kiemelő jel). A fokozás.
18. A névszók ragjai; a viszonyragok és az esetragok.
19. A határozószó helye a magyar nyelv szófaji rendszerében. A határozószó fogalma. A határozószók osztályozásának szempontjai. A határozószók osztályozása jelentésük (a viszonyított fogalom határozottsága), a határozói körülmény típusa, morfológiai tagoltságuk és mondatbeli szerepük szerint. A határozószók alaktani jellemzői. A határozószók mondatrészi szerepe. A határozószó szófajváltása.
20. Az igenevek (nomen verbale) fogalma, általános jellemzése. A főnévi igenév (infinitivus) fogalma. A főnévi igenév morfológiai tulajdonságai. A főnévi igenév mondatbeli szerepe.
21. Az igenevek (nomen verbale) fogalma, általános jellemzése. A melléknévi igenév (participium) fogalma és fajai. A melléknévi igenév morfológiai tulajdonságai. A melléknévi igenév mondatbeli szerepe.
22. Az igenevek (nomen verbale) fogalma, általános jellemzése. A határozói igenév (adverbium verbale) fogalma. A határozói igenév időviszonyító jelentése. A határozói igenév morfológiai tulajdonságai. A határozói igenév mondatbeli szerepe. A határozói igenév és a „nyelvhelyesség”. A határozói igenév mint figura etymologica. A határozói igenév szófajváltása.
23. A viszonzyszók fogalma. A viszonzyszók a morfológiai természetű, ill. a nem morfológiai természetű szerkezetekben. A mondatrészteremtő viszonzyszók (kopulák): az összetett állítmány segédigéi, az összetett mondatrészek segédigenevei, a *volta, való* segédyszók. A szóalakteremtő viszonzyszók: az igei paradigma segédszavai (*volna, fog*). A *tetszik, talál, szokott* segédigék; a funkcióigék (*folytat, végez, hoz, ad, tesz*stb.).
24. A névutó: fogalma, felépítése, fajai, jelentése, kapcsolata más szófajokkal. A névutómelléknév.
25. Az igeikötő: fogalma, alakja, funkciója, kapcsolata más szófajokkal.
26. A kötőszó fogalma, általános jellemzése. A kötőszó alakja, osztályozása, jelentése. A kötőszó nélküli szerkezetek. A kötőszó kapcsolata más szófajokkal.
27. A partikula fogalma, általános jellemzése. A partikula alakja, osztályozása jelentésük szerint. A partikula a mondatban. A partikula kapcsolata más szófajokkal.
28. A névelő fogalma. A névelő fajai: a határozott névelő és a határozatlan névelő. A névelőtlenség. A névelős szerkezetek szórendje.

29. A tagadószó fogalma. A tagadószó a mondatban. Kapcsolata más szófajokkal.
30. A mondatzók fogalma, helye a magyar nyelv szófaji rendszerében. A mondatzók alakja. A mondatzók a mondatban. A mondatzók fajtái: az indulatszó, az interakciós mondatzó, a módosítószó, a hangutánzó mondatzó.
31. A szóalkotás módjai (lexikai előzménnyel): a szóképzés. A képző fogalma, jellemző sajátosságai. A képzők produktivitása (termékenysége), gyakorisága. A képzők funkciója és jelentése. Rokონértelmű képzők. Egyszerű és összetett képzők, egy- és többalakú képzők. A képzők típusai (igeképzők és fajaik, névszóképzők és fajaik). A képzők sorrendje.
32. A szóalkotás módjai: a szóösszetétel. A szóösszetétel fogalma, jellemzői. Az összetett szavak morfológiai felépítése. Az összetett szavak grammatikai csoportosítása (szerves és szervetlen összetétel). Az összetett szavak szófaji jellemzői.
33. A ritkább szóalkotási módok: ikerítés, szórövidülés, elvonás, mozaikszó-alkotás (betűszó, szóösszevonás, szóhasadás), népetimológia, szóferdítés; a tulajdonnevek köznevesülése.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

Az elméleti fejezetek megírásához az alábbi referencia-grammatikákat, kiadványokat használtuk közvetlenül vagy közvetve:

- Adamikné Jászó Anna főszerk.: *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, 2004. 163–321.
- Benczély József – Fábíán Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1968. 9–205.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003. 189–287.
- Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000. 35–347.
- Kiefer Ferenc szerk.: *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc szerk.: *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003. 185–205.
- Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 2000.
- Kozmács István: Alaktan. In: *Nyelvről való ismeretek: segédanyag a Bevezetés a nyelvészetbe című kurzushoz*. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, 2015. 186–236.
- Kugler Nóra – Tolcsvai Nagy Gábor: Szóelem, szavak, szófajok. In: *Magyar nyelv*. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, 2015. 118–133.
- Ladányi Mária: Alaktan. In: Tolcsvai Nagy Gábor szerk. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó, 2017. 503–660.
- Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I. (MMNyR.)* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961. 123–588.

A feladatok szerkesztése során használt kiadványok:

- Bachát László – Benkó László – Chikán Zoltánné: *Leíró magyar nyelvtani gyakorlatok*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1983.
- Hangay Zoltán szerk.: *Magyar nyelvi gyakorlókönyv*. Budapest: Trezor Kiadó, 2003.
- K. Balogh Judit szerk.: *Mai magyar nyelvi gyakorlatok*. Budapest: Universitas Kiadó, 1998.

A helyesírási kérdésekben az alábbi két kiadványt ajánljuk a hallgatók figyelmébe: *A magyar helyesírás szabályai*. Budapest: Akadémiai Kiadó. Tizenkettedik kiadás: 2015. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének helyesírási tanácsadó portálja: <https://helyesiras.mta.hu/>